

"עשן דמע" בארץ-ישראל: נשק כימי נוטל יכולת בתקופת המנדט

יגאל שפי

מחקרי המחלקה להיסטוריה בצה"ל

2022

יגאל שפי
"עשן דמע" בארץ-ישראל:
נשק כימי נוטל יכולת בתקופת המנדט

עורך: ד"ר זיו אורנשטיין
עריכה לשונית: קרן כהן אברמוב
עריכה גרפית: מירב ניסן אלעד

כל הזכויות שמורות לצה"ל - המחלקה להיסטוריה ©

תוכן העניינים

7.....	מבוא
10.....	פרק א': תחילת הלוחמה הכימית והשלכותיה הבין-לאומיות והאימפריאליות
13.....	התגבשות העמדה הבריטית בנוגע לנשק הכימי
21.....	בין שתי גישות
24.....	מפרוטוקול ג'נווה עד לבקשת הנציב העליון בא"י
29.....	הבקשה לחל"ך מדמיע בא"י והדיון הממשלתי בנושא
35.....	"עשן דמע" מגיע לא"י
59.....	פרק ב': המרד הערבי
70.....	הפעלת החל"ך המדמיע
75.....	גדר הצפון ומיקוש כימי
87.....	פרק ג': תחייתו של הנשק הכימי בא"י
121.....	גז מדמיע כנגד ההעפלה
150.....	ועל היבשה
154.....	נספח א': ספינות המעפילים שנגדן השתמשו הבריטים בחל"ך מדמיע
156.....	ביבליוגרפיה

על המחבר

יגאל שפי הוא פרופסור בגמלאות מהמכללה האקדמית תל-חי ולימד גם באוניברסיטת תל-אביב. חיבר ספרים ומאמרים רבים אודות ההיסטוריה הביטחונית של המזרח התיכון, ארץ-ישראל ומדינת ישראל. מספריו האחרונים: "התרעה במבחן: פרשת רותם ותפיסת הביטחון של ישראל 1957-1960" ו"לכבוש את חיפה: המודיעין הבריטי והתכנית לכיבוש צפון ארץ-ישראל, 1907" (ביחד עם פרופ' יוסי בן ארצי).

הקדמה

סיפורו של השימוש בגז המדמיע בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי, מעבר להיותו שחזור פרק עלום קמעא בהיסטוריה המקומית, הוא גם סיפור ההתפתחות בגישה החברתית ובהתייחסות הערכית בחברה המערבית לנשק חדש - אמל"ח כימי לסוגיו. חיבור זה מראה כי בשלושים השנים שחלפו מתום מלחמת העולם הראשונה ב־1918 עד לסיום השלטון הבריטי בארץ ב־1948 חלו שלושה תהליכים מקבילים:

א. הבחנה משפטית, ערכית ותודעתית בין חל"ך (חומר לחימה כימי) קטלני לחל"ך נוטל יכולת (ובתוכו החל"ך המדמיע). מרתיעה כללית להשתמש בנשק כימי באשר הוא, נותר במרוצת הזמן רק החל"ך הקטלני בבחינת טבו גורף שאכן אין להשתמש בו בשום מקרה - במלחמה, באירועים שאינם בגדר מלחמה, בסביבה צבאית ובסביבה אזרחית. לעומתו, החל"ך נוטל היכולת הוכר והותר בהדרגה לשימוש כאמצעי לגיטימי ואפילו אנושי בסביבה אזרחית ובאירועים דומסטיים לצורכי השלטת סדר ציבורי, תחילה נגד מטרות נקודתיות ובהמשך באירועים המוניים.

ב. מהתנגדות גורפת של הכוחות המזוינים הבריטיים לשימוש לובשי מדים בחל"ך מדמיע במשימות שיטור קולוניאליות (כלומר סיוע לממשל או למשטרה להשליט סדר ציבורי) לנכונות פחותת סייגים לשימוש צבאי רחב באמצעי זה במרחב הקולוניאלי. עולה כי במהלך התקופה נמוג במידה רבה האתוס החברתי של הצבא כמי שבמהותו - בשונה מכוחות המשטרה - משתמש בכוח קטלני גם נגד ציבור אזרחי, וכי מתן היתר לחיילים להשתמש בגז מדמיע יפגע בתדמיתו ובמעמדו כ"אמצעי האחרון".

ג. ההיסוסים הראשוניים, ההגבלות החמורות והריכוזיות האימפריאלית שתחילה ליוו את מתן האישור לשימוש משטרתי בחל"ך מדמיע במושבות ובשטחי החסות והמנדט פינו את מקומם להתרת רסן, להסרת הגבלות, להורדת דרגי האישור לרמה הקולוניאלית ולפישוט

תהליכים. הגז המדמיע הפך למכפיל כוח בשיטור הדומסטי-קולוניאלי. התהליכים הללו הותירו חותמם - אירוני במידת מה - גם במרחב הארץ-ישראלי. הגז המדמיע הוכנס לשימוש בארץ בשנתיים שקדמו למרד הערבי ובמהלכו, כשיעדו - ערבים. אף שבבסיס הרציונל להבאתו עמד הרצון להימנע מנפגעים רבים בהתפרעויות המוניות, בפועל מיעטו השלטונות להשתמש בו בתקופת המרד, והמשטרה הפעילה אותו במקרים בודדים בלבד ורק נגד מטרות אנוש נקודתיות. כוחות הביטחון עדיין העדיפו את השימוש בירי חי וקטלני כנגד ה"נייטיבס" המקומיים. לעומת זאת, בשנים הבאות הוא הופעל בהרחבה על ידי הצבא נגד ציבור ודווקא אל מול היישוב העברי ומעפילים יהודיים.

הפרק הבא בתולדות השימוש בחל"ך המדמיע בארץ, צבאי ואזרחי כאחד, נכתב לאחר קום המדינה, שעה שצה"ל הצעיר הפעילו מייד בתחילת מלחמת העצמאות נגד הלגיון ונגד 'צבא ההצלה' (מאי 1948) ובהמשך נגד הצבא המצרי (אוקטובר 1948), ומשטרת ישראל עשתה זאת כנגד שוטריה השובתים בתל אביב (אפריל 1949). אך זה כבר עניין למחקר עוקב.

את המחקר היסודי הזה כתב פרופ' יגאל שפי עבור המחלקה להיסטוריה בצה"ל, ועל כך תודתנו לו. ערכו אותו ד"ר זיו אורנשטיין והגב' קרן כהן אברמוב.

ד"ר אלי מיכלסון
רמ"ח ההיסטוריה

ב־16 באפריל 1930 שיגר הנציב העליון הבריטי בא"י (ארץ ישראל), סר גיוהן צ'נסלור (Chancellor), איגרת ללונדון לשר המושבות, הברון פספילד, סר סידיני ווב (Webb). באיגרת העלה הנציב אפשרות לשימוש בגז מדמיע בא"י, סוגיה החורגת מההיבט הטכני-טקטי המעשי ומשתרעת על פני מרחבים פוליטיים, אתיים-מוסריים וחוקיים (לגליים).² אלא שגם הוא לא העריך לבטח עד כמה רחב ועמוק הוא שדה המוקשים המטפורי שאליו נכנס. בתקופה שבה אנו דנים, אמצעי זה חייב דיוני ממשלה נוקבים בלונדון. בניגוד לימינו, שבהם אנו נחשפים לשימוש תדיר באמצעי זה בהפגנות או בהתפרעויות, גז מדמיע היה חידוש של ממש.

חומרי לחימה כימיים (להלן: חל"ך) נוטלי יכולת הם חומרים שאינם

1 המחבר מודה לעמיתים הבאים על סיועם הפורה למחקר זה, שאותו העניקו ברוחב לב, בנפש חפצה, בעצה מועילה, בשיתוף במסמכים ארכיוניים, ובידע רב: ד"ר יגאל אייל, פרופ' מוטי גולני, פרופ' ערן דולב, ד"ר אלדד חרובי, פרופ' מתיו יו, ד"ר רבקה ירמייאש, ד"ר שמרי סלמון, פרופ' אלון קדיש, ד"ר גד קרויזר, אל"ם (דימ) דני רוזן, ורב־פקד ד"ר שלומי שטרית. תודה גם לעורך, ד"ר זיו אורנשטיין, על עריכתו הקפדנית והערותיו התורמות.

2 איגרת זו אינה בידי מחבר זה. על קיומה ידוע מהאמור ב־תרשומת (minute) 1 בדף תרשומות בתיק TNA (The National Archives), CO 323/1113/14 [להלן: TNA]. בהפניות לתיעוד הארכיוני הבריטי בחרו המחבר והמערכת לתרגם את פרטי ההפנייה לעברית, על מנת להקל על הקורא.

נחשבים לקטלניים במהותם (דוגמת חומרים מגרים או פסיכוכימיים), ומכוונים לשלול זמנית את כושר הלחימה או ההתנגדות של הנפגע מבלי לגרום לו לנזק מתמשך או תמידי. המוכר ביותר ביניהם הוא חל"ך הדמע (גז מדמיע), ולצידו חומרים מרדימים, מעוררי הזיות, משתקי שרירים ועוד. החומרים הללו כונו במרוצת השנים במונחים שונים: "לא־קטלניים" או "אל־הרג" (non-lethal), "פחות מקטלניים" (less lethal), "מטרידים" (harassing), "מנטרלים" (neutralizing), "אמצעים נגד הפרות סדר" או "אמצעים לפיזור הפגנות" (riot control), ולאחרונה - "שוללי כושר" (incapacitating). עבודה זו תשתמש בעיקר במונח "נוטלי יכולת" שעה שהדיון יחרוג מעבר לעיסוק בחומרים מדמיעים גרידא, הנמנים עם החומרים המגרים.

ספרות המחקר הענפה דנה בפעילות הצבאית ובפעילות השיטור הבריטיות בא"י בתקופת המנדט, ובעיקר כנגד המרד הערבי בשנים 1936-1939. וכנגד היישוב היהודי ומפעל ההעפלה לאחר מלחמת העולם השנייה. ספרות זו התייחסה באופן כללי ומצומצם בלבד לסוגיית הגז המדמיע בהתמודדות עם הפרות סדר.³ גם פרסומים על מקומו של נשק זה בשיטור האימפריאלי־קולוניאלי שלאחר מלחמת העולם הראשונה מתמקדים

---

3 מבין המונוגרפיות הבולטות: יגאל אייל, **האינתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי על-ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936-1939** (תל אביב: מערכות, 1998); יגאל אייל, **מאינתיפאדה למרד: 1939-1947: השלטון והצבא הבריטי בארץ־ישראל, האקדח, הפצצה והמוקש היהודי** (רעות: אפי מלצר, 2007); גד קרויזר, **סר צ'ארלס טגארט בארץ ישראל: עיצוב מדיניות בטחון הפנים הבריטית, והמשרטה הקולוניאלית בארץ ישראל 1927-1942**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב; Edward Horen, **A Job Well Done (Being a history of the Palestine Police Force 1920-1948)** (Tiptree: The Anchor Press 1982); David A. Charters, **The British Army and Jewish Insurgency in Palestine, 1945-47** (London: Palgrave MacMillan, 1989); Martin Kolinsky, **Law, Order and Riots in Mandatory Palestine 1928-1935** (London: St. Martin's Press, 1993); Matthew Hughes, **Britain's Pacification of Palestine: The British Army, the Colonial State and the Arab Revolt, 1936-1939** (Cambridge: Cambridge University Press, 2019); Steven B. Wagner, **Statecraft By Stealth: Secret Intelligence and British Rule in Palestine** (Ithaca and London: Cornell University Press, 2019)

בעיקר בתת-היבשת ה הודית.⁴

חיבור זה מבקש להשלים את הפער, בהתחקו אחר התהליך שבו בשנות ה־30 של המאה ה־20 הוכנס חל"ך מדמיע למאגר החימוש של כוחות הביטחון המנדטוריים הבריטיים בא"י. ייעודו המקורי היה שימוש כנגד מתפרעים ערביים, אך הופעל בעיקר בחצי השני של שנות ה־40 ודווקא נגד היישוב העברי ונגד מעפילים יהודיים. תוך שלושה עשורים הפך החל"ך המדמיע מאמצעי לחימה ייחודי, חריג ומסווג למשאב שגרתי המופעל ללא אישורים מיוחדים נגד אזרחים.

החיבור נסמך בעיקר על מסמכים ארכיוניים בריטיים, רובם מתיקי משרדי הממשלה בלונדון ותיקי הצבא בבריטניה, המזרח התיכון [להלן: מזה"ת] וא"י. מנגד, רב תיקי מחלקות ממשלת המנדט, בכללם כאלו שהיו ישימים לחיבור, בוערו או אבדו.⁵

4 למשל: David E. Omissi. *Air Power and Colonial Control: The Royal Air Force 1919–1939* (Manchester: Manchester University Press, 1990); Simeon Shoul, 'Soldiers, Riot Control and Aid to the Civil Powers in India, Egypt and Palestine, 1919-1939', *Journal of the Society for Army Historical Research*, 86 (346) (Summer 2008), pp. 120-139; idem., 'British Tear Gas Doctrine between the World Wars', *War in History*, 15 (2), (2008), pp. 168-190; Martin Thomas, "'Paying the Butcher's Bill": Policing British Colonial Protest after 1918', *Crime, History & Societies*, 15 (2) (2011), pp. 55-76; Mike Waldern QPM, 'Tear Gas and Empire', PFOA – Police Firearm Officers Association (2013), <https://www.pfoa.co.uk/tear-gas-and-empire>. לאחר השלמתה של עבודה זו התוודעתי להשלמתו של חיבור לתואר דוקטור ב־University College, London הנוגע ישירות לנושא המחקר. בעיון ראשוני לא איתרתי בו נתונים או היגדים המחייבים שינוי בנאמר כאן. לפיכך לא הסתמכתי עליו או הפניתי אליו. ראו Alexander Chanan Mankoo, *A Historical Sociology of Teargas in Britian and the Empire, 1925-1965*, Thesis Submitted for the Doctor of Philosophy, Department of Science and Technology Studies, UCL, 2019, <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10075854>, (נרכש ב־20 באוקטובר 2019).

5 גורל המסמכים והתיקים של מחלקות ממשלת המנדט ראוי למחקר משל עצמו, שעד כה טרם נעשה. חלק מהתיקים בוערו וחלקם נשלחו מחוץ לגבולות הארץ ערב עזיבת הבריטים, ראו: הערך Foreign Commonwealth Migrated Archives בוויקיפדיה (אנגלית) נרכש ב-26.11.2018; הוראות ונוהלים לביעור ולמשלוח של מסמכים ותיקים ממשלתיים שהוצאו ערב סיום המנדט: תיק 'משטרה – דיווחים שונים', ארכיון צה"ל, 24/1952/900. על אבדן תיקי המסמכים (בכללם יומני המבצעים) של יחידות צבאיות ששרתו בארץ בעת סיום המנדט במהלך המעבר למקומות השירות החדשים, ראו כדוגמה *Quarterly Historical Report for quarter ending 30 June 1948*, TNA, WO 261/193

פרק א': תחילת הלוחמה הכימית והשלכותיה הבין-לאומיות והאימפריאליות

השימוש בנשק הכימי היה מראשיתו סוגיה טעונה ושנויה במחלוקת מעשית, משפטית, רגשית, אתית ומוסרית. ערב מלחמת העולם הראשונה, בשעה שאמל"ח (אמצעי לחימה) כימי טרם הומצא, כבר אסרו אמנות בין-לאומיות שנחתמו בפריז (1877) ובהאג (1899, 1907) את השימוש בו. ההתייחסות אליו לא הייתה כאל חומר רעיל שהיווה טִבּוּ מסורתי בקודי הלחימה המסורתיים (ולכן גם נאסר לשימוש באמנות הללו באופן נפרד), אלא כאל אמל"ח חדש ובלתי הוגן הגורם לנפגעים סבל מיותר.⁶

---

6 על נסחי הוועידות והחלטות מהמאה ה־19 ראו באתר הצלב האדום: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/> (Treaties, States Parties and Commentaries) INTRO/280?OpenDocument על ההתייחסות לרעל כאמצעי לחימה: Adrienne Mayor, **Greek Fire, Poison, Arrows & Scorpion Bombs: Biological and Chemical Warfare in the Ancient World**, (Woodstock: Overlook Duckworth, 2003); John Ellis van Courtland Moon, 'The development of the norm against the use of poison', *Politics & the Life Sciences*, 27 (2008), pp. 55-77. (1).

במלחמת העולם הראשונה הכניסו הצדדים הלוחמים את החל"ך על סוגיו השונים, הקטלניים ונוטלי היכולת גם יחד, לשימוש קרבי נרחב ראשון. אף שמספר הנפגעים מהנשק הכימי היה מזערי אל מול הנפגעים מהחימוש הקונבנציונאלי של חומרי נפץ וקליעים,⁷ הוא הפך בעיני הציבור - לסמל האולטימטיבי של זוועות המלחמה המודרנית וחוסר מוסריותה. תוך כדי המלחמה התקבעה הזהות שבין הנשק הכימי ובין חומרים רעילים והשתרש המונח המקובל "גז רעיל". בסיומה התגבשו בחברות האירופאית והאמריקאית שתי גישות ביחס לנשק הכימי. האחת, שייצגו בעיקר חברי התשלובת הביטחונית-תעשייתית-טכנולוגית (אם אשתמש במונח המודרני), גרסה כי מדובר בנשק חדש. זה לא רק שאינו שונה ממערכות הנשק המסורתיות האחרות כרובה, המקלע והתותח, ושבארבע שנות המלחמה הפך לנשק סטנדרטי נוסף של כל צבא מודרני, אלא שאפילו סוגיו הקטלניים - שלא לדבר על נוטלי היכולת בלבד - הורגים פחות ואנושיים יותר מכלי הנשק הקונבנציונאליים, שפגיעתם בהרג, בפציעה ובהטלת מום תמידית גדולה אלפי מונים. מנגד, מצדדי הגישה השנייה - בהם אינטלקטואלים, פובליציסטים ומעצבי דעת קהל - טענו, כי חל"ך רעיל בהיותו גורם לחנק ולכוויות, הוא אמצעי המנוגד לערכים האנושיים ולספר חוקי (קוֹדֵקְס) ההתנהגות של בן תרבות; כי פגיעתו הרעילה בגוף האדם נוראית יותר; וכי יש לאסור את השימוש בו באופן מוחלט כ"טבוי".⁸

7 הגם שאין בנמצא נתונים מדויקים על היקף האבדות מחל"ך במלחמת העולם, ההערכות הכוללניות המקובלות הנוכחיות הן כ-1.2 מיליון נפגעים (מכלל 26-30 מיליון נפגעים מקרב החיילים), מהם מתו כ-100-120 אלף (לעומת תשעה מיליון הרוגים ומתים לובשי מדים).

John Ellis & Michel Cox, *The World War I Databook* (London: Aurum Press, 2001), pp. 269-274; Randel Grey, *Chronicle of the First World War, Volume II: 1917-1921* (Oxford: Facts on File, 1991), p. 288; Kim Coleman, *A History of Chemical Warfare* (NY: Palgrave, 2005), p. 34.

8 סקירה נוספת של שתי הגישות כאן: James Mills, 'Chemical Warfare', *Foreign Affairs*, 10 (3) (1932), pp. 444-452; ; Christopher Warren, 'Gas, Gas, Gas: The Debate over Chemical Warfare between the World Wars', *Federal History* 4 (2012), pp. 43-60; Richard Price, *The Chemical Weapons Taboo* (Ithaca: Cornell UP, 1997), pp. 70-99; J. B. S. Haldane, *Callinicus: A Defence of Chemical Warfare* (NY: E. P. Dutton & Co., 1925), <http://jbsaldane.org/books/1925-Callinicus/haldane-callinicus-tup-ocr.pdf> (נרכש ב־9 במאי 2018).

הציבור האירופאי בכלל והבריטי בפרט, שלנגד עיניו בעיקר צילומי וציורי החיילים הפגועים חבושי העיניים המדדים בשורה כשהם אוחזים איש בכתפי רעהו לסיוע ולהכוונה, תמך בעידן שבין שתי מלחמות העולם בגישה המחמירה. החברה האזרחית ראתה בחל"ך נשק שטני וברברי שאינו עולה בקנה אחד עם ערכי החברה התרבותית ושבאופן גורף יש לאסור את השימוש בו, בדומה ל"טבן" שמימי הביניים הוטל על השימוש הצבאי בנשק הרעל. באמצע את הנורמה שהתפתחה במהלך 'המלחמה הגדולה', גם הדימוי הציבורי בבריטניה ובמדינות האירופאיות האחרות לא הבחין בין חומרים קטלניים בבירור, כגון גזי כלור ופוסגן נשימתיים וחל"ך כוויות מסוג חרדל, ובין חומרים נוטלי יכולת בלבד כגזי דמע והטרדה. על שניהם, בראייה בפופולרית ששלטה בציבור, חלו אותם כללי טבן. לראייה זו תרם החשש מהשילוב מעורר האימה החדש, פרי ההתפתחות הטכנולוגית המודרנית ועידן המלחמה הטוטלית, שאת נבטיו חזו האירופאיים כבר בשלהי מלחמת העולם - הפצצות עומק אוויריות מסיביות על העורף האזרחי. הפחד מהשפעתו של חל"ך רעיל שיוטל מהאוויר על אזרחים בלתי לוחמים - גברים, נשים וילדים - שעד אז חיו בביטחון יחסי גם בעידן המלחמה המודרנית, הפך חלק בלתי נפרד מהתרבות הפופולרית של עידן בְּתֵר־מלחמה, לאחר 1918.⁹

---

9 ראו הרחבה: James Hammond, *Poison Gas: The Myths versus Reality* (Wetsport: Greenwood Press, 1999); Tim Cook, 'Against God Inspired Conscience: The Perception of Gas Warfare as a Weapon of Mass Destruction 1915-1939', *War & Society*, 18 (1) (2000), pp. 47-63

התגבשות העמדה הבריטית בנוגע לנשק הכימי

בעוד הנורמה החברתית המחמירה הולכת ומתגבשת, חוותה האימפריה הבריטית התרחשויות ותהליכים צבאיים ופוליטיים שהעלו לסדר היום של הממסד את הצורך בקביעת עמדה רשמית האם במהלכי כוח אימפריאליים יש להתיר שימוש בנשק כימי, בייחוד נוטל יכולת. האירוע המשמעותי הראשון התחולל במלחמת האזרחים שליוותה את המהפכה הרוסית, ושבה התערבה בריטניה באופן פעיל באמצעות חיל משלוח שלחם בצפון רוסיה ב-1919, לצד "הלבנים", תומכי המשטר הצארי הישן. בלחימה זו השתמשו הבריטים בסוג חל"ך שבשעתו נתפס בעיניהם כלא-קטלני, הגם שבפועל הייתה לו השפעה רעילה קטלנית על נפגעים שנשמו אותו בריכוז גבוה או שהו במרחב סגור רווי חל"ך לאורך זמן. חל"ך זה, שהבריטים כינו אותו DA ("אדמסיט" - ADAMSITE - בארה"ב), פותח באופן סינתטי במהלך המלחמה על בסיס תרכובת אורגנית רעילה כחומר גבישי או אבקתי חסר ריח. בהתפזרו כתרסיס שנדיפותו נמוכה חדר החומר לדרכי הנשימה העליונות, גירה ריריות וריאות וגרם במהירות להתעטשות, להקראות ולבחילה חמורה. הצבא הגרמני השתמש בו במהלך המלחמה, והשלטונות האמריקאיים שגישתם לשימוש בחל"ך נוטל יכולת למטרות

אכיפת חוק ושמירת סדר ציבורי הייתה מקילה, עתידים היו לירות אותו בתחילת שנות ה-30 לתוך קהל מפגינים אזרחיים במהלך "הפגנות ותיקי המלחמה" בושינגטון.¹⁰ בבריטניה פותחה גרסה אפקטיבית יותר של החומר (כונתה DM), בדמות התקן פירוטכני שבחימום גבוה שחרר ענן ארסני, ושמשקלו הקטן - כ-1.5 ק"ג - אפשר להסבו לפצצה פרימיטיבית שהוטלה ידנית מהאוויר. ההתקן, שלצורכי מידור וטשטוש מהותו, כונה "התקן M" (M-DEVICE) או "גנרטור עשן" (SMOKE GENERATOR), הוטל ביעילות משתנה על ריכוזים ועל עמדות של הצבאות "האדומים" בצפון רוסיה, והפעלתו נשמרה בסוד מוחלט מהציבור.¹¹ הפעלתו מימשה, מחד גיסא, לראשונה - אף כי בחשאי - חשש מלוחמה כימית אווירית. אולם, מאידך גיסא, חיזקה את טיעוני התומכים בלוחמת החל"ך בקרב שותפי הסוד בממסד. הללו גרסו כי חומרים לא־קטלניים יעילים לא פחות מקטלניים, בעוד 'הסיכון שימיתו או אפילו ישפיעו לצמיתות קטן (מהסיכון הקיים בשימוש) באמצעי לחימה אחרים'.¹² כך תוארה השפעתו של חל"ך מסוג זה על הנפגעים:

כאב הראש מזכיר הרגשה של כניסת מים לאף
ברחצה אבל יותר חמור... מלווה בתחושת מצוקה
נפשית ואומללות נוראית. חיילים אחדים עמדו
על סף התאבדות, אחרים התנהגו כמטורפים
מוחלטים וניסו להתחפר בקרקע בניסיון להימלט
מרודפים דמיוניים. אולם תוך 48 שעות התאוששו
רובם ואף לא אחד הפך מעשית לנכה לצמיתות.¹³

10 על הגישה האמריקאית הבת־מלחמתית באשר לשימוש בחל"ך נוטל יכולת למטרות אכיפת חוק, ראה למשל: Seth Ward, 'Chemical Warfare Munitions for Law Enforcement Agencies', *Journal of criminal Law and Criminology*, 26 (3) (1935), pp. 438-443

11 Simon Jones, "'The right medicine for the Bolshevik': British Air-Dropped Chemical Weapons in North Russia, 1919", *Imperial War Museum Review*, 12 (1999), pp. 78-88

12 תרשומת TNA, WO 32/5749, 24.4.1919, 3a

13 Haldane, *Callinicus*, pp. 10-11 (הערה 8 לעיל).

בעוד טייסים בריטיים הטילו מהאוויר - לראשונה בהיסטוריה - "גנרטורי עשן" על עמדות הצבא האדום, נערכו בלונדון דיונים בדבר עתיד השימוש בנשק כימי בשדה הקרב. זאת, כחלק מההכנות לדיוני ועידת השלום שלאחר המלחמה, שנערכה בפריז, ובין השאר נועדה לדון בהגבלות והיתרים בהקשר להפעלת מערכות נשק במלחמות העתיד. משרד המלחמה תמך בהכנסת חל"ך, בוודאי נוטל יכולת, לארסנל הסטנדרטי בטיעון שבהשוואה למערכות הנשק הקטלניות האחרות שבאו לידי ביטוי במלחמת העולם, 'לא ניתן לראות בו יותר אמצעי בלתי אנושי או דוחה', וממילא שום מדינה לא תוותר על השימוש בו.¹⁴

---

14 משרד המלחמה, המטה הכללי, 'תזכיר המטה הכללי על השימוש בגז', עמ' 1, 24.3.1919, WO 32/5190, TNA,

ענן חל"ך דמע מפצצות "התקן M" שהוטלו ממטוסים בריטיים מיתמר מעל עמדות "האדומים" בצפון רוסיה במהלך מלחמת האזרחים. (מקור: The National Archives, WO 106/1170)

חשיבות מיוחדת ראו במשרד המלחמה לאפשרות השימוש בחל"ך נוטל יכולת במלחמות קולוניאליות, לחם חוקה ההיסטורי של האימפריה הבריטית. סיום המלחמה הגדולה מצא את האוצר הבריטי בגירעון תקציבי עצום ובצורך חיוני בצמצום הוצאות, אך בה בעת נתן את האות לשורת

התפרצויות אלימות ברחבי האימפריה הבריטית, בין בנחלותיה הישנות, כגון הודו, מצרים וקולוניות המזרח הרחוק ואפריקה, בין בטריטוריות החדשות שעברו לשליטתה בעקבות התפרקות האימפריה העות'מאנית, כמסופוטמיה, א"י ועבר הירדן [להלן: עבה"י]. השילוב המורכב בין הצורך בדיכוי המרידות, בין הלחץ הכלכלי-פוליטי לנקוט מדיניות צבאית וקולוניאלית חוסכת משאבי כוח אדם ותקציבים (שהובילה למדיניות השיטור הקולוניאלי מהאוויר¹⁵), בין הניסיון המוצלח של שימוש בנשק הסודי בערבות רוסיה ובין התקדמות הפיתוח בפצצות חל"ך יעודיות מהאוויר, הוביל ללחץ הממסד הביטחוני להשתמש בחל"ך נגד "הילידים הפראיים והלא-מתורבתים" שבטריטוריות הקולוניאליות. בוודאי שעה שההבנה הייתה כי מדובר בחומרים נוטלי יכולת בלבד ולא בחל"ך קטלני. 'גז יוכח כנשק יקר ערך בצורות השונות של מלחמה שבטית הנופלת פעמים רבות בחיק צבאנו. גז מדמיע שאין לו השפעה קטלנית יהפוך לחסר ישע כל כוח לוחם אויב חסר הגנה מולו, בלי שתגרם פגיעה בנפש לשני הצדדים'.¹⁶

כפועל יוצא ומתוך חשש שאיסור בין-לאומי להשתמש בחל"ך במלחמות בין מדינות יזלוג באופן גורף למישור הקולוניאלי וימנע שימוש בחומרים, ולו נוטלי יכולת בלבד, גם למטרות ביטחון פנים, התנגד משרד המלחמה להטיל איסור כזה בוועידת השלום בוורסאי.¹⁷ בסופו של דבר - הגם שמסיבות אחרות - נמנעו משתתפי הוועידה מלהרחיב את יריעת עיסוקה והסתפקו בהטלת איסור על גרמניה לבדה לייצר, להחזיק ולהשתמש באמצעי לחימה כימיים מכל סוג שהוא.¹⁸

---

15 על השיטור הקולוניאלי מהאוויר, ראה: David E. Omissi. **Air Power and Colonial Control** (הערה 4 לעיל); Richard D. Newton, **The RAF and Tribal Control: Airpower and Irregular Warfare between the World Wars** (Lawrence: University Press of Kansas, 2019).

16 'תזכיר המטה הכללי על השימוש בגז', עמ' 4, (הערה 14 לעיל).

17 מייג'ור ג'נרל סר ארתור לינדןבל, ראש אגף תפקידי מטה במשרד המלחמה, אל סגן ראש המטה האימפריאלי הקיסרי, מכתב, TNA, WO 32/5190, 25.3.1919.

18 **הסכם השלום עם גרמניה (חזוה ורסאי)**, סעיף 171. ראה נוסח מלא: **Treaty of Peace with Germany**, אתר ספריית הקונגרס האמריקאי, <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0043.pdf> (נרכש ב־2 בנובמבר 2018).

| בין שתי גישות

אי־השקט שהשתרר בגבול הודו-אפגניסטאן ובאזור וזיריסטאן שבצפון־מערב הודו ב־1919 וההתקוממויות העממיות שפרצו במצרים באותה השנה ובמסופוטמיה (כיום עיראק) ב־1920 נגד השלטונות הבריטיים, תוך שהם גובים מחיר יקר בחיי אדם, העלו את סוגיית השימוש המחודש בחל"ך כימי לסדר היום המבצעי. שלטונות צבא היבשה וחיל האוויר המלכותי (RAF) דרשו אפוא ממקבלי ההחלטות הפוליטיים להתיר את השימוש בחל"ך נוטל יכולת מהקרקע ומהאוויר כנגד הילידים המתקוממים.¹⁹ אחד הפוליטיקאים שנלהב לאמץ את הנשק החדש בתצורתו הבלתי קטלנית בזירה הקולוניאלית היה שר המלחמה והאווירייה דאז, וינסטון צ'רצ'יל. הוא לא בחל במילים ששיקפו את עמדתם של בכירים רבים בצמרת הביטחונית, הגם שהתנגשה - כפי שנראה - עם זו של הפוליטיקאים והמדינאים:

---

19 למשל: מפקד RAF, מזרח תיכון אל משרד האווירייה, מברק ES 1699, 'פצצות גז לחיל האוויר כנגד ערבים', 29.4.1919, ותרשומות על שימוש בגז מהאוויר כנגד ערבים, 2-26.5.1919, TNA, WO 32/5184; משרד המלחמה אל המפקד העליון בהודו, מברק 77891, 1,10.5.1919, TNA, WO 33/978; תרשומת לינדן-בל, 15.5.1919, TNA, WO 33/5151.

איני מבין את הרכרוכיות בעניין השימוש בגז... נראה לי בלתי סביר לפגוע באדם ברסיס רעיל מפגז מתפוצץ ובאותה נשימה להירתע מלהדמיע את עיניו בגז מדמיע. אני תומך נחרצות בשימוש בגז רעיל נגד שבטים לא מתורבתים. ההשפעה המוראלית תהיה כה רבה, עד שאבדן חיי אדם בפועל יהיה מזערי. לא חייבים להשתמש בגז הרעיל ביותר, ניתן להשתמש בגז הגורם לאי נוחות רבה שמחד גיסא יפיץ טרור, אך מאידך גיסא לא יגרום לנזק קבוע לנפגעים.²⁰

בתרשומת פנימית נוספת, שקיבלה את הסכמת ראש המטה הכללי הקיסרי, גנרל הנרי וילסון, כתב צ'רצ'יל:

גז הוא נשק רחום יותר מפגז נפיץ ומאלץ אויב לקבל החלטה עם פחות אבדן חיים מאשר כל סוכן אחר של מלחמה... אם מלחמה הוגנת עבור אפגני היא לירות בחייל בריטי מאחרי סלע ולקצו לחתיכות בשוכבו פצוע על הקרקע, מדוע אין זה הוגן לתותחן בריטי לירות פגז שיגרום ליליד הנ"ל להתעטש? זה באמת מטופש ביותר.²¹

וילסון השמרן ראה גם הוא בנשק הכימי הקטלני אמצעי לוחמה לגיטימי, שמן הראוי להשאירו בארסנל הצבאי. לגישתו, ראוי היה כי 'מדיניות הממשלה תהייה לחנך את דעת הקהל למען השימוש בנשק כימי תחת להתנגד לו'.²² צ'רצ'יל מצידו עוד הרחיק לכת. בהתעלמו מהרגישות הפוליטית-הציבורית שנילוותה לעיסוק בנושא, ובלי ששיתף את עמיתיו

---

20 צ'רצ'יל, **תרשומת**, TNA, WO 32/5184, 12.5.19, כמצוטט ב־ Martin Gilbert, **Winston S. Churchill**, Volume 4, Part 1 (London: Heinemann, 1975), p. 649 מחקר משכנע השולל את הגישה ההיסטוריוגרפית המסורתית שהצביעה על צ'רצ'יל כחסידי השימוש בחל"ך קטלני – להבדיל מחל"ך נוטל יכולת: Warren Dockter, **Churchill and the Islamic World: Orientalism, Empire and Diplomacy in the Middle East** (London: I.B. Tauris, 2015), p. 111-115.

21 צ'רצ'יל, **תרשומת מס' 8**, TNA, WO 32/5185, 22.5.1919.

22 וילסון, **'תזכיר על לוחמת גז'**, 16.4.1920, שם.

לקבינט, אישר על דעת עצמו לשלטונות הצבאיים והאוויריים במסופוטמיה להשתמש בחל"ך מדמיע. פגזים כאלו אכן נשלחו למסופוטמיה מהמאגרים שנתרו בא"י ובמצרים מימי מלחמת העולם הראשונה, וחלקם אף הוסבו שם לפצצות אוויר (פצצות חל"ך ייעודיות היו אז רק בשלבי ניסויים בבריטניה וטרם הוכרזו כמבצעיות).²³ אלא שעתה נודע הדבר לקבינט, וצ'רצ'יל נאלץ לחזור בו מהאישור שנתן. כך או כך, ובשונה מהדעה הרווחת בציבור, בסופו של דבר לא נעשה במסופוטמיה שימוש בחל"ך כלשהו במהלך ההתקוממות.²⁴

להמחשה של נדנדת הדעות, די אם נפנה מבט לא"י, שבה כבר ב-1921 - כנראה הפעם הראשונה במרחב השיטור הקולוניאלי - עלה נושא החל"ך המדמיע. לויטננט-קולונל פרסי בראמלי (Bramley), מפקד המשטרה הארץ-ישראלית הצעירה (ובתוארו דאז: מנהל הביטחון הציבורי), התרשם מידעיה עיתונאית על ניסויים מוצלחים בגז מדמיע שעושה משטרת פילדלפיה בארה"ב. בראמלי, ששנים רבות שימש בתפקידי שיטור בהודו, ושבעקבות אירועי הדמים באותה השנה ביקש למצוא דרכים נוספות להתמודד עם המון מתפרע, ביקש להשיג מהאמריקאים פרטים על הנשק החדש ואולי אף את הנוסחה לייצורו.²⁵ בקרב פקידי משרד המושבות נחלקו הדעות. בתחילה לא נרתעו אחדים מהרעיון 'לפזר בדמעות כל התפרעות גזענית שמולה יתכן ונאלץ להתמודד בעתיד בא"י'. אחרים, בהם קולונל ריצ'ארד מיינצהאגן (שבאותם ימים שירת במחלקת המזרח התיכון, לאחר שהודח ממשרתו בא"י), המליצו להימנע מכל שימוש ב'גז מהומות', שעלול לגרום לניכור האוכלוסייה המקומית. כולם כאחד, אגב, כיאה

---

23 יגאל שפי, 'הנשק הכימי בארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה', קתדרה 105 (2002), עמ' 82; מחלקת FO 1 במשרד האווירייה, תרשומת מס' 3, 2.5.1919, TNA AIR 2/122.

24 R.M. Douglas, 'Did Britain Use Chemical Weapons in Mandatory Iraq?', The Journal of Modern History, Vol. 81, No. 4 (December 2009), pp. 859-887. [להלן: דאגלאס, חל"ך בעיראק]

25 אדוארד קית-רואק (Keith Roack), ארמון הנציב בירושלים אל קלאוסון (Clouston), משרד המושבות, מכתב, טימוכין 703 ADM, 8.11.1921, TNA, CO 733/14/47.

למייצגים גאים של האימפריה, התקוממו כנגד המחשבה שיהיה עליהם לפנות למדינה זרה לצורך קבלת מידע ובכך להודות במשתמע באוזלת יד בריטית בתחום כלשהו. גם בדיקה שנערכה עם משטרת לונדון שראתה בשימוש בגז למטרות פנים מתכון לצרות ולא עסקה כלל בסוגיה, חיזקה את עמדת המתנגדים.²⁶ שלא במפתיע היה זה דווקא וינסטון צ'רצ'יל, הפעם בתפקידו כשר המושבות, שהביע פליאה על התנגדות משרדו: 'איני מבין מדוע יש לראות כלגיטימי הרג בני אדם בכדורים ופצצות ולהתנגד לעיטושם'. הוא גם לא נרתע מלפנות לאמריקאים כדי לקבל את המידע המבוקש.²⁷ אולם נראה כי עמדת הפקידים הכריעה, ולפנייה מא"י לא היה המשך. נושא הגז המדמיע בארץ נשכח לתשע שנים נוספות.

תחת רושמים של הדיונים בחבר הלאומים על איסור אפשרי של שימוש בנשק כימי ושל ההגבלות הכימיות שהוטלו על גרמניה בחוזה ורסאי, החליט הקבינט הבריטי, בהנהגת דיוויד לויד ג'ורג', לאסור שימוש יזום - אך להותירו כתגובה - בכל סוג של נשק כימי מחשש להד ציבורי שלילי, שלא יבחין בין חל"ך קטלני לחל"ך נוטל יכולת. מגמה זו חוזקה בעקבות פרוטוקול כימי שעליו הסכימו חמש המעצמות ארה"ב, צרפת, בריטניה, איטליה ויפן בוועידה הימית בושינגטון ב-1921-1922, ובין השאר קבע כי 'לוחמה כימית תאסר בין אומות בהיותה מתועבת לציויליזציה'.²⁸ הגם שהפרוטוקול לא אושר לבסוף על ידי החותמות ולא נכנס כלל לתוקף, בכל זאת הוא שימש את מקבלי ההחלטות הבריטיים כאמת מידה פרשנית-משפטית וכסמן מוסרי בהתייחסות הפוליטית לסוגיה הכימית בשנים

---

26 ס.מ. קמפבל (Campbell), ר. מיינרצהאגן (Meinertzhagen) ו'ג.מ. סמית (Smith), **תרשומות**, 22-28.11.1921, שם.

27 צ'רצ'יל, **תרשומות**, 29.11.1912, שם.

28 נוסח הפרוטוקול:
Treaty relating to the Use of Submarines and Noxious Gases in Warfare, Washington, 25 L.N.T.S. 202 (1922), clause 5. in, Human Rights Library, University of Minnesota. <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/1922a.htm> (נרכש ב-22 בנובמבר 2018).

העוקבות.²⁹ בעקבות הפרוטוקול החזיקו כל ממשלות בריטניה בחצי הראשון של שנות ה-20 בעמדה כי שימוש בנשק כימי באשר הוא, בכללו נוטל יכולת, אינו אפשרי חוקית, פוליטית וציבורית וכי איסור על שימוש בחל"ך במלחמה, כפי שנקבע במפורש בווינגטון, מונע על אחת כמה וכמה שימוש בו בהתרחשויות ביטחוניות שאינן מלחמה במובנה המקובל, דוגמת התקוממויות, מרידות קולוניאליות ואי-סדר ציבורי פנימי. כך, למשל, ב-1922 אושרה בתחילה בקשה מחודשת של השלטונות הבריטיים בעיראק לקבל אישור עקרוני לשימוש בחל"ך מדמיע מהאוויר או מהקרקה מול שבטים מתקוממים. אפילו מלכה החדש של עיראק, פיצל, הביע את הסכמתו לשימוש ב'פצצות גז... בהתנייה שלא תהיינה קטלניות או מזיקות לבריאות באופן תמידי'.³⁰ אך האישור בוטל מיד לאחר שהוברר כי יומיים קודם הצטרפה בריטניה לחותמים על אמנת ווינגטון. גם במהלך מרד הצבא האירי הרפובליקני (IRA) באירלנד שפרץ באותה השנה אישר הקבינט הבריטי תחילה לצייד את הממשלה הזמנית של הרפובליקה האירית ברימוני גז מדמיע, ומשרד החוץ הבריטי אף היה בדעה כי השימוש בהם לא יפר את פרוטוקול ווינגטון שטרם אושר. אומנם הרימונים נשלחו, אך בהמשך גברה ידם של השרים שהתנגדו להפעלה, בראשם שר המלחמה באותה העת, למינג וורטינגטון-אוונס (Laming Worthington-Evans). הם הצביעו על האבסורד הטמון בדברים, על ההתחייבות המוסרית - גם אם לא משפטית - של הממשלה הבריטית, ועל דעת קהל שלא תקבל הבחנה כזו. רימוני הגז נשארו במחסנים בדבלין.³¹

---

29 על ועידת ווינגטון והפרוטוקול הכימי: H.S. Knapp, "Treaty #2 of the Washington Conference, Relating to Submarine and Noxious Gases", Political Science Quarterly, Vol. 39, June 1924, pp. 201-217; Marion Girard, *A Strange and Formidable Weapons: British responses to World War I Poison Gas* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2008), pp. 184-187.

30 דאגלאס, חל"ך בעיראק (הערה 24 לעיל), עמ' 879.

31 ישיבת קבינט 37 (22), סעיף 6, 'המצב באירלנד: שימוש ברימוני גז על ידי ממשלת המדינה החופשית', 4.7.1922, TNA, CAB 23/30/5; תזכיר שר המלחמה, 'שימוש בגז באירלנד', סימוכין CP 4128, 25.7.1922, TNA, CAB 24/138, ראו גם: Waldren, *Tear Gas and Empire*, p. 4 (הערה 4 לעיל).

כך גם נידחו הצעות שעלו באותו הזמן בחיל האוויר ובמשרד האווירייה לקדם את פיתוחן של פצצות חל"ך נוטל היכולת. אלו נכללו בסל האמצעים האוויריים האפשריים - לפעמים התמוהים - להתמודדות במרחב הקולניאלי הבריטי, שלדעת המציעים היה בהם כדי לחסוך במשאבים, להמעיט באבדות חיילים ואזרחים וליהפחידו מתקוממים (החל מפצצות השהיה וזרחן, עבור בחיצי מתכת, מלכודות דריכה ופצצות רעש וכלה באש נוזלית ונפט גולמי לזיהום זמני של בארות).³² אומנם ההצעות עלו בהקשר של המאבק המתמשך במורדים בגבול עם אפגניסטן בצפון-מערב הודו (היום פקיסטאן), אך הן היו תקפות בעקרון לכל מערך השיטור האווירי באימפריה, בכללו בא"י. ראוי לציין כי שוב העדיפו המציעים לאמץ מונח תמים, הפעם 'כדורי סירחון', (stinking cartridges) בתחליף למושג פצצות גז, פחות מטעמי מידור ביטחוני ויותר כדי לעמעם את המטען הרגשי השלילי שנלווה לאחרון.³³ עוד נשוב ונפגוש בהמשך כינויי הסוואה "מכובסים" נוספים שנוצרו מאותה הסיבה. לצד נימוקים משפטיים חזרה ונשנתה הטענה כי שימוש יזום בכל סוג של חל"ך במרחב האימפריאלי יפגע ביוקרה המוסרית של בריטניה בקרב נתיניה בזכות 'שיטות הלחימה הנקיות וההומניות שלנו... שהביאו למידת הומניות מסוימת אצל אויבינו הלא מתורבטים'.³⁴

---

32 'מערכת מוצעת לתקיפת שבטים בלתי מתורבטים', 16.12.1922, TNA, AIR 5/264.

33 שם. המלצה להשתמש בכינוי כדורי/פצצות סירחון: במכתב מייג'ור ג'נרל סר לואיס ג'קסון (Jackson) אל סר ג'ימס אדמונדס (Edmonds), התייחסות לפרקי ההיסטוריה הרשמית אודות קרב לוס (Loos), TNA, CAB 45/120, 10.12.1925.

34 תזכיר השר לעניני הודו, אדוין מונטגיו (Montagu), 12.5.1920, CAB 24/105/78.

מפרוטוקול ג'נווה עד לבקשת הנציב העליון בא"י

ב־1925 בג'נווה נחתם פרוטוקול שהיה לאמנה הבין־לאומית הראשונה שהוקדשה בלעדית לסוגיית הלוחמה הכימית והביולוגית, ושבה נאסר באופן גורף השימוש באמל"ח כימי וביולוגי לסוגיו במלחמה (אם כי לא על פיתוחו, על ייצורו ועל אגירתו). גם הוא לא עשה הבחנה בין חל"ך קטלני לנוטל יכולת ומכאן שלהלכה אסר על השימוש בכל סוגיו. הוא קיבל תוקף מחייב עם אישורו בהדרגה על ידי מרבית מדינות חבר הלאומים ושימש אבן הבוחן החוקית-משפטית הבין־לאומית עד שהוחלף ב־1993 באמנת הנשק הכימי (CHEMICAL WEAPONS CONVENTION - CWC), אף שהוא תקף גם היום. בריטניה, בין החתומות הראשונות על הפרוטוקול, אישררה אותו רק באפריל 1930.³⁵

במהלך החצי השני של שנות ה־20 ולאחר החתימה על פרוטוקול ג'נווה הגיעו לשולחנם של שרי הממשלה בלונדון מספר בקשות משטחי

---

35 נוסח הפרוטוקול: 'פרוטוקול בדבר איסור השימוש במלחמה בגזים מחניקים, מרעילים, או בגזים דומים ובאמצעים בקטריולוגיים', כתבי אמנה 743 כרך 21 (659) (1972).

האימפריה - רודזיה הדרומית (כיום זימבבואה), ניגריה, הודו, שנחאי (שהייתה מושבה בין-לאומית בסין שנוהלה בידי בריטניה) ומצרים - להסיר את האיסור על השימוש בחל"ך מדמיע, ולאפשר למשטרה ולצבא שם להשתמש בו כדי לדכא מהומות והתפרעויות פנימיות של "ילידים" ואף כדי לעצור פושעים פליליים. הללו עוררו דיון מחודש ער, ובו השתתפו קציני צבא, פקידים בכירים ושרים, שנחלקו בין תומכי ביטול האיסור לשולליו. בין נימוקי התומכים היו כאלו שניתנו במישור המעשי, דוגמת פגיעה פחותה בנפש לעומת תוצאות מירי באש חיה שכוחות הביטחון יאלצו לנקוט בו בהיעדר חלופות אחרות כדי לעצור מתפרעים (גזים המתאימים לשימוש בהפרות סדר אזרחיות ואשר להם השפעה חולפת רחומים יותר מרובה, רימון או כידון³⁶). נימוק נוסף הוצג בדמות ההשפעה הפסיכולוגית על המתפרעים, שרוחם תיפול שעה שלא יהיו בידם אמצעי התגוננות מתאימים. נימוקים אחרים הובאו מהמישור המשפטי, כמו התקדים שמשטרות אזרחיות במדינות מערביות, כארה"ב וכצרפת, משתמשות זה מכבר בגז מדמיע אל מול אזרחיהם "הלבנים" למטרות דומות, או הטיעון שהאמנות הבין-לאומיות אינן אוסרות להשתמש בחל"ך נוטל יכולת כדי לשמור על סדר ציבורי אזרחי פנימי. עוד נימוק הובא מהשדה האתי-מוסרי: 'אל מול אויבינו במדינות מזרחיות שאינם מהססים לענות ולרצוח את אנשינו שנופלים לידיהם... יהיה זה מגוחך לחלוטין להסס אם להשתמש נגדם למשל בגז עיטוש או [גז] מדמיע'.³⁷ בהמליצו לקבינט להיענות לבקשה שהגיעה ב-1928 מהמפקד הצבאי הבריטי במצרים לאפשר לכוחות הביטחון שם להשתמש בגז מדמיע כנגד הפרות סדר גדולות (בהתנייה לאפשר זאת לשוטרים מצריים ולא ללובשי מדים בריטיים), מנה שר המלחמה וורטינגטון-אוונס יתרוונות נוספים לשימוש בו נגד המון מתפרע, כולם במישור המעשי: לגז השפעה זמנית ולכן ייחשב כאנושי; לא

36 תזכיר המטה הכללי, 9.6.1926, מצוטט ב'תזכיר על המדיניות וההיסטוריה של שמוש בגז מדמיע על ידי השלטונות האזרחיים', ללא מחבר ותאריך, אך כנראה אוגוסט 1930, TNA, WO 188/446, גם ב-TNA, CO 323/1113/12.

37 שם.

יהפוך את הנפגעים לקדושים מעונים (מרטירים) וערכו לתעמולה עוינת נמוך; הגז יעיל בהיותו אמצעי שטח המשפיע זמנית על כל ההמון שאליו הוא מכוון, בעוד ירי חי אינדיבידואלי עלול לפגוע לצמיתות בחפים מפשע; הגז חסכני, אינו מושפע ממספר אנשי הביטחון הזמינים ופשוט להפעלה, ולכן תוכל המשטרה בו, ולא תאלץ לקרוא לעזרת כוחות צבא; ולבסוף - בגז ניתן להשתמש בשלב מוקדם של האירוע לעומת נשק חם ובכך לא רק שהוא עשוי למנוע הידרדרות אלא אף מקל באחריות המוטלת על המפקד הבכיר במקום.³⁸

אלא שכל הנימוקים הללו לא היו שקולים כנגד הטיעון המרכזי של שוללי השימוש בחל"ך נוטל יכולת. זה התמקד בהתנגדות הציבורית הגורפת לשימוש בחל"ך מכל סוג שהוא והדגיש את התהודה השלילית שתהיה לשימוש כזה בדעת הקהל בבית, במושבות וברחבי העולם. להערכת השוללים, הציבור ידחה שימוש בגז מדמיע כנגד אזרחים באירועי סדר ציבורי ושיטור פשוטים, בעוד האמנות הבין־לאומיות דוחות את ניצולו כנגד חיילים במלחמות של ממש. 'אם דעת הקהל מעדיפה להסכים עם פציעה רצינית או אבדן חיים בין של המתפרעים, בין של המשטרה או הצבא על פני הסכמה להשתמש בגז לא קטלני, יש לאחוז באמצעים שיחנכו את הקהל ליתרונות שבאחרון', גרס וורטינגטון־אוונס, בהמחישו עד כמה הביא בחשבון את דעת הקהל.³⁹

הוא לא דיבר בחלל ריק. שנה קודם, בתחילת 1927, אירעו מהומות דמים בשנחאי, וכוחות הביטחון נאלצו לפתוח באש חיה שגבתה את חייהם של כשישים מפגינים ומתפרעים, ובתחילת 1930 פרצו מהומות בין הינדים למוסלמים בבומבי [היום מומבאי] בהודו, שגרמו למותם של כ־140 איש. אומנם בבדיקת האירועים על ידי השלטונות ובדיונים

---

38 תזכיר שר המלחמה 'שימוש בגז לדיכוי מהומות אזרחיות', סימוכין CP 228 (28), 12.7.1928.
TNA, CAB 24/196/28

39 ש.ם.

שהתקיימו בפרלמנט בלונדון בעקבותיהם, נשמעו קולות שתהו האם אין זה ראוי להשתמש בנשק אנושי יותר כחל"ך לא קטלני באירועים דומים, אך הרוח השלטת הייתה כי מוטב להשתמש באש חיה וכי האקלים הפוליטי-הציבורי אינו מתאים להפעיל אמל"ח כימי, גם אם נוטל יכולת בלבד. לורד סליסבורי (Salisbury), הלורד שומר החותם, טען בתזכיר שהפיץ לחברי הקבינט כי 'לא רק שאנו מחויבים לפרוטוקול ג'נובה, הרי מי ששמע את הדיון בבית הלורדים ביום רביעי האחרון ישתכנע כי הציבור לא יאות לקבל שאנו מתעסקים עם גז... אני חושב שזה לא הרגע המתאים לקבל החלטות בנושא'.⁴⁰ השר לענייני הודו, ויליאם ווג'ווד-בן (Wedgwood-Benn), אף טען: 'על אף שירי פעמים רבות ממית ופוגע בחפים מפשע, כמות הנפגעים מוגבלת, בעוד שבגז מדמיע כל ההמון נפגע בין אם השתתף במהומות או לא... שימוש בנשק זה יגרום לגינוי מוראלי וזה מספיק שלא להשתמש בו'.⁴¹ נראה שמייק ואלדרן, קצין המשטרה הבריטי שהיה לחוקר היסטוריה, צדק שעה שהגיע למסקנה כי בסוף שנות ה-20 ותחילת שנות ה-30 עדיין נתפס השימוש בנשק חם בר־הגנה פוליטי יותר מגז מדמיע.⁴² בדיוני הקבינט שנערכו בשנים 1927-1930 התקבלו מספר החלטות בנושא הגז המדמיע, והמכנה המשותף שלהן היה כי אין להתיר שימוש באמל"ח זה במושבות לעת ההיא, וכמנהג הפוליטיקאים הצפוי - את ההחלטה הסופית ב"תפוח האדמה הלוהט" מוטב להשאיר לעיון עתידי ולאחר הבחירות הכלליות הבאות.⁴³ כך קיבלה ממשלת רודזיה הדרומית תשובה לבקשתה כי 'לאור כל ההתחבובות שהממשלה נטלה בכל הסוגיה הכימית, הזמן אינו בשל לאשר הפעלה כימית נגד ילידים...

40 תזכיר לורד סליסבורי, 'שימוש בגז לדיכוי אי סדר אזרחי', סימוכין (28) CP 237. 14.7.1928, TNA, CAB 24/196/37.

41 מצוטט ב-10, Waldren, 'Tear Gas and Empire', p. 10 (הערה 4 לעיל).

42 שם.

43 ישיבת קבינט 39 (28), 'שימוש בגז לדיכוי אי סדר אזרחי', החלטות, 18.7.1928, TNA, CAB 23/58/9.

[לפיקך הוחלט כי] גז לא יופעל באפריקה למטרות דיכוי מרידות ילידים'.⁴⁴ בדומה, השלטונות הבריטיים שבמצרים נענו כי 'מדיניות הממשלה היא לא לאשר שימוש בגז מדמיע במהומות אזרחיות'.⁴⁵ כך גם נדחתה בקשתה של ממשלת מדינת פונגי'ב שבהודו להתיר למשטרה שימוש בגז מדמיע נגד חבורות פשע, בטיעון כי הדבר עלול לעורר 'מבוכה לא נוחה לממשלת הוד מלכותו'.⁴⁶ לשאלתה של חבר בית הנבחרים שהופנתה לשר החוץ הבריטי, ארתור הנדרסון (Henderson), האם עשן, גז מדמיע ופגזים המייצרים אדים רעילים נאסרו לשימוש באמנת ג'נווה, ענה האחרון שעשן אינו כלול באמנה, אך גז מדמיע ופגזים רעילים אכן נאסרו לשימוש.⁴⁷ זו הייתה האווירה הציבורית והעמדה הממסדית המוצהרת שבה החל המסע הארוך של הכנסת גז מדמיע לפלשתינה המנדטורית.

-
- 44 ציטוט מאיגרת מ-5.5.1927, מצוטט ב**מכתב** משרד הפנים אל ג'והן פלוד (FLOOD), ממחלקת מערב אפריקה במשרד המושבות, סימוכין 429,636/8, 19.7.1930, TNA, CO 323/1113/12.
ציטוט זהה מאותה איגרת, אך ללא תאריך: תזכיר שר המושבות, 'שימוש בגז מדמיע על ידי כוחות המשטרה בארץ-ישראל', סימוכין (33) CP 301, 13.12.1933, TNA, CAB 24/245/21.
- 45 משרד המלחמה אל משרד המושבות, **מכתב**, סימוכין 02143/2396, 3.8.1928, מצוטט בתזכיר על המדיניות וההיסטוריה (הערה 36 לעיל).
- 46 ממשלת הודו, מחלקת הפנים אל שר לענייני הודו, לונדון, **מכתב**, 20.2.1933, המפנה לתשובת הקבינט לפניית ממשלת פונגי'ב ב-1928. נספח לתזכיר המשרד לענייני הודו לקבינט, 'הצעה לניסוי מוגבל לשימוש בגז מדמיע נגד פושעים חמושים בהודו', סימוכין (33) CP 161, 25.6.1933, TNA, CAB 24/242/11.
- 47 קיטוע מ'**דוח רשמי, בית הנבחרים – לוחמה כימית**', 24.11.1930, מסמך 33A, TNA. WO 32/19837.

הבקשה לחל"ך מדמיע בא"י והדיון הממשלתי בנושא

מאורעות תרפ"ט-1929, שהביאו למותם של כ-250 ולפציעתם של כ-530 יהודים וערבים, הפתיעו את שלטונות המנדט בעצם פריצתם, התפשטותם, היקפם ומספרם הרב של הנפגעים. אוזלת היד - לפחות בהתחלה - של השלטונות האזרחיים והצבאיים הבריטיים להתמודד עם האירועים ולשלוט בהם, כמו גם ההד התקשורתי והציבורי שנלווה אליהם, בין השאר בבריטניה עצמה, חייבו אותם להפיק לקחים בכל הנוגע לעקרונות השמירה לעתיד על הסדר הציבורי ועל ביטחון הפנים בא"י.⁴⁸ כך, לענייננו חשוב הלכח שהפיק מפקד חטיבת קהיר ומי שמונה למפקד הזמני הצבאי של כוחות הביטחון בארץ בתקופת המאורעות, בריגדיר ג'נרל ויליאם דובי (Dobbie), ושנבע כנראה ממספרם הרב של הנפגעים הערביים שרובם נפגעו מאש הצבא והמשטרה: להחמיר בפקודות הפתיחה באש מתוך כוונה שירי ייפתח רק במקרים שהמצב מחייב.⁴⁹

48 על האירועים: יגאל אייל, 'מאורעות תרפ"ט: נקודת מפנה בתפיסת הביטחון בארץ-ישראל', קתדרה 83 (1997), עמ' 125-138; הלל כהן, 'תרפ"ט - שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי' (ירושלים: כתר, 2013).

49 אייל, שם, עמ' 134; דובי, 'השתלשלות המבצעים בין 14 האוגוסט ו-12 בספטמבר 1929', 7.10.1929, נלווה למכתב גרופ־קפטין (אל"ם) פטריק פלייכר (Palyfair) מפקד RAF בא"י ובעבה", אל משרד האוויריה, 'דוח על המהומות בכלשתינה', מרץ 1930, TNA. AIR 5/1243.

בעקבות האירועים החליט הנציב העליון לבדוק את ארגון משטרת א"י, ולשם כך בתחילת 1930 הגיע המפקח הכללי של משטרת ציילון, סר הרברט דאוביגין (Dowbiggin), לארץ.⁵⁰ הוא השתתף בדיונים אצל הנציב העליון על אודות התוכניות להשליט ביטחון פנים, ולראשונה מאז 1921 עלתה מחדש השאלה האם ראוי להוסיף גז מדמיע לארסנל הנשק שאוחזת המשטרה לפיזור הפגנות ולמניעת הפרות סדר. מאוחר יותר העיד כי כבר אז העלה חשש שצעד כזה בשטחים סגורים, בהם הרחובות הצרים בערים הערביות בא"י, עלול לפגוע דווקא באזרחים תמימים שישארו בבתים בעצת המשטרה, והגז יחדור לבתיהם.⁵¹ בסיום הדיונים, ב־16 באפריל, שלח הנציב העליון לורד צ'נסלור, מברק למשרד המושבות, ובו ביקש לקבל 'כל עצה ומידע העשוי להיות זמין בדבר שימוש בגז לא קטלני בעבודת משטרה'.⁵² הבקשה נחתה על שולחנו של שר המושבות בעיצומה של התלבטות כללית במשרדי הממשלה בשאלת שימוש בגז מדמיע למטרות השלטת סדר ציבורי במושבות. זאת, נוכח הצעות שעלו ובקשות שהגיעו באותה העת להתיר שימוש באמל"ח זה גם בהודו, ברודזיה הצפונית (זמביה של היום) ובניגריה ועל רקע אשרורה של בריטניה את פרוטוקול ג'נווה שבוע קודם (9 באפריל). פניית הנציב העליון נבחנה במספר נדבכים. נדבך אחד - השגת מידע - היה מעשי בלבד ולכאורה הפשוט ביותר. לכן הועברה הבקשה תחילה לספרייה ולארכיון של משרד המושבות, אולם אלו לא מצאו דיווח כלשהו מהקולוניות ומהדומיניונים או התייחסות כלשהי בכתבי עת משטרתיים שעסקו בהפעלת גז לא קטלני.⁵³ פנייה למשטרת לונדון בנושא נענתה כי בבריטניה גופא מעולם לא נעשה שימוש באמצעי

---

50 אלדד חרובי, **הבולשת חוקרת: ה-CID בארץ ישראל, 1920-1948**, (צור יגאל-כובב יאיר: פורת, 2011), עמ' 5-64.

51 דאוביגין אל צ'נסלור, **מכתב**, סימוכין 899/30, 14.4.1931, TNA, CO 54/921/7. עמדתם של המשתתפים האחרים בדיונים על החל"ך המדמיע והתהליך הפנימי שהתרחש בתוככי הממשל הבריטי בא"י אינם נהירים מחמת היעדר תיעוד ארכיוני.

52 **תרשומת 1** בדף תרשומות בתיק TNA, CO 323/1113/14.

53 **תרשומת** מאת ג' א' מקנזי (Mackenzie), TNA, CO 323/1113/14, 9.5.1930.

כזה, אולם ייתכן כי ברשות המשטרות בארה"ב מצוי המידע המבוקש.⁵⁴ גם ממשרד הפנים התקבלה תשובה כי 'המשטרה כאן לא השתמשה מעולם בגז ואין זה סביר שתשתמש בו אי פעם'.⁵⁵ תגובת המשטרה הובילה את עוזר השר, הרולד בקט (Beckett), לבקש מראש המחלקה המזרחית במשרד החוץ ג'ורג' רנדל (Rendell) לערוך בדיקה דיסקרטית מעבר לים לטובת ירושלים, הגם ש'עדיף שפלשתינה לא תוזכר מחשש שנמצא עצמנו מתמודדים אל מול השפעה יהודית'.⁵⁶ המסמכים השמורים בארכיון המדינה הבריטי מלמדים כי שגרירות הוד מלכותו בווינגטון, באמצעות הקונסולים בניו יורק, בבוסטון ובשיקגו, נרתמה למלאכת איסוף המידע במלוא המרץ. לאחר כחודשיים היא העמידה לרשות לונדון דוחות מפורטים של נציבי המשטרות בערים הללו על סוגי הגז המדמיע ועל אמצעי השיגור שלהם העומדים לרשות שוטרים וסוהרים, על השימוש המוגבל שנעשה בהם עד אז אל מול הפגנות, התפרעויות בבתי סוהר ופושעים מתבצרים או מתחבאים, על השפעתם הפיזית והפסיכולוגית-הרתעתית ועל הלקחים שהופקו. השגרירות צירפה גם פרסומים מסחריים של שתי חברות אמריקאיות מובילות שהתמחו בייצור אמצעים לפיזור הפגנות, בכללם סוגים שונים של כדורים ורימונים המכילים גז מדמיע ואמצעי ירי ייעודיים עבורם.⁵⁷ פירוט דומה הגיע ללונדון מהנספח הצבאי הבריטי בווינגטון, שביזמתו השיג מידע רב ומסמכים אמריקאיים רשמיים על שימוש אמריקאי בחל"ך מדמיע להשגת סדר ציבורי ועל האמצעים הזמינים בארה"ב ושלח על כך דו"ח נרחב ללונדון.⁵⁸

-
- 54 הנרי ארצ'ר (Archer), המשנה למפקח המשטרה, אל תת'שר המושבות, **מכתב**, סימוכין 16.6.1930, 74/UNC/5162 (C.2), שם.
- 55 משרד הפנים אל ג'והן פלוד, במשרד המושבות, **מכתב** 19.7.1930, שם.
- 56 בקט אל רנדל, **מכתב** 23.6.1930, שם.
- 57 **תכתובת** בין משרדי המושבות, והחוץ, שגרירות בריטניה בווינגטון והקונסולים הכלליים הבריטיים בבוסטון ובניו יורק, יולי-ספטמבר 1930, שם.
- 58 קפטין ג' ת' גודפרי (Godfrey), בשם הנספח הצבאי הבריטי בווינגטון למשרד המלחמה, **מכתב מס' 433**, 15.9.1930, TNA, CO 54/921/7; רונלד לינדסי (Lindsay), השגריר הבריטי בווינגטון אל שר החוץ, ארתור הנדרסון (Henderson), **מכתב מס' 1489**, 20.9.1930, TNA, CO 323/1134/14.

הנדבך השני שמולו נבחנה הפנייה מירושלים היה מדיניותה העקרונית של הממשלה. כאמור, בדיוק באותה העת היא נדרשה לקבל החלטות עדכניות בדבר מתן היתר לשימוש בחל"ך לא קטלני במקרים של הפרות סדר ציבורי ברחבי האימפריה והייתה ערה לאפשרות של ביקורת ציבורית חריפה - מוסרית ומשפטית - אם תתיר זאת. את הבחינה עורר חשש שחברי פרלמנט שמרניים, בהם וינסטון צ'רצ'יל וסר אלפרד נוקס (Knox), ממתנגדיה החריפים של ממשלת הלייבור המכהנת והלא יציבה, צפויים להעלות את הסוגיה בבית הנבחרים בהקשר למהומות שהתרחשו ושהיו צפויות להתחדש בהודו ולאוזלת היד לכאורה של השלטונות. ממזכרים הפנימיים שהוצגו לקבינט וממכתבים שהוחלפו בין משרדי המלחמה, המושבות וענייני הודו עולה כי השרים, הפקידים והקצינים נחלקו בדעותיהם באשר לכדאיות המעשית וליעילות בהפעלת חל"ך מדמיע לפיזור הפגנות והתפרעויות ברחבי האימפריה, אך היו תמימי דעים כי הנסיבות הפוליטיות-משפטיות-תדמיתיות הקיימות מונעות בכל מקרה את אישורו של צעד כזה (שמשמעו, כזכור, היה שינוי החלטה קודמת של הקבינט). השר לענייני הודו, ווג'ווד-בן, הציג לפני הקבינט את הנימוקים המעשיים והעקרוניים לשלילה: היעדר ידע מספיק על יעילות הגז המדמיע בשימוש כנגד המון (להבדיל משימוש כנגד בודדים); השפעה סביבתית ותלות במשטר, רוחות העלולות להביא לפגיעה לא מכוונת בחפים מפשע, בנשים ובילדים (בשונה מירי חי קטלני אך ממוקד); חשש מצעדי נגד חריפים של 'מהפכנים'; התנגשות עם אמנות בין-לאומיות; עניין ואהדה גוברים והולכים של בני הדומיניונים והקהל האמריקאי בלאומיים ההודיים, ולסיכום - 'שימוש בגז עלול להביא להוקעה ערכית וזהו הטיעון המכריע נגד שימוש בו, גם אם הוא מוצדק מטעמים טכניים'.⁵⁹ הקבינט אימץ עמדה זו, וכאשר במהלך דיון פומבי בפרלמנט פנה נוקס לשר בשאלה 'האם יאשר שימוש בגז מדמיע כשיטה הומנית להכיל מהומות בהודו?' השיב האחרון

59 תזכיר מזכיר המדינה לענייני הודו, 'שימוש מוצע בגז מדמיע לפיזור המון מתפרע בהודו', סימוכין CP 153 (30), סודי, 12.5.1930, TNA, CAB 24/212/3.

כי הקבינט דן בנושא והחליט שלא לאשר שימוש בסוג זה של נשק.⁶⁰

מנגד, עמדת משרד המלחמה הייתה כי מבחינה מעשית ראוי לבחון שוב את האיסור הקודם, לא רק בשל הסיבות שהושמעו בעבר (ושפורטו לעיל), אלא משום שהשתתפות גוברת והולכת של נשים בהפגנות ובמהומות פוליטיות אימפריאליות מקשות על כוחות הביטחון להשתמש ב'כוח יעיל' לפיזורן. המשרד גרס כי שיטת ההתנגדות הפסיבית ההולכת ופושה מונעת שימוש באש חיה וניכר מיאון גובר של חיילים ובעיקר שוטרים מקומיים לירות לעבר ההמון. תת-שר המלחמה, סר הנרי קרידי (Creedy), שהציג את עמדת המשרד, שלל את הטיעון בדבר החשש ממעשי גמול ונקם. לקחי העבר מראים, טען, כי כל אימת שמוכנס לזירה נשק בלתי מוכר מתרבים האיומים לתגובה, אך הללו נעלמים לאחר זמן, כפי שהתרחש למשל שעה שחיל האוויר המלכותי החל בהפצצות בצפון-מערב הודו בשנות ה-20. לא זו אף זו, 'הרג מאש חיה יצית אל נכון רגשות זעם חריפים הרבה יותר מעיוורון זמני', שיגרום השימוש בגז מדמיע. הוא פירט שורה של מקרים שבהם מדינות אחרות, בהן ארה"ב, דרום אפריקה ואוסטרליה, השתמשו ביעילות או עומדות להשתמש בגז מדמיע למטרות אכיפת חוק פנימית. 'בנסיבות חדשניות אלו שאלת השימוש במשאבים כימיים של הציביליזציה למען השמירה על החוק והסדר דורשת מחשבה מחודשת. המשאב הכימי הברור ביותר הוא גז מדמיע'.⁶¹ אלא שגם בוויטהול הבינו כי בנסיבות הפוליטיות של התקופה הטיעונים המעשיים אינם חזקים דיים כדי להתגבר על ההתנגדות המורלית-חוקית לשימוש בגז מדמיע במרחב האימפריאלי. זאת, במיוחד שעה שפרשנות הממשל את האיסורים שהוטלו בהסכם וושינגטון ובפרוטוקול ג'נווה על שימוש בחל"ך בשעת מלחמה - בשונה מפרשנות שניתנה לה במדינות אחרות - אוסרת על

---

60 ישיבת קבינט (30) 27, סעיף בנושא 'הודו: שימוש מוצע בגז מדמיע', 14.5.1930, CAB, TNA, 23/64/4; בית הנבחרים, שאלות ותשובות, 26.5.1930, vol 239 c821W, HC Deb 26 May 1930 (נרכש ב-14 באוגוסט 2016). <http://Hansard.millbanksystem.com>

61 קרידי אל תת-שר המושבות, מכתב, 7.8.1930, TNA, CO 323/1113/12.

שימוש בגז מדמיע למטרות פנים משטרתיות, ושעה שזה עתה התחייבה הממשלה בפרלמנט שלא לעשות שימוש באמצעי זה.⁶² אומנם במישור האישי הסכימו פקידי משרד המושבות עם דעתו החיובית של משרד המלחמה על שימוש בגז מדמיע כנגד הילידים במושבות ('אם משתמשים בזה נגד הוטנטוטטים [בדרום אפריקה], למה לא נגד בני איבו [בניגריה]⁶³), אך בדומה לעמיתיהם השכילו להבין כי הממשלה לא תשנה את החלטתה זמן כה קצר מאז התחייבותה הפומבית. לפיכך נמנעו מלהעלות להחלטת הקבינט את הבקשות שהגיעו מניגריה, מרודזיה הצפונית ומא"י.

בסוף נובמבר 1930, יותר משבעה חודשים מפנייתו של הנציב העליון בא"י, השיב לו ג'והן אוולין שקבורו (Shuckburgh), המשנה תת-שר המושבות, כי 'השימוש בגז רעיל היה ענין לדאגת מה אצל ממשלת הוד מלכותו, אך אין ספק שתחת ההתחייבויות הקיימות עקב הצהרות פומביות אנו מנועים [מלאשר] שימוש בגז למטרות צבאיות או אזרחיות גם יחד'. הוא הוסיף כי כבר ב־1927 הוחלט כי 'גז מכל סוג שהוא לא ישמש באפריקה למטרות דיכוי ילידים ובבית הנבחרים הוכרז במאי שהממשלה סרבה לאשר שימוש בסוג זה של נשק במהומות בהודו'.⁶⁴ דחיות ברוח זו שוגרו גם לנציבים העליונים בניגריה וברודזיה הצפונית.⁶⁵ מהאמור לעיל, קשה שלא להגיע למסקנה כי הממשלה הבריטית העדיפה - בעיקר מטעמי יוקרה - להמשיך להשתמש במרחב האימפריאלי בירי חי על פני חל"ך נוטל יכולת גם למטרות של סדר ציבורי. לטעמה, כנראה, קל יותר להסביר לציבור הביתי את השימוש באמצעי מסורתי ומוכר זה למרות קטלניותו המוכחת.

---

62 ש.ם.

63 **תרשומת מס' 6 של פלוד, 12.8.1930, ש.ם.**

64 שוקבורו אל צ'נסלור, **טיטת מברק, 22.11.1930, TNA, CO 323/1113/14.**

65 פלוד לגרהאם תומסון (Thomson), הנציב העליון בניגריה, **טיטת מברק, 9.8.1930, TNA, CO 323/1113/12**; משרד המושבות אל ג'יימס מקסוול (Maxwell), הנציב העליון בצפון רודזיה, **23.10.1930, מכתב, TNA, CO 323/1113/13.**

"עשן דמע" מגיע לא"י

הרגיעה הביטחוניית היחסית שעברה על הארץ מתום מאורעות 1929 עד לאירועי אוקטובר 1933, ושהתאפיינה בין השאר בהיעדר אירועים המוניים של הפרת הסדר הציבורי, לא חייבה את הממשל המנדטורי לערער על החלטת הממשלה. נראה כי עניינו בחל"ך מדמיע נדחק לקרן זוית, לפחות כפי שעולה מהיעדר אזכור מסמכים בנושא זה ביומני רישום התכתובת שבין ירושלים ובין לונדון.⁶⁶ לא מן הנמנע שתרמה לכך גם חוות דעת נוספת של דאוביגין שנשלחה באוגוסט 1931 ללורד צ'נסלור ולפקודו לשעבר ועתה המפקח הכללי החדש של משטרת המנדט, רוי ספייסר (Spicer), ובה - על בסיס נתונים שקיבל ממשטרת הודו - חיזוק לעמדתו דלעיל בדבר הנזק ליחסי חברה-משטרה שעלולה לגרום להפעיל חל"ך מדמיע כנגד התפרעויות באימפריה.⁶⁷

66 משרד המושבות, תיקיית א"י, יומני רישום תכתובת לשנים 1931-1933, TNA, CO 793/15-19.

67 דאוביגין אל צ'נסלור, מכתב 899/30, 15.4.1931, TNA, CO 54/921/7.

באוקטובר 1933 הפכו הפגנות ערביות על רקע לאומי בירושלים וביפו למהומות שהתפשטו לערים ערביות ומעורבות נוספות וכוונו הפעם נגד שלטונות המנדט. במהלכן ירו השוטרים אש חיה, הרגו 26 איש ופצעו יותר מ־70.⁶⁸ ההפגנות והמהומות לא באו בהפתעה לשלטונות, אולם כדרכם של אירועים אלימים העלו עם סיומן את סף הדריכות והגבירו את הערכת היתר לחומרה ביחס לצפוי.⁶⁹ בסוף נובמבר פנו נציגי הוועד הפועל הערבי לנציב העליון דאז, סר ארתור ווקופ (Wauchope), בבקשה לאפשר להם לערוך עצרת לזכר הרוגי המהומות. בד בבד התפרסמו הצהרות של חברי הוועד כי בכוונתם להשבית את הרחוב הערבי ב־17 בינואר 1934, היום שבו חל עיד אל־פטר, מועד סיום חודש הרמדאן באותה השנה, ובמהלכו יערכו עצרות מחאה וזיכרון בכל רחבי א"י. הממשל המנדטורי הודאג מהידיעות הללו מחשש שהעצרות תגלושנה למהומות חדשות, והן תלובינה לנוכח המשפטים שעמדו להיערך לנאשמים הערביים שנאסרו בעקבות אירועי אוקטובר. אולם, מטעמי נראות ותקינות פוליטיות, החליט הנציב העליון, בגיבויה של לונדון, להתיר את קיום העצרות. עם זאת, כלקח מאותם האירועים (ותוך הפנמה של אזהרה המרומזת מצד שר המושבות, פיליפ קונליף ליסטר (Cunliffe-Lister), בדבר הנזק הפוליטי־תדמיתי שייגרם אם אספה שקטה תגלוש להתפרעות), הוא היה נחוש שלא לאפשר לערוך תהלוכות ולהיערך כהלכה למניעת הפרות הסדר הצפויות.⁷⁰ ווקופ העריך כי המשטרה לא תתקשה להתמודד עם ההתפרעויות הצפויות,⁷¹ אולם הודאג מאפשרות שבמהלך השלטת הסדר יאלצו השוטרים לירות אש

---

68 על אירועי אוקטובר 1933: יגאל אייל, **האינתיפאדה הראשונה** (הערה 3 לעיל), עמ' 49-51; קולינסקי, חוק, סדר ומהומות (הערה 3 לעיל), עמ' 77-172.

69 על המודיעין שהיה בידי שלטונות המנדט לקראת האירועים ובמהלכם: יואב גלבר, **שורשי החבצלת: המודיעין ביישוב 1918-1947**, כרך א' (תל אביב: ההוצאה לאור – משרד הביטחון, 1992), עמ' 115-118.

70 **תרשומת** קוסמו פרקינסון (Parkinson), המשנה לתת־שר המושבות לעניני המזה"ת, אל ג'והן מאפי (Maffey), תת־שר המושבות ומכתב קונליף־ליסטר אל ווקופ, 4.12.1933, TNA, CO 733/239/7; 'הערבים נקראים לשוב ולשבות', דואר היום, 4.12.1933; קולינסקי, חוק, סדר ומהומות (הערה 3 לעיל), עמ' 181-183.

71 ווקופ אל לורד רדינג (Reading), **מכתב**, 10.11.1933, הספרייה הבריטית (British Library), **מסמכי רדינג**, 118/88-114, MSS Eur, 118/88, עמ' 97-98.

חיה לעבר ההמון ולגרום לאבדות כבדות, שהדן יגרום לביקורת ציבורית בארץ, בעולם הערבי ובבריטניה גם יחד. זה היה הרקע לפנייתו המחודשת והדחופה ללונדון בסוף נובמבר בבקשה לאשר לשלטונות המנדט להשתמש בחל"ך מדמיע כאמצעי להשלטת סדר ציבורי. מפנייה זו עולה, בין השאר, כי קדמה לה עבודת מטה שנעשתה במשטרת המנדט, ומהלכה קיבל מפכ"ל המשטרה, ספייסר, פרטים ממשטרת דרום אפריקה על שימוש יעיל שעשתה האחרונה בגז מדמיע, ובעקבות זאת המליץ לנציב לאמץ את החל"ך. בפנייתו כתב ווקופ:

אני מבין שתחת ההתחייבויות הקיימות וכתוצאה מהכרזות פומביות, הממשלה מנועה מלהפעיל גז ממית למטרות צבאיות או אזרחיות, אך איני מודע שמגבלות אלו חלות על הפעלת גז לא ממית כמו גז מדמיע שלא גורם לפגיעות תמידיות או לככות פיזית.

אני רואה בהפעלת גז מדמיע אמצעי בעל ערך ביותר בידי משטרת פלשתינה בפיזור התקהלויות לא חוקיות ואספסוף מתפרע. ביחוד בסמטאות הצרות והמפותלות ברובעים העתיקים של הערים שבהם שימוש באש חיה גורם לאבדן חיים בלתי פרופורציונאלי מנתזים. אם השימוש בו היה מאושר בעת ההתנגשויות האחרונות עם מפגינים ערבים ביפו, חיפה, שכס וירושלים יתכן והמשטרה היתה מצליחה לפזר את ההמון ללא שימוש באש חיה וכך לא היו פגיעות בנפש. ...אני ממליץ כי מטעמים הומניטאריים יאושר שימשו בגז מדמיע בפלשתינה.⁷²

---

72 ווקופ אל קונליפ-ליסטר, מכתב CF/282/33 שמור, 11.1933 [ללא יום], TNA, CAB 24/245/21. עותק נוסף: TNA, CO 733/248/24.

לנוכח ההערכה שהמאורעות יתחדשו במחצית ינואר 1934, ביקש ווקופ לקבל את ההחלטה ללא דיחוי, ובמקרה שבקשתו תאושר לספק לו רימונים או מכלים של גז מדמיע, שלא היו בנמצא בארץ. מבקשתו זו (שבה רמז - אולי כאמצעי לחץ - לאחריות הממשלה להרג), כמו גם ממכתב אישי ששלח לשר המושבות באותם הימים, עולה כי הוא הוטרד מאוד מההשלכות הפוליטיות השליליות שיהיו להתנגשויות הדמים הצפויות על רקמת היחסים המתערערת לדעתו בין השלטונות ובין האוכלוסייה הערבית, לנוכח ההגירה היהודית הגוברת ולנוכח חוסר התעסוקה המחמיר. לפיכך חיפש דרכים לפייסה מחשש למעגל דמים. הוא חזה כי המהומות שתפרוצנה תחייבנה להפעיל יחידות צבא בסיוע למשטרה ובלית ברירה שימוש באש שתגרום לנפגעים רבים. תרחיש כזה עלול להביא להפניית אפיק ההתנגדות הערבי למישור הדתי, שעד אז לא שיחק תפקיד של ממש (בין השאר, לדבריו, בשלקשריו הטובים עם המופתי), ולהצטרפות האוכלוסייה הכפרית - הפלחים - למפגינים ולמתפרעים העירוניים.⁷³

בקשתו של הנציב העליון עוררה התלבטות רבתי בקרב פקידי משרד המושבות. ברקען עמדה החלטת קבינט תקדימית חצי שנה קודם, כהיענות לבקשה חוזרת מממשלת הודו, שקבעה כי 'אין התנגדות לשימוש ניסיוני בגז מדמיע למטרות משטרתיות בהודו בהתאם לקווים המגבילים שהוצעו על ידי השר לעניני הודו'.⁷⁴ מחד גיסא, היתר זה היה אכן בבחינת תקדים - לראשונה התירה לונדון למשטרה קולוניאלית להשתמש באמצעי כזה למטרות פנים כנגד אזרחים. אך מאידך גיסא, האישור הוגבל אך ורק לשימוש במרחב מצומצם כנגד פושעים המוצאים מקלט במבנה

---

73 ווקופ אל יוגליף-ליטור, מכתב, כולל נספח על חוסר התעסוקה בא", 18.12.1933, TNA CO 733/248/24. הופץ בידי האחרון לקבינט תחת הכותרת: 'המצב בארץ-ישראל: תזכיר שר המושבות', סימוכין (34) CP 2, 2.1.1934, TNA, CAB 24/247/2.

74 החלטות ישיבת קבינט 42 (33), החלטה מס' 2, 'הודו: שימוש מוצע בגז מדמיע לפיזור המון מתפרע: בקשת ממשלת הודו והצעת השר לעניני הודו', 27.6.1933, TNA, CAB 23/76. על בקשת הודו: תזכיר השר לעניני הודו, 'הצעה לניסוי מוגבל בשימוש בגז מדמיע נגד פושעים חמושים בהודו', סימוכין (33) CP 161, 15.6.1933, TNA, CAB 242/11.

ושהמאמץ ללכדם באמצעים אחרים עלול לסכן חיי אדם, ולא למטרות שליטה אימפריאלית אל מול הפרות סדר ציבורי המוניות. תוכן התכתובת הפנימית שניהלו בכירי המשרד לבין עצמם אינו מותיר מקום לספק כי הם, מהשר ומטה, היו שמחים לאשר את הבקשה: 'מחובתנו לסייע לממשלת פלשתינה בענין זה... אולם ללא מחקר מוקדם יהיה בלתי אפשרי לגבש עמדת תמיכה בבקשה, שהיא על פניה בעלת הגיון בריא והומנית', קבע קוסמו פרקינסון, אז המשנה לתת-השר לענייני המזה"ת.⁷⁵ לנוכח הקשיים החוקיים והנוהליים שניצבו לדעתם בפני מהלך כזה (בהם הגבלות חוזה וושינגטון ופרוטוקול ג'נווה מזה והחלטות ממשלה קודמות) הם לא ראו מנוס מלהעלות את בקשת ווקופ להכרעת הקבינט, שאם יאשרה יקבע בכך תקדים נוסף.⁷⁶ במשרד הבינו כי גם אם הבקשה תאושר ספק אם ניתן יהיה לספק גז מדמיע לא"י עד למחצית ינואר, בעיקר עקב חוסר הוודאות מהם התקני החל"ך המועדפים על המשטרה המקומית והאם הללו זמינים באיים הבריטיים או שיש לרכושם בארה"ב. לפיכך לארץ נשלח המידע הטכני, המבצעי והמסחרי שנאסף מעבר לאוקיינוס על אודות אמצעי גז מדמיע ועל אודות השימוש שנעשה בהם, וב-14 בדצמבר במברק סודי התבקש הנציב העליון לפרט את האמצעים המבוקשים.⁷⁷ בד בבד ראה שר המושבות לנכון להציג במכתב מסווג את תמונת המצב לפני ווקופ בכותבו:

נושא שימוש בגז מדמיע כנגד מהומות אזרחיות הוצע פעמים אחדות על ידי הקולוניות. עמדת הקבינט הייתה שבהתאם להתחייבות חוזה וושינגטון ופרוטוקול ג'נובה, בריטניה מנועה מלהשתמש בכל סוג של גז למטרות צבאיות. לכן לא ניתן להגן על עמדה המאפשרת שימוש נגד מהומות אזרחיות

---

75 כרקינסון אל מאפי, תזכיר, 7.12.1933, TNA, CO 323/1248/18.

76 חילופי תרשומות, 5-22.12.1933, שם; וכן תרשומת הרולד דאוני [H. F. Downey – עוזר תת-שר המושבות] אל אוון ויליאמס [O. G. R. Williams – מנהל מחלקת מזרח התיכון] ואל מקסוויני [D. C. J. McSweeney], 7.12.1933, TNA, CO 733/248/24.

77 קונליף-ליסטר אל ווקופ, מברק 305 סודי, 14.12.1933; ומכתב בדואר אוויר, 19.12.33, שם.

אך לא בעת מלחמה. עם זאת, הנושא עלה לאחרונה בפני הקבינט בקשר להצעה לאפשר לממשלת פונגיב לערוך ניסוי בגז מדמיע...נגד פושעים מתבצרים [בעוד] השימוש נגד המון נפסל. האישור שניתן על ידי הקבינט היה בהתניה כזו... מצאתי לנחוץ לידע אותך כדי שתתארגן למהומות הצפויות להתחדש ב־16 בינואר בהנחה שאין אישור לשימוש בגז מדמיע.⁷⁸

נאמן להבטחתו, כבר ב־13 בדצמבר מיהר קונליף-ליסטר לשגר לקבינט את מכתבו של הנציב העליון בצירוף תזכיר מטעמו, ובו הוא המליץ לאשר למשטרת א"י להשתמש בגז מדמיע במהומות אזרחיות. בתזכיר חזר השר על הנימוקים שהציג שר המלחמה לפני הממשלה חמש שנים קודם והוסיף כי 'איני חושב שמה שלקחנו על עצמנו בועדות וושינגטון וג'נווה מונע מאיתנו להפעיל גז לא קטלני לדכא מהומות אזרחיות'. הוא התפלמס עם טיעוני הנגד שהעלה השר ווג'ווד־בן בהקשר ההודי ב־1930 (ראה לעיל) וגרס כי אף שהגז עלול, כדברי האחרון, לפגוע במי שאינו קשור להתפרעויות, הרי גם שימוש בנשק חם עלול לגרום פגיעה בחפים מפשע, אלא ש'גז מדמיע אינו הורג ואינו גורם לנזק קבוע'. גם אל מול הטענות כי ירי הגז עלול לגרום למתפרעים להצטייד באמל"ח דומה, כתב שר המושבות כי הוא 'בספק אם חורשי רע בפלשתינה ישיגו זאת בקלות יותר משהם משיגים נשק חם, תחמושת ורימונים. בכל מקרה למשטרה שם יהיה קל יותר להשיג ציוד מגן'. הוא סיים בהביעו ביטחון 'שעמיתיי ירצו כמוני לתת לווקופ את כל העזרה להתמודד עם המצב הקשה שהוא ניצב בפניו ושל הצעתו סיכויים טובים לשלוט במהומות האזרחיות בפלשתינה עם מעט או ללא אבדות'.⁷⁹

בטרם התקיים הדיון בקבינט דאג קונליף-ליסטר לעדכן את עמיתיו

78 קונליף-ליסטר אל ווקופ, מכתב, 12.12.1933, TNA, CO 323/1248/18.

79 תזכיר שר המושבות, 'שימוש משטרת פלשתינה בגז מדמיע', סימוכין (33) CP 301, 13.12.1933, TNA, CAB 24/245/21.

במידע שקיבל ממשד החוץ. לפיו, תיקון לנוסח אמנה שאמורה הייתה להתקבל בוועידה לפירוק חימוש של חבר הלאומים שנערכה באותה העת בג'נווה (והוכנס בעקבות בקשה אמריקאית) קבע כי 'החברות החתומות יודיעו לוועדה הקבועה... על חומרים מדמיעים שבכוונתם לעשות בהם שימוש בפעילות משטרתית וכן מספר האמצעים שבאמצעותם יעשה שימוש כזה'. מכאן, לדעת השר, 'סעיף זה מבטיח את עמדתנו', בהכירו בלגיטימיות של שימוש משטרתית בגז מדמיע למטרות ביטחון פנים.⁸⁰

הדיון המיוחל התקיים כבר ב־20 בדצמבר, עדות לתחושת הדחיפות שהחדירו הנציב העליון ושר המושבות. במהלכו העלו השרים הסתייגויות מעטות, בכללן החשש ששימוש בגז מדמיע נגד המון עלול להביא לשעטת בריחה, ובעקבותיה יידרסו אנשים למוות. ראש הממשלה, רמזי מקדונלד (McDonald), הודאג יותר מהשפעות הלוואי האחרות העלולות להיגרם בעקבות שימוש בגז מדמיע באומרו: 'לא פיזיות אלא מוראליות, על אנשים בעלי מזג ערבי, העלולים להתייחס לשימוש בנשק כזה כלא ג'נטלמני, כפי שבבטי הגבול בהודו התייחסו לפעמים להפצצות מהאוויר. זה עלול ליצור מאגר צרות'.

לאחר ששר המושבות ענה כי שימוש בגז מדמיע ימנע את התופעה הרווחת שלפיה 'כאשר נהרגים אנשים מאש רובים, במסגדים מהללים את האירוע כמוות על קידוש השם (מרטידום)', הסמיכו אותו חברי הקבינט לאשר את בקשת ווקופ 'להשתמש בגז מדמיע אל מול המון והתפרעויות במקרים שבהם לא יהיה מנוס אלא לירות'. עוד קבע הקבינט כי על הנציב להציג לפני השר את תוכנית ההצטיידות, ההדרכה ושיטת השימוש המשטרתית בנשק החדש.⁸¹

---

80 אנטוני [אידן Eden, שר החוץ] אל פיליפ [קונליף-ליסטר], מכתב, 14.12.1933, TNA, CO 733/247/24; תזכיר שר המושבות, 'שימוש בגז מדמיע בפלשתינה: תוספת לתזכיר שר המושבות', סימוכין (33) CP 301a, 15.12.1933. TNA, CAB 24/245/22. עותק נוסף: TNA, CO 323/1248/18.

81 'שימוש בגז מדמיע על ידי משטרת א"י', ישיבת קבינט 70 (33), 20.12.1933, TNA, CAB 23/77/21.

החלטת הקבינט ביטאה שינוי בגישת ממשלת הוד מלכותו, שחזרה בה מפרשנותה הקודמת את הסכם ג'נווה, ולראשונה הכירה בחל"ך נוטל היכולת נשק לגיטימי - משפטית ומוסרית - למטרות ביטחון פנים אימפריאלי. מהפך זה לא נעלם מעיני קונליף-ליסטר, שבו ביום כתב על כך מכתב אישי ארוך לווקופ, ובו עדכנו בהחלטת הקבינט ושיתפו בלבטים ובהסתייגויות שנלוו להחלטה ובמשמעויותיה. בכך, בעקיפין, גם הטיל עליו את מלוא האחריות לכל תוצאה עתידית בעטייה.

[בדיון] עלתה השאלה האם התקוממות ערבית נגד הפעלת גז מדמיע לא תהיה קשה יותר מאשר מהתקוממותם לאחר ירי. השבתי שאני משוכנע שלקחת בחשבון סוגיה זו... יתרה, כאשר ערבי נהרג מירי קל להפכו למרטיר ויש סכנה של הנצחה דתית עם תוצאות מסוכנות. ...אני מאמין שאתה מעריך את העובדה שהאישור שניתן הוא בעצם יציאת הממשלה לדרך חדשה שגם תגרור ביקורת רבה. אנו מאמינים שההחלטה צודקת ומוכנים לעמוד מאחוריה, אך חייבים להגן עליה בכך שהפעלת גז מדמיע יותר הומאנית מירי חי וחלופה לו... לכן חיוני שהשימוש יהיה תחת פיקוח הדוק ורק שהנסיבות יצריכו זאת. לא ייעשה שימוש בגז או ירי מרובים אם ניתן לפזר אספסוף באמצעי משטרה אחרים, אך בהינתן שאין מנוס מירי, עדיף הגז על הרובה, ...[שכן] כשיש יותר הרוגים, האספסוף מתלהם ונעשה תוקפני יותר. ...לסכם את התחושות בקבינט: 1. שבנסיבות הללו מוצדק להפעיל גז 2. שאתה ומפקד המשטרה מנוסים ואחראים וההפעלה תהיה מקצועית, מבוקרת וממושמעת.⁸²

מתאימים עצמם לפעלתנות ולדחיפות שגילה השר בנושא, החלו פקידיו לבדוק בקדחתנות מהם סוגי האמל"ח המתאימים והזמינים ומהם הדרכים האפשריות להעבירם למשטרת א"י מוקדם ככל האפשר. נוכח חוסר הידע במשטרה המטרופולינית, נפגש עוזר תת-השר הרולד דאוני (Downie) עם אנשי משרד המלחמה, ומהם למד כי ברשות הצבא שני סוגים של רימונים מדמיעים. האחד, רימון זכוכית מתוצרת מסחרית אמריקאית, נפסל מייד לאחר שנציגי הצבא הזהירו כי הנוזל שבו עלול לגרום לעיוורון מתמיד אם יבוא במגע ישיר עם עיני הנפגע. הסוג השני, התקן מייצור בריטי, שכינוי הרשמי היה "מחולל דמע מס' 2, סימן II" (No. 2 Lachrymatory Generator, Mark II), נראה היה למשתתפים כמתאים על פניו לשימוש בא"י, אף כי בצבא הוא נחשב כמיושן בהיותו דגם משופר קמעא של ההתקן מימי מלחמת העולם ומלחמת האזרחים ברוסיה ועתה שימש רק למטרות אימונים והדרכה בהתגוננות מול לוחמה כימית. במחסנים הצבאיים הצטברו כמה אלפי מחוללים וניתן היה להעמיד את חלקם לרשות משטרת המנדט. משרד המלחמה גם התחייב לספק מסכות גז (במחיר 1 ל"ש למסכה או לכל ארבעה מחוללים - כ-76 ל"ש במחירי 2022) ולבדוק האם מוצב בארץ קצין או נגד שעבר הדרכת חל"ך וניתן יהיה להיעזר בו להדרכת השוטרים.⁸³

הרימון הורכב ממכל מתכת גלילי במשקל 170 גרם, גובהו כ-10 ס"מ והיקפו כ-2.5 ס"מ, ובקצהו התחתון מאדה (vaporiser) כדורי שהכיל חומר בערה. זה, בהידלקו, יצר גז חם שהתפשט לעבר חלקו העליון של המכל, שבו נשמר החומר המדמיע, וסחף אותו החוצה. משם התפשטה התערובת כולה בצורת ענן עשן מדמיע. הפעלת הרימון נעשתה על ידי שפשוף מצת (עץ מצופה בחומר גפרורים) שהוצמד למעטפת החיצונית על גבי משטח או פתיל הצתה, וההדלקה הבעירה את המעבה. בגרסה המוקדמת שלו

---

83 דאוני, תרשומת, 21.12.1933, TNA, CO 323/1248/18; משרד המלחמה אל משרד המושבות, מכתב, טימוכין (M.G.O.1c) 57/Egypt/2694, 28.12.1933, TNA, CO 733/248/24.

חלפו עשר שניות מההצתה עד שענן הדמע התחיל להתפשט באוויר במשך כ-90 שניות למרחק יעיל של כ-100 מ'. אומנם זמן זה אפשר למטיל הרימון להמתין כשלוש שניות מההצתה עד להטלה, אך אפשר גם למתפרעים להשליכו חזרה בזמן יעיל. לכן בגרסה המשופרת קוצר פתיל ההשהיה והוחשה הפעלת הרימון. החומר המדמיע במחולל היה כלורואצטופנון (Chloroacetophenone) ובקיצורו הבריטי דאז, CAP (מוכר כיום כ-CN). זהו חומר עוצמתי מהדור הראשון של חומרים נוטלי יכולת, וחשיפה אליו גורמת זמנית לתחושת בערה בעיניים, דימוע וטשטוש מה בראייה, לגירוי חריף באף ולצריבה בגרון ובחזה. נדיפותו הגבוהה גורמת להיעלמות מהירה של סימפטומי החשיפה, לרב ללא תוצאות לוואי אחרות, הגם שחשיפה לריכוז גבוהה עלולה לגרום גם לכוויות בעור.⁸⁴ אומנם, ב"תחנה הניסיונית להגנה כימית" (Chemical Defence Experimental Station), שמו הרשמי דאז של המרכז לפיתוח אמל"ח כימי של משרד המלחמה בפורטון דאון (Porton Down) שליד סולסברי [להלן: פורטון דאון], עסקו באותם הימים בפיתוח חומרי דמע ורימונים מדמיעים מתקדמים ויעילים יותר, אך הללו היו רחוקים מאוד מהבשלה מבצעת.⁸⁵

בעקבות הפגישה במשרד המלחמה הזדרז תת-שר המושבות, סר ג'והן מאפי (Maffey), ובמכתב ל'ארתור היקר' עדכן את הנציב העליון בפרטי האמל"ח הזמין, תוך שצירף תזכיר מטעם הצבא על אודות תכונות החל"ך, הוראות הפעלה ודרכי הטיפול בנפגעים.⁸⁶ משטרת פלשתינה, שידיעותיה

---

84 על תכונות חומר CN: מאגר מידע כימי מקוון, PUBCEM – Open Chemistry Database, Blain, Peter G, 'Tear Gases and Irritant' (נרכש ב-13 בינואר 2018); <https://pubchem.ncbi.nlm.nih.gov> Incapacitants: 1-Chloroacetophenone, 2-Chlorobenzylidene Malononitrile and Dibenz [B,F]-1,4-Oxazepine', Toxicological Reviews 22 (2) (1993), pp. 103-107. תודתי לשירת מיכאלי, מחברת המחקר 'אמצעים לפיזור הפגנות בשטחים' (ת"א: בצלם, דצמבר 2012), שהפנתה למאמר.

85 על פיתוח אמל"ח בשנות ה-30: פורטון דאון, דוחות התקדמות רבעוניים, 1936-1930, WO 188/625, TNA. על המוסד: G. B. Carter, Porton Down: 75 Years of Chemical and Biological Research (London: HMSO, 1992).

86 מאפי אל ווקופ, מכתב, 22.12.1933; ואליו צורף התזכיר: 'הוראות הפעלה לגנרטור דמע מס' 2 סימן 11', TNA, CO, 733/248/24.

המועטות בנושא התבססו בעיקר על עיון המפכ"ל ספייסר בקטלוגים מסחריים אמריקאיים, העריכה תחילה שתזדקק ל-400 רימונים ול-50 מסכות גז כדי לצייד ארבע כיתות משטרה מיוחדות. אך לאחר קבלת הנתונים צמצמה את מספר הרימונים המבוקשים ל-200, ובלבד שיגיעו עד 14 בינואר 1934 לפורט סעיד שבמצרים ומשם יועברו לא"י.⁸⁷ לכל המעורבים היה ברור כי הזמן הקצר בן השבועיים, בתוכם חופשת חג המולד, שנותר עד להפגנה הערבית הגדולה החזויה ולתחילה אפשרית של הפרות הסדר, מחייב פעולה דחופה להבאת הציוד במועד. אומנם כבר בהתייעצות במשרד המלחמה היו הנאספים תמימי דעים כי רק הטסה אווירית תאפשר זאת, אך שר המושבות, אולי מרצון לחסוך בהוצאה הכספית הגבוהה, ביקש בכל זאת ב-2 בינואר לבחון אפשרות להעביר את האמל"ח בדרך היבשה בצרפת עד לנמל מרסי, תוך שיתוף פעולה חלקי עם השלטונות הצרפתיים. משם הוא יועבר באונייה למצרים או ישירות לארץ. משרד החוץ התנגד תחילה לשתף את הצרפתים, ובפגישה דחופה שקיים באותו היום קונליף-ליסטר עם תת-שר החוץ הקבוע, סר רוברט ונסיטארט (Vansittart), דחה האחרון גם הצעה נוספת להטיס את המטען במטוס ימי מסאות'המפטון שבדרום אנגליה היישר למפרץ חיפה או לטבריה (שם ינחת בכינרת, שבאותם הימים שימשה מנחת ימי למטוסים בריטיים אזרחיים בדרכם מאירופה למזרח הרחוק). אלא שמהלך כזה התברר כמסובך מדינית עוד יותר, מאחר שהמטוס היה חייב לנחות בדרכו לתדלוק בחניות ביניים בטריטוריות צרפתיות, איטלקיות ויוונית ולהצהיר בכל מקום על מהות המטען. לנוכח הקשיים הללו הוחלט בכל זאת להיעזר בשירותיה של צרפת כרע במיעוטו, ולאחר הסדרה עם שלטונותיה - להטיס את רימוני הגז והמסכות מבריטניה למרסי. משם יישלחו באונייה למזרח הים התיכון. אלא שגם עתה ביקשו הבריטים להימנע מלחשוף בפני הצרפתים את מהותו האמיתי של המטען וסיכמו להציגו כללית כארגזי תחמושת

---

87 הנציב העליון אל משרד המושבות, מברקים, סימוכין 330, 23.12.1933, וסימוכין 339 סודי, 30.12.1933, TNA, CO 733/248/24; TNA, CO 733/252/9 בהתאמה.

המיועדים לא"י למטרות ביטחון פנים, תוך הבלטת האינטרס המשותף - רגיעה בלבנט.⁸⁸ ההטסה יועדה להתבצע במטוס צבאי מיוחד שכן רגולציית התעופה הבין-לאומית שהייתה תקפה אז אסרה להטיס חומרים מסוכנים במטוסים מסחריים.⁸⁹

תהליך העברת אמצעי החל"ך מתועד באופן חריג לפרטי פרטים בתיקים הארכיוניים. זאת, בשל ראשוניותו ובשל יציאתו של שר המושבות בתחילת ינואר 1934 לסיוור בקולוניות האפריקאיות, ולפיכך נדרש לעדכנו ברציפות במברקים שנשמרו. לכך נוסף גורם העלויות הכספיות היקרות והלא מוכרות שהביאו בדיעבד להתכתבות בירוקרטית ונוקדנית ארוכה בין הרשויות, שעה שכל אחת מהן ניסתה להקטין את חלקה בתשלום. הטיסה נועדה להיערך ב-4 בינואר 1934, והטענת הספינה בנמל מרסי תוכננה לחצות ליל 5-6 בינואר, שעה שפחות עיניים סקרניות היו צפויות להימצא בסביבה.

אך העלילה, הנקראת כסיפור מתח, הסתבכה מהרגע הראשון. ב-3 בינואר 1934 הורתה מפקדת חיל האוויר המלכותי למפקד בסיס התעופה וורת'י דאון (Worthy Down) שליד העיר וינצ'יסטר, להכין שני מטוסי תובלה כדי להטיס מטען מיוחד למרסי. ההוראות הדגישו את אופיה החשאי והרגיש של הטיסה, את מעורבות הדרגים המדיניים הבכירים בה ואת הצורך למנוע מהצרפתים לבדוק את תכולת המטען, שהוגדר רק 'תחמושת גרידא, ורק במינוח זה יש להתייחס אליו מעתה ואילך'. גם מפקד הבסיס לא שותף למהות המטען ונאלץ להסתפק בהודעה כי לפני

---

88 דאוני אל מאפי, **תרשומת** מס' 1, 3.1.1934, TNA, CO 733/252/9; שר המושבות מלקולם מקדונלד (Macdonald) אל ראש הממשלה נויל צ'מברלין (Chamberlain), **מכתב**, 19.8.1938, TNA, CO 733/383/4.

89 וו. ג'. סטיבנס (Stevenes) ממדור הערכות תקציביות במשרד האוויריה אל ת'ומס [לסלי] רואן (Rowan) במשרד האוצר, **מכתב**, 1.5.1934, TNA, CO 733/252/9. האיסור נקבע באמנה בדבר הסדרה של תעופה אזרחית, שנחתמה בפריז ב-13 באוקטובר 1919, פרק ראשון, סעיף 26. נוסח האמנה ראו: <http://web.archive.org/> (נרכש ב-4 בדצמבר 2018). <http://www.aviation.go.th/airtrans/airlaw/1914.html> (נרכש ב-4 בדצמבר 2018). תודתי לעו"ד דן יערי על אכונותו לאמנה.

הההמראה יתודרך רק הטייס הבכיר שבטיסה בתוכן הארגזים שבמטוסיו.⁹⁰ בו בזמן הוכנס גם שגריר בריטניה בפריז לתמונה, תוך שהתבקש לפנות בדחיפות לשלטונות הצרפתיים לקבל אישורם להטיס את המטוסים עד לשדה התעופה הצבאי של ליון, להעביר את המטען ברכב לנמל מרסי ולהטעינו שם על אונייה. כל זאת, בלי שיפרט לפניהם את מהותו, לבד מכך שמדובר בתחמושת הנחוצה בדחיפות בא"י להתמודד עם המהומות הצפויות, שאם הן לא תיבלמנה, הן תפגענה גם באינטרסים הצרפתיים. עוד נדרש השגריר לבקש מהצרפתים רכב להובלת שבעה ארגזים, במשקל כולל של כחצי טון, מליון למרסי, וזו תיעשה בליווי ובאחריות נציג חברת "סוכני הכתר",⁹¹ תוך שחרור מכל בדיקות מכס בנמל ופטור מכל חיפוש ובדיקה במטוסים, אם יאלצו לנחות נחיתת חירום בדרך. 'לידיעתך האישית, הארגזים מכילים גז מדמיע. אל תיידע את הצרפתים בכך מבלי להתיעץ עמי'.⁹²

התחזית למזג אוויר סוער הביאה ב-4 בינואר להחלטה לדחות את הטיסה ולתכנן לוח זמנים חדש שהתבסס על 12 בינואר כמועד הראשון הבא שבו אמורה להפליג אוניית סוחר בריטית ממרסי ולהגיע לפורט סעיד כעבור חמישה ימים. לנוכח מועד מאוחר זה, בלונדון נשקלה מייד אפשרות להטיל את משימת ההעברה הימית על הצי המלכותי, ולשם כך אמור היה להקצות משחתת משייטת הים התיכון. זו תפליג ממרסי ב-8 בינואר ישירות לחיפה ותעגון שם ב-14 בחודש, יומיים לפני מועד השביתה החזויה. במברק דחוף מאותו היום הוצע לווקופ פתרון זה, אך באופן

---

90 סגן ראש המבצעים והמודיעין בחיל האויר המלכותי אל מפקד בסיס וורת' דאון, מכתב, 3.1.1934, TNA, CO. 733/252/9.

91 "סוכני הכתר", בשם המלא "סוכני הכתר לקולוניות" – Crown Agents for the Colonies – הייתה חברה ממשלתית למחצה בריטית שסייעה בידי משרדי הממשלה בכל הקשור לרכש, לאספקה, לתשלומים ולעסקאות כספיות הנוגעים לנחלות האימפריאליות. כיום היא חברה פרטית. על החברה: David Sunderland, *Managing British Colonial and Post-Colonial Development: The Crown Agents, 1914-1974* (London: Boydell Press, 2007).

92 משרד החוץ [להלן: משה"ח] אל לורד ויליאם טיריל (Tyrrell), השגריר בפריז, מברק מס' 1, 9.1.1934, TNA, CO. 733/252/9.

תמוה הוא ענה בשלילה.⁹³ דחייתו זו אינה עולה בקנה אחד עם חששותיו גם בתחילת ינואר מההתפרצות הערבית החזויה חרף מאמצי הפיוס שלו, ובכללם 'שיחות ידידותיות עם המופתי'. כמו כן היא אינה מתיישבת עם תחזיתו שכל ניסיון משטרתי להכיל התפרצות כזו בניצניה באמצעים הזמינים יגרום לאבדות ויגביר את העוינות, ולא עם בקשתו החוזרת להחיש את משלוח הגז המדמיע, משום '[ש]אני משוכנע שלא רק שהשימוש יהיה אפקטיבי בפיזור התקהלויות לא חוקיות ואספסוף מתפרע, אלא גם יפחית פגיעות רציניות בנפש'.⁹⁴ האם נרתע בשל העלות היקרה של הפלגת המשחתת - 580 לירות סטרלינג (כ-38 אלף לירות במחירי 2022), ולשם כך ממשלת המנדט נאלצת לשאת בתקציבה - או מסיבות אחרות? התיעוד הארכיוני אינו משיב על כך. לענייננו, ראוי לציין כי שימוש צפוי בחל"ד מדמיע באירועים המוניים במרחב הקולוניאלי היה בעיני הממשל הבריטי כה חדשני, תקדימי ורגיש, עד שהנהלת משרד המושבות, שביקשה להמעיט במספר שותפי הסוד, בחרה ליידע בעיכוב את השר ששהה אז במצרים כחלק מסיורו באפריקה, בצינור ממודר במיוחד: 'בדרך כלל אנו שולחים מברקים לשר דרך משרד האוויריה אך בגלל האופי החשאי של העניין אנו מעדיפים הפעם לשלחם באמצעות הנציב [העליון הבריטי בקהיר]'.⁹⁵ יתרה מזו, אפילו דחייה של ימים ספורים במשלוח והשלכותיה האפשרויות נראו כנושא הראוי לעדכן בו את הדרג המדיני הגבוה ביותר - הקבינט.⁹⁶

בסופו של דבר, המריאו שני מטוסי התובלה לדרכם ב-10 בינואר.

---

93 מהנציב העליון אל משרד המושבות, **מברק מס' 3** סודי, 5.1.1934, שם. לפי עדות שמקורה במשרד המושבות שלא בהכרח עודכן בזמן בתמונת המצב המבצעית, המטוסים אכן המריאו למרות הכול ב-5 בינואר, אך נאלצו לחזור לבסיסים בלי שנחתו מחמת מזג האוויר הגרוע. מאפי אל נ'יגל] ב[רוס]רונלד (Ronald) במשה"ח, **מכתב**, 6.1.1934, שם.

94 ווקופ אל מאפי, מכתב אישי סודי, 5.1.1934, שם. ראה גם, ווקופ אל קונליף ליסטר, 5.1.1934, **מכתב**, סימוכין CF/431/33, על המצב בא"י, TNA, CO 733/248/33.

95 מאפי אל נ'יגל רונלד (Ronald) במשה"ח, 6.1.1934, TNA, CO 733/252/9. עדכנו השוטף של שר המושבות בביקורו במצרים היה באופן חריג באמצעות משרד האוויריה, מאחר שהתאכסן במעונו של סיריל ניואל (Newall), מפקד פיקוד המזה"ת של ה-RAF.

96 ישיבת קבינט 1/34, סעיף 5 **המצב בא"י**, 16.1.1934, TNA, CAB 23/78/1.

אחרי תלאות מרובות (בהן נחיתת חירום של אחד המטוסים בשדה תעופה הרחק ממרסי בשל תקלת מנוע, העברה מאולתרת והרפתקנית של מטענו במכונית לנמל ועיכוב ביממה בהגעת המטוס השני), הועמסו ארגזי התחמושת שהכילו 200 או 250 - התיעוד אינו חד-משמעי - רימוני גז מדמיע ו-50 מסכות גז על אוניית הסוחר 'קומורין' (Comorin). לאחר הפלגה של חמישה ימים, היא עגנה בנמל פורט סעיד ב-17 בינואר כמתוכנן, שם נפרק המטען המיוחד, ובאותו היום הוטס לא"י.⁹⁷ מהתכתבות ענפה בסוגיה הכספית מתברר כי עלות התובלה הכוללת עלתה למשלמי המיסים יותר משהייתה עולה השטה ישירה מבריטניה, כפי שהוצע לראשונה.⁹⁸

בהתקרב המועד המתוכנן להפגנה הערבית האיץ וקופ במאמצעיו להביא לקיומה השקט ולמנוע את הידרדרותה למהומות. הוא חזר ונפגש עם מנהיגים ערביים, ולדבריו, לא חסך באזהרות מפורשות כי לא יתיר קיומה של כל הפגנה שלא תקבל תחילה אישור שלטונות המנדט.⁹⁹ בהקשר זה הטרידה אותו השאלה כיצד יגיב ההמון אם יופעל נגדו הנשק הלא מוכר והמבעית בדמות רימוני הגז. את הסוגיה ליבן במהלך פגישות סוף שבוע שקיים עם שר המושבות בקהיר, שאליה הגיע בטיסה מיוחדת ב-6 בינואר. השניים סיכמו כי אם המהומות יתחדשו או במקרה שידולף לציבור כי גז מדמיע הוכנס לארסנל המשטרתי בא"י, תפרסם ממשלת המנדט הודעה פומבית בדבר הכוונה להשתמש בגז מדמיע. ההודעה תדגיש שגז זה מהווה תחליף לשימוש באש חיה, אך הוא אינו גורם לפגיעה מתמשכת,

---

97 משרד המושבות אל הנציב העליון, **מברק מס' 23** סודי ומידי, 13.1.1934; סוכני הכתר אל משרד המושבות, **מכתב**, 18.1.1934, TNA, CO 733/252/9. בתיקי ה-RAF לא נמצאו מסמכים המפיצים אור על הטיסה ממצרים לא", למעט אזכור משתמע בסיכום חודשי של פעילות ה-RAF בא"י ובעבה", ינואר 1934, פרק 'אימונים וטיסות מיוחדות', לפיו טייסת 6 (מפציצים), שביצעה גם טיסות הובלה, ערכה 'תרגילי שיתוף פעולה מסויימים עם משטרת א"י' (TNA, AIR 5/1247). בהיתן הפירוט הרב המוקדש לכל טיסת אימונים וטיסה מבצעית בסיכום זה, העמסום הבלתי אופייני נראה מכוון.

98 ו' ג' סטיבנס (W. G. Stevens), לשכת שר האוויריה אל דאוני, משרד המושבות, **מכתב**, סימוכין, S.32811/F.E, 20.4.1934; דאוני אל מפקד כנף [סא"ל] [יילכרד אשטון] מקלאורי (McClaghry), משרד האוויריה, **מכתב**, 1.5.1934; סטיבנס אל [תומס] [לסלי] רואן (T. L. Rowan), משרד האוצר, **מכתב**, 7.6.1934; רואן אל סטיבנס, **מכתב**, 18.6.1934, TNA, CO 733/252/9.

99 ווקופ אל לורד רדינג, **מכתב**, 12.1.1934, מסמכי רדינג (הערה 71 לעיל), עמ' 102.

בעודה יוצרת, כך קיוו, הרתעה נוספת. גם כאן הובילה החדשנות לעדכון הקבינט בהחלטה.¹⁰⁰

אלא שבינתיים חלף הזמן והגיע 'יום ההפגנה'. בסיכומו נראה היה כי הצעדים שנקטה הממשלה - בכללם שיחות פיוס לצד אזהרות אל מול חברי הוועד הפועל הערבי ובראשם המופתי, חאג' אמין אל-חוסייני, "המלצות" לראשי הכפר הערביים (מוֹח'תרים) שידאגו להשאיר את הצעירים בכפרים והתרת תהלוכות שמשתתפיהן מונים יותר מחמישים איש, רק לאחר קבלת רישיון שהותנה בעריכתן בשעות הבוקר המוקדמות ורק למשך שעה - פעלו את פעולתן המרגיעה. התהלוכות והאספות שהתקיימו בכל הערים הערביות והמעורבות בארץ ביום ראשון, 17 בינואר 1934, חלפו ללא התפרעויות והתנגשויות אלימות, כשהמשתתפים, במספר קטן מהצפוי, שומרים על כללי המשחק.¹⁰¹ הודעה ממשלתית רשמית ופומבית מסרה כי 'הבוקר התקיימו בכל ערי פלשתינה (א"י) אספות ערבים, שהורשו על ידי מושלי המחוזות בהתאם לחוק. המסלולים והתנאים שנקבעו ברשיונות שניתנו לאספות אלו קויימו במלואם והמשתתפים התפזרו לבתיהם ללא כל אינצידנט'.¹⁰²

לא יהיה זה מופרז להניח שאנחת הרווחה שבקעה אל נכון מגרונותיהם של ווקופ, ספייסר ושותפי הסוד האחרים לחימוש הכימי נבעה לא רק משום ששאלת השימוש בגז המדמיע הפכה לאקדמית גרידא, אלא גם מכך שהיו ערים לעובדה שלו היו השוטרים נאלצים להזדקק לו, היה מתברר אז כי לא הוכשרו כלל להשתמש באמצעי חדש ושנוי במחלוקת זה. כזכור,

---

100 סר מילס למפסון (Lampson), הנציב העליון הבריטי במצרים, אל משרד המושבות, **מברק סודי** ללא סימוכין, 8.1.1934; משרד המושבות אל הנציב העליון, **מברק סודי מס' 22**, 10.1.1934; הנציב העליון אל משרד המושבות, **מברק סודי מס' 16**, 12.1.1934; משרד המושבות אל הנציב העליון, **מברק סודי ומיידי מס' 16**, 13.1.1934. TNA. CO 733/252/9; **ישיבת קבינט 1/34**, **סעיף 15**, 16.1.1934, TNA, CAB 23/78/1. מועד הכנישה: 'דואר היום', 9.1.1934, עמ' 4; **סיכום פעילות ה-RAF בא"י ובעבה"**, ינואר 1934 (הערה 96 לעיל).

101 דיווחי העיתונים **דואר היום**, 12, 16, 18 ו-23 בינואר 1934; **חזית העם**, 17.1.1934; דבר, 18.1.1934; ג'רוזלם פוסט, 15.1.34; Weldon Matthews, **Confronting an Empire, Constructing a Nation** (London: Ib Tauris 2006), pp. 216-223.

102 **דואר היום**, 18.1.1934, צטוט הודעה רשמית מס' 34.2, מ-17.1.1934.

הבטיח משרד המלחמה לבדוק הימצאותו בא"י של איש צבא המיומן בהפעלת גז מדמיע שידריך את השוטרים המיועדים. אלא שככל הנראה לא נמצא קצין או נגד כזה. לכן, לקראת הגעת הגז המדמיע לארץ ביקש הנציב העליון כי משרד המושבות יטפל בדחיפות בארגון הכשרה והדרכה מתאימות לשלושת אנשי משטרת המנדט, שני קצינים וסמל, ששהו בחופשה בבריטניה, בטרם יחזרו למקום שירותם, והללו ידריכו שוטרים נוספים בארץ. 'רצוי שהאימון יכלול אמון טקטי בהפעלת גז מדמיע לפיזור המונים', אמצעי התגוננות ומתן עזרה ראשונה רפואית לנפגעים, כתב ווקופ.¹⁰³ לאחר שמשטרת לונדון הודיעה כי אין לה את הידע הדרוש לכך, נענה משרד המלחמה לפנייה, בהציגו תוכנית בת שלושה ימי הדרכה בפורטון דאון, תוך אזהרה כי 'אין לנו ניסיון בשימוש טקטי בפיזור המון בגז מדמיע'.¹⁰⁴ עיכובים בירוקרטיים ונסיבות אישיות גרמו לכך שרק בסוף פברואר, זמן רב לאחר שחלף "המועד הקריטי", עברו שני הקצינים, פקד ג' ד' בארנס (J. D. Burns) ורב־פקד לורנס הרינגטון (Harrington), לימים מפקד המשטרה במחוז לוד, את ההדרכה המבוקשת, שכללה גם התנסות פיזית במעבר בענן גז מדמיע.¹⁰⁵ אלו היו השוטרים הקולוניאליים הראשונים בא"י שנחשפו לחימוש הזה והתרשמו ממנו לחיוב בציינם כי 'הוא יעשה את המלאכה'. הם העריכו שמאתיים הרימונים שנשלחו לארץ יספיקו לאירוע המוני אחד לכל היותר ומסרו שעם שובם ימליצו למפקח הכללי להצטייד בכמות רבה יותר. הם שבו ארצה מצוידים בעזרי הדרכה - שני דגמים חתוכים של מחולל הדמע ו-240 טבליות (קפסולות) דמע ששימשו להדגמות חיות ולאימונים, שאותם קיבלו מפורטון דאון. כמובן, רק לאחר התכתבות בירוקרטית בין־משרדית מפותלת וארוכה שעסקה באחריות

---

103 הנציב העליון למשרד המושבות, **מכתב סודי**, סימוכין TNA, CO 733/252/9, 15.1.1934, CF/282/33.

104 דאוני אל ג' וילר (G. Wheeler), אגף שירותי חימוש (Master-General of Ordnance – MGO) במשרד המלחמה, **מכתב**, 5.1.1934; וילר אל דאוני, **מכתב**, סימוכין (57/Egypt/ 2694 (M.G.O 1c)), 30.1.1934, שם.

105 פקד – Assistant Superintendent of Police, רב־פקד – Deputy Superintendent of Police. היום פקד מקביל ל"chief inspector, ורפ"ק ל"Superintendent.

התקציבית להדרכה ולציוד ולמתן האישורים הדרושים.¹⁰⁶

הגם שהסכנה המיידית להפרות סדר חלפה, נראה שהמלצות ברנס והרינגטון לספייסר עשו את שלהם, לפחות ברמת המשטרה, שכן שבועות ספורים מאז שחזרו למקום שירותם הזמינה משטרת א"י, באמצעות 'סוכני הכתר', 250 מסכות גז בריטיות נוספות ותריסר נרות גז מדמיע אמריקאיים לצורכי הדגמה וניסויי התאמה לתנאים המקומיים, תוך דרישה לשמור על הזמנות אלו בסודיות מוחלטת. על קיום הנרות - כפי שכונו רימוני הגז המדמיע בארה"ב (כנראה כדי להבדילם מרימוני רסס מתפוצצים) - למד המפקח הכללי מפרסומים שיווקיים של החברה האמריקאית שייצרה אותם.¹⁰⁷ אופיה החשאי והחריג של ההזמנה הישירה שעקפה את משרד המושבות הטריד את 'סוכני הכתר', והם ביקשו את אישור המשרד. גם כאן חשו ברגישות, והבקשה עלתה במעלה המשרות עד שהגיעה לשר המושבות, שאף דעתו לא הייתה נוחה מהתהליך. הוא עצר את ההזמנה ומיהר ליידע את הנציב העליון בארץ בבקשת המפכ"ל, תוך שהוא מביע דעתו כי הגעה של משלוח הגז המדמיע ישירות מארה"ב לא"י תיוודע עד מהרה בציבור ותביך את השלטונות הבריטיים, שעד אז טרם פרסמו דבר על כוונתם להשתמש בו. לדעתו, מוטב שהרכש מארה"ב יתעכב כל עוד לא יצאה ממשלת המנדט בהודעה כזו.¹⁰⁸ בשלב הזה, כאשר השטח הלך ונרגע, לווקופ, שלא ברור אם פניית המשטרה תואמה עימו תחילה, לא אצה הדרך, וחלפו כמעט חודשיים עד שהגיב לפניית השר הממונה. בינתיים יצא המרצע מן השק ובנסיבות שאין לדעת אם היו פרי הדלפה מכוונת

---

106 דאוני, **תרשומת**, 9.2.1934, וילר אל דאוני, **מכתב**, סימוכין (M.G.O.1c) 57/Egypt/2694, 28.2.1934; משרד המלחמה אל משרד המושבות, **'מחיר ההדרכה'**, 3.3.1934; דאוני אל בארנס, **מכתב**, 5.3.1934; בארנס אל דאוני, **מכתב**, 7.3.1934; דאוני אל בארנס, **מכתב**, 13.3.1934, TNA, CO 733/252/9.

107 ויליאם ויקהרט (W. A. F. Wickhart) [מחלקת הספנות של] 'סוכני הכתר' אל דאוני, **מכתבים** 16.3.1934 ו-20.3.1934, TNA, CO 733/252/10. על אפיין נרות הגז המדמיע: עמ' 440-439.

108 קונליף-ליטטר אל ווקופ, **מברק סודי**, 29.3.1934, שם.

(למטרות הרתעה), הדלפה שלא ברשות, או שמועה שבמקרה גם קלעה למציאות, בעיתונות הערבית הופיעו ידיעות על הצטיידות המשטרה בגז מדמיע שנועד לדכא הפגנות ציבוריות של ערבים בלבד.¹⁰⁹

ווקופ, שהתעודד מכך שהידיעות לא עוררו תהודה של ממש ברחוב הערבי, התרשם כי בעיתוי זה אין סיבה לעורר שדים מרבצם ונמנע מפרסום הודעה פומבית. מאידך, הוא התעקש שלא לעכב את רכש נרות הדמע הניסיוניים, אך כדי להימנע מדליפה שתביא לחשיפה פומבית נוספת, הציע כי במקום לשלחם ישירות לא"י הם יישלחו מארה"ב לאנגליה תחילה, ורק משם יועברו בחשאי ליעדם הסופי.¹¹⁰ אומנם 'סוכני הכתר' התחייבו כי ניתן יהיה לשלוח בחשאי את האמל"ח ישירות מארה"ב לנמל יפו באונייה בריטית, אך בסופו של בירור הוחלט כי משרד המלחמה ירכוש את הנרות באמצעות הנספח הצבאי בושינגטון. הוא ישלח אותם לבריטניה ומשם יועברו לא"י כהצעת הנציב העליון.¹¹¹ בתחילת אוגוסט 1934 הגיעה תיבת נרות הדמע לבריטניה, ובאמצע החודש הופקדה בדיסקרטיות ב'סדור פרטי עם שלטונות נמל לונדון... וללא התערבות המכס' בידי של קברניט אוניית הסוחר 'אגיפשיין פרינס' (EGYPTIAN PRINCE) שהפליגה לנמל חיפה, לשם הגיעה ב-3 בספטמבר. מטענה המסווג נאסף בחשאי והועבר לאחזקת המשטרה.¹¹² לרשות האחרונה עמדו מעתה שני סוגים של רימונים מדמיעים: 'מחוללים' בריטיים ו'נרות' אמריקאיים.

השימוש לראשונה בחל"ך מדמיע ברחבי האימפריה הבריטית התרחש

---

109 "פעולה מסכנת בריאות", עיתון **פלסטין**, 29.4.1934, עמ' 6. אוסף עיתונות היסטורית ערבית בספרייה הלאומית בירושלים (נרכש ב-24 בינואר 2018); עיתון **אג'אמעה אל-ערבייה**, 30.4.1934, נלווה ל**מכתב** הנציב העליון לשר המושבות, סודי, סימוכין CF 282/33, 24.5.1934, שם.

110 שם.

111 **תרשומת** דאוני, 13.6.1934; דאוני אל וילר, **מכתב**, 'גז מדמיע לא"י', 30.6.1934; וילר אל דאוני, **מכתב**, 13.7.1934; דאוני אל וילר, **מכתב**, 'נרות גז מדמיע לא"י', 20.7.1934; שר המושבות אל הנציב העליון, **מכתב**, 20.7.1934, שם.

112 וילר אל דאוני, **מכתב**, 9.8.1934; ג'. מ. דראנן (J. M. Drennan), [מנהל מחלקת ציוד הנדסי בחברת] 'סוכני הכתר' אל דאוני, 13.8.1934; שר המושבות אל הנציב העליון, **מכתב**, 16.8.1934, שם.

בסופו של דבר בהודו, שעה שמשטרת מדינת פונג'ב ניצלה את אישור הממשלה בלונדון שנה קודם ובאמצע 1934 ירו שוטריה ברובי גז (riot guns - "רובי התפרעויות") תוצרת ארה"ב כעשרים קליעים מדמיעים נגד שודדים חמושים שהתבצרו במבנה. לאחר הירי הם נכנעו, ו'אחד נכנע ויצא המום כשעיניו דומעו, בעוד השני נמצא בתוכו המום ודומע. כל הבית והחצר היו רוויים בגז מדמיע ולא ניתן היה לשהות בהם ללא מסכות, אלא לאחר שלושה ימים שלאחריהם נעלמו כל העקבות'.¹¹³ בסיכום לקחיה מהאירוע העריכה משטרת הודו כי השפעתו המורלית של החל"ך על מי שנחשף לו היתה גדולה לא פחות מ'הפעלת גז קטלני בשדות פלנדריה', ולפיכך רצוי לירות את הגז מוקדם ככל האפשר באירוע ולהרוות את אזור המטרה בחל"ך, המתפשט לכל עבר. מסכת הגז הצבאית הבריטית הסטנדרטית שבה צוידו השוטרים התגלתה כמסורבלת ומעיקה בחום המזרח, ולכן הוצע לאמץ את הדגם האמריקאי או הגרמני הנוחים יותר.

ווקופ בא"י, שקיבל את הדוח ההודי ממשדד המושבות, התרשם כי שימוש דומה בחל"ך מדמיע כנגד מתבצרים עשוי להיות יעיל גם בנסיבות המקומיות. בסוף נובמבר 1934 במברק הוא עדכן את השר הממונה כי אישר למפקח הכללי של המשטרה להשתמש בגז מדמיע בנסיבות דומות באותם המקרים שבהם נראה שאמצעים אחרים לא ישיגו את המטרה, 'בתנאי שינקטו כל הצעדים המוקדמים להבטיח שחפים מפשע לא יפגעו, בכללם פינוי בתים לפני ההפעלה' ורק על פי הוראה מפורשת אישית של המפקח לכל מקרה.¹¹⁴ מתברר כי בא"י עדיין הועדף ירי חי באירועים פליליים או ביטחוניים על פני שימוש בחל"ך מדמיע. הודעתו של ווקופ התקבלה בלונדון בהרמת גבה, שכן התפרשה כחורגת מגבולות האישור שנתן בשעתו הקבינט לממשלת א"י. במשרד המושבות גם הצביעו על כך

---

113 ו'ג'ונסטון (W. Johnston), משרד הודו אל נורמן ל' מאיילי (Mayle), משרד המושבות, **מכתבים**, 6.7.1934, ו'1.10.1934. למכתב האחרון צורף דוח ממשדד הפנים בממשלת הודו אל תת'השר במשרד הודו שבלונדון, 'שימוש בגז מדמיע על ידי משטרת פונג'ב כאמצעי ניסוי', 30.8.1934, שם.

114 הנציב העליון אל שר המושבות, 'אגרת סודית A', 24.11.1934, TNA, CAB 24/253/36.

שבעוד בהודו הגז נורה מרובים ולכן היה מכוון ומדויק, המשטרה בא"י צוידה רק ברימוני גז. השלכתם של אלו לעבר מתבצרים באזורי מגורים צפופים נראתה כעלולה לפגוע גם בחפים מפשע המתגוררים סמוך, אלא אם תאומץ הצעת הנציב העליון לפנות בתים סמוכים לפני ירי הגז.¹¹⁵ לפיכך הורה קונליף-ליסטר לנציב להקפיא כל פעילות כזו בטרם יתקבל אישור ספציפי חדש של הקבינט וביקשו להבהיר האם לא מוטב להשתמש ברובי גז במקום רימונים בתנאי הארץ, כדי שיפחיתו את הסכנה של יצירת פניקה המונית ופגיעה בתמימים מזה, בעודו מגביר את יעילות הפעילות המשטרתית מזה.¹¹⁶ תשובתו של ווקופ באמצע ינואר 1935 נשענה על חוות דעתו המקצועית של המפכ"ל ספייסר, שהסביר כי המחשבה להפעיל גז מדמיע נגד מתבצרים עלתה בעקבות אבדות שספגה המשטרה בעבר שעה שכיתרה שודדים חמושים. הוא קבע כי בא"י השודדים אינם מתבצרים בשטח עירוני כבהודו אלא מסתתרים במערות בשטח הררי או בבתים בכפרים קטנים ומבודדים, ושם מוטב להשתמש נגדם ברימונים שניתן לשלשל בעד הפתחים הקטנים על פני רובי גז. לפיכך אין ממשלת א"י מבקשת להצטייד ברובי גז, מה עוד שהללו דורשים הכשרה של שוטרים מיוחדים, דבר שישכן עוד יותר את האופי המסווג של הצטיידות המשטרה בגז מדמיע. אך בעודו שולל את השימוש ברובים ביקש, כנראה לבקשת ספייסר, לקבל עליהם פרטים טכניים וכספיים. בכל מקרה, הבטיח שלא יופעל חל"ך מדמיע נגד מתבצרים ללא אישור הקבינט.¹¹⁷

כדי לקבל אישור זה, בתחילת פברואר הפיץ שר המושבות בין חבריו תזכיר, ובו פירט את אופייה ואת נסיבותיה של הבקשה מא"י. בהסתמכו על התקדים ההודי סיכם כי 'אני חושב שצריך לאשר. אם כן, אסמיכו לאשר שימוש בגז מדמיע במקרים שבהם קיימת סכנה שהמשטרה תספוג אבדות

---

115 תרשומות פנימיות בין פקידי משרד המושבות, 11.12.1934, TNA, CO 733/252/10.

116 שר המושבות אל הנציב העליון, מברק סודי, מס' 360, 7.12.1934; איגרת סודית, 13.12.1934, TNA, CAB 24/253/36.

117 הנציב העליון אל שר המושבות, אגרת סודית A, סימוכין CF 282/35, 18.1.1935, TNA, CO 733/385/15.

אם לא תוכל להשתמש בגז מדמיע ותאלץ להפעיל אמצעים אחרים.¹¹⁸ הקבינט בישיבתו ב-20 בפברואר 'החליט לאחר דיון מעמיק שלקח בחשבון את הניסיון ההודי ואת התנאים המקומיים בארץ-ישראל לאמץ את המלצת המלצת השר'.¹¹⁹ ההחלטה, שבעטיה הפכה א"י לטריטוריה הבריטית הראשונה שבתחומה הותר לשלטונות להשתמש בחל"ך מדמיע גם נגד ציבור, נמסרה בסודיות לנציב העליון בתחילת מרץ.¹²⁰ בד בבד עשו פקידי משרד המושבות מאמץ להיענות לבקשה מירושלים, ואספו מידע על אמל"ח מדמיע, נוסף על הרימונים, שניתן להעמיד לרשות המשטרה שם, כגון רובי הגז האמריקאיים ששימשו את משטרת הודו. כמענה על פנייתם מסר משרד המלחמה תזכיר ובו פירוט טכני של רובים ותחמושת גז מדמיע המיוצרים בשתי חברות מסחריות אמריקאיות, וחלקם אף נוסו על ידי היחידה ללוחמה כימית בפורטון דאון.¹²¹ לאחר שהתזכיר נלמד בארץ קבע המפק"ל ספייסר כי האמל"ח הכימי שכבר מצוי ברשותו, בעיקר נרות הגז האמריקאיים, עונה על הצרכים הצפויים.¹²²

התמונה המצטיירת מהתיעוד המועט והעקיף על שהתרחש בין כותלי האדמיניסטרציה המנדטורית היא כי חרף הצהרת ספייסר, בסוף 1935, ערב פרוץ המרד הערבי, רכשה המשטרה אמצעי גז מדמיע נוספים בהיקף ניכר בשווי 1,200 ל"יש" (כ-90 אלף ל"יש" במחירי 2022), בכללם נרות דמע ורובי גז אמריקאיים, על תחמושתם. אמצעים אלו נרכשו בארה"ב, לראשונה באמצעות חברה מסחרית בריטית - Civil Protection [אבטחה אזרחית] -

---

118 תזכיר שר המושבות, 'שמוש בגז מדמיע בא"', סימוכין (35) CP 36, 8.2.1935, שם. ראה גם TNA, CAB 24/253/36.

119 ישיבת קבינט (35) 10, סעיף 8 - א"י: שימוש בגז מדמיע, 20.2.1935, TNA, CAB 23/81/10.

120 שר המושבות אל הנציב העליון, **מכתב**, סימוכין (תיק 75067/35), 6.3.1935, TNA, CO 733/272/9.

121 ויליאמס, משרד המושבות, אל ג'ילברט לייתוויי (G. J. Laithwaite), משרד הודו, **מכתב**, 4.3.1935, TNA, CO 733/385/14; דאוני אל וילר, **מכתב סודי**, 12.3.1935, ו'ג' ה' ולספורד (G. H. Welsford), פורטון דאון, 'תזכיר על סוגי נשק גז מדמיע', 19.3.1935, TNA, WO 188/626; וילר אל לדאוני, **מכתב**, 22.3.1935, TNA, CO 733/385/15.

122 ויליאמס, משרד המושבות, אל סידני מודי (Moody) [עוזר המזכיר הראשי של ממשלת א"י], **מכתב** (בצירוף הדוח), 28.3.1935; מודי לויליאמס, 17.4.1935, שם.

שקמה באותם הימים כדי לייצר, לשווק ולמכור למושבות אמצעים לפיזור הפגנות ושקיבלה מונופול לרכוש אמצעי חל"ך מדמיע וציוד התגוננות עבור משרד המושבות, כחלק מתהליך כולל של הכנסת גז מדמיע לשירות המשטרות הקולוניאליות.¹²³ האמצעים החדשים הגיעו לארץ בתחילת 1936, והמשטרה ערכה בהם ניסויי הפעלה תוך החלפת דעות וידע בהקשר הכימי עם משטרת מצרים. זו הסתייעה בשירות הכבאות המצרי (שאנשיו היו מצוידים כבר במסכות גז) וערכה ניסויים בגז מדמיע לאחר שבאותם ימים קיבלה אישור להשתמש בו בעת מהומות והפרות סדר ציבורי נרחבות. בניסויים ובהדגמות שנערכו בארץ אף נכחו קצינים ממשטרת מצרים.¹²⁴ הגם שאין בידינו תיעוד העוסק בניסויים שערכה משטרת המנדט, הרי ממסקנותיה של המשטרה המצרית, בין השאר על בסיס הידע שקיבלה מהשכנה הצפון-מזרחית, ניתן להבין שהדעה האחידה והחד-משמעית גם בא"י הייתה כי רימוני הגז האמריקאיים עולים באיכותם וביעילותם על הרימונים תוצרת בריטניה, וכי אנשי המשטרה מעדיפים את רובה הגז על פני הרימון הידני.¹²⁵

עם זאת היו במשטרה גם דעות כי יהיו תוצאות הניסויים אשר

-
- 123 חברת Civil Protection Limited אל 'סוכני הכתר', אישור הזמנה, 13.12.1935; מחלקה G בסוכני הכתר' אל ווילאמס, משרד המושבות, **מכתב**, סימוכין G/Palestne/7689, 16.12.1935, (המכתב מתייחס למכתב משרד המושבות, 'ציוד משטרה מיוחד לא"י', סימוכין מ' 75067/1/35, 12.12.1935, שאינו בידי מחבר זה), TNA, CO 323/1341/9; פינק (Pink), משה"ח, **תרשומת** משיחה עם קומנדר [סגן-אלוף] ג'ילברט (Gilbert) מחברת, 2.1.1936, Civil Protection, TNA, 371/20096/166.
- 124 למפסון, קהיר אל משה"ח, **מכתב מס' 88**, 28.1.1936, TNA, FO 371/20097/1892; משרד המושבות אל משרד המלחמה, **מכתב**, 3.2.1936, TNA, CO 323/1341/19; א[לכסנדר] [ווילאם] קיין-בויד (A. W. Keown-Boyd), מנהל מחלקת אירופה במשרד הפנים המצרי, אל ליווא [אלוף] ת[ומס] ו[נתוורת'] ראסל פאשא (T. W. Russell), מפקד משטרת קהיר, **סכום ניסויים במשטרה**, 29.1.1936, נספח למכתב למפסון אל משה"ח, מס' 125 (79/6/35), 1.2.1936, TNA, FO 371/20098/1237.
- 125 למפסון אל משה"ח, **מכתב מס' 153** (79/7/36), 7.2.1936, TNA, FO 371/20099/11453; למפסון אל שר החוץ, **מכתב מס' 191** (79/8/36), 15.2.1936, בליווי שורת מסמכים שכתבו פקידיים בריטיים במצרים מ' 19 בדצמבר 1935 עד 12 בכבואר 1936 על הניסויים בגז מדמיע, TNA, FO 371/20100/11699.

יהיו, עדיין עדיפה האלה המשטרית המסורתית על פני נשק הגז כנגד מתפרעים, שכן 'האלה היא הכלי הטוב ביותר המשאיר מזכרת לכמה ימים שהתפרעות עלולה להיות בלתי נעימה.¹²⁶

---

126 תרשומת של בעל תפקיד בלתי מזוהה, 20.3.1936, TNA, FO 371/20099/145, ראה גם למכסון אל משה"ח, מכתב מס' 153 (הערה 125 לעיל).

פרק ב': המרד הערבי

בחודשים שקדמו לפרוץ הגל הראשון של המרד הערבי באפריל 1936 התחבטו שלטונות המנדט בסוגיה הכימית יותר ויותר. במישור האימפריאלי העקרוני הותר סוף סוף הרסן, שעה שבדצמבר 1935 התירה הממשלה הבריטית באופן גורף לכל המשטרות הקולוניאליות ברחבי האימפריה להשתמש בגז מדמיע ללא צורך באישור מוקדם מלונדון, לא רק כנגד שודדים או מתבצרים חמושים בודדים, אלא גם כנגד ציבור במהלך התפרעויות המונים.¹²⁷ אולם במישור המקומי עדיין ניצבו לפני הנציב העליון סוגיות מעשיות ואולי אף לבטים אתיים-מוסריים. הוא עדיין התלבט בשאלת התהליך שנכון לשלב את החל"ך באמצעים שתפעיל המשטרה אם יתעורר הצורך לפזר הפגנות המוניות ואלימות. כך, למשל, בדיון מסווג רב משתתפים בראשות הנציב העליון בתחילת ינואר 1936, שבו בין השאר נידונה הטקטיקה שיש לנהוג בעת פיזור התפרעויות, נידון מגוון

---

127 ג'ימס [הנרי] תומאס [Thomas], חוזר סודי לכל המושבות, 8.2.1936, TNA, CO 323/1341/19, ישיבת ממשלה, 54(35), סעיף 8, 'שימוש בגז מדמיע על ידי כוחות משטרה במושבות, שטחי חסות וכו'', 11.12.1935, TNA, CAB 23/82/22.

אמצעים ושיטות החל משימוש באלות, עבור בהשמעת אותות אזהרה וכלה בירי חי, אך השימוש בגז מדמיע לא הוזכר כלל.¹²⁸ יתרה מזו, גם בשעה שהחל"ך המדמיע כבר היה מצוי בארץ, שהאישור העקרוני להפעלתו כבר ניתן, ושבפועל נעשו צעדים מעשיים ראשוניים לקראת הפעלתו בעתיד, עדיין מצאו השלטונות לנכון להכחיש, ולו במשתמע, כל כוונה להשתמש בו. כך, למשל, בריאיון שתפרסם בסוף פברואר 1936 ביומון 'פלסטין פוסט' עם מי שהוגדר כ'איש משטרת פלשתינה לשעבר', תחת הכותרת 'כיצד תפזר המשטרה המון - קול במקום גז מדמיע', סיפר המרואיין כי בעוד במדינות אחרות המשטרה נעזרת בגז מדמיע או בזרנוקי מים לפיזור המון, משטרת א"י נוקטת שיטה טובה יותר באמצעות רמקול שהותקן על גג ניידת משטרה, ודרכו קוראים השוטרים לקהל להתפזר בשלוש שפות.¹²⁹

לטעמו של הנציב העליון, ראוי היה שגז מדמיע יופעל רק לאחר מסע הסברה מקדים שיכין את דעת הקהל לאפשרות לשימוש בו ובעיקר להרגיעה באשר להשפעתו החולפת, בין השאר, באמצעות פרסום מאמרים בעיתונות הערבית והעברית שהתפרסמו בעיתונים בהודו ובארה"ב בשבח הגז המדמיע. אלא שהעיתוי לדעתו טרם בשל לכך, מאחר שהניסויים טרם הסתיימו והכשרת הצוותים המיוחדים שהוקמו במשטרת המנדט להפעלת הגז המדמיע, כנראה בסוף 1935, עדיין לא הושלמה.¹³⁰ בלונדון לא מצאו כתבות כאלו בעיתונות האמריקאית, כנראה משום 'שם הנושא כל כך מושרש שאין צורך יותר בתעמולה חיובית',¹³¹ אולם אספו ושלחו למזכירות ממשלת המנדט כתבות אוהדות מעיתונים הודיים. הללו, שציטדו בהפעלת

---

128 סיכום ישיבה אצל הנציב העליון, 'המצב המדיני הנוכחי', 2.1.1936, ארכיון ציוני מרכזי [להלן אצ"ם], S25/22735.

129 'כיצד תפזר המשטרה המון - קול' (How Police will disperse Crowds – Sound), פלסטין פוסט, 28.2.1936, עמ' 12. תודתי ל'ג'והן טיירל (Tyrrell), מזכיר עמותת שוטרי משטרת פלסטינה, שהפנה תשומת ליבי לכתבה, דוא"ל למחבר, 4.11.2016 (הכתבה נרכשה ב־1 ביוני 2018).

130 ג'והן הול אל פרקינסון, מכתב, סודי; ויליאמס אל פ' ג' אליוט (P. J. Elliott), 'סוכני הכתר', TNA, CO, 23.3.1936, 733/290/4.

131 מזכיר חברת Civil Protection אל אליוט, מכתב, 20.5.1936, שם.

"הנשק האנושי", היו פרי מאמץ תעמולה מכוון, ומאחוריו עמדו הרשויות ההודיות וחברת Civil Protection.¹³²

עד כמה חשש הנציב העליון מההשפעה התודעתית השלילית שתהיה לשימוש בחל"ך מדמיע על האוכלוסייה המקומית תעיד העובדה כי כבר בשבוע הראשון של המאורעות נאלצה המשטרה לירות אש חיה, הגם שמוגבלת מאוד, כדי לפזר המון מתלהם בהפגנות ובהתפרעויות עירוניות המוניות ביפו ובנצרת, לאחר ששימוש באלות לא הועיל.¹³³ כבר בשלב המוקדם הזה המליץ המפק"ל להשתמש בגז מדמיע, אך הנציב העליון סירב לאשר זאת, למרות דבריו בדיעבד כי הוא ביקש כמדיניות 'למנוע ירי בלתי הכרחי'.¹³⁴ מ-17 באפריל עד 25 במאי ירתה המשטרה, על פי דיווחיה, בשמונה מקרים. אומנם ירי זה הוביל להפסקת האלימות באותם האירועים, אך הוא גבה את מותם של לפחות שלושה ערבים ואת פציעתם של תשעה אחרים.¹³⁵ לאחר מעשה נימק וקופ את הימנעותו בשל 'הגינוי האוניברסאלי כלפי השימוש בגז חרדל על ידי הכוחות האיטלקיים באביסיניה ובשל האפשרות שחורשי רע או חסרי ידע יבלבלו בין גז מדמיע לבין גז קטלני, דבר שיביך את ממשלת הוד מלכותו'.¹³⁶ לטיעון זה היה בסיס ממשי לפחות בעיני הנציב. להפעלת החל"ך הקטלני במלחמת איטליה-חבש היה הד תקשורת שלילי רב בעיתונות בשפה האנגלית שהתפרסמה

132 הנ"ל, מכתבים, 12.5.1936, ו-20.5.1936; ג'ונסטון, משרד הודו, אל וילאמס, מכתב, סודי, 11.6.1936; רישום על העברת קטעי העתונות, נספח למכתב סודי (שבוער) מגורם בלתי מזוהה אל המזכירות הראשית בא"י, 23.6.1936, שם.

133 אי"ל, האינתיפאדה הראשונה (הערה 3 לעיל), עמ' 64-68.

134 ישיבת ממשלת המנדט, 9.5.1936, מצוטט שם, עמ' 73.

135 בשבעה אירועים כוון הירי לערבים, ובאירוע אחד ירו השוטרים שתי יריות מעל ראשי מפגינים ומתפרעים יהודיים בתל אביב. מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י ובעבה", 'דווח על מאורעות בא"י, 19 אפריל - 14 ספטמבר 1936', סימוכין PTJ/10132/G, 14.9.1936, TNA, WO 32/4177; עדות רב שוטר במשטרת תל אביב, 19.6.1936, אצ"ם, S25/22765.

136 הנציב העליון אל שר המושבות, מברק מס' 271, סודי ביותר, 25.5.1936, TNA, CO 733/290/4.

בארץ, ושסביר שהייתה הראשונה שהגיעה לעיני ווקופ.¹³⁷ נראה כי גם לעת ההיא הוא עדיין לא השתחרר מהתחושה הסובייקטיבית כי לגיטמיותו המוסרית של חל"ך באשר הוא פחותה מזו של ירי כדורים חיים, וכי שימוש פתאומי באמצעי בלתי מוכר ומפחיד זה - אף אם לא יגרום לנפגעים של ממש - עלול להגביר את רגשות הזעם של החברה הערבית כנגד שלטונות המנדט יותר מנפגעי האש החיה המוכרת.

התנהלות נוספת המשקפת את העכבות הנורמטיביות שעדיין נלוו לעצם העיסוק בגז מדמיע נסבה על צידו באמצעי זה של הלגיון הערבי - הכוח הצבאי שהוקם בחלקו המזרחי של שטח המנדט הבריטי ושנועד להתמודד גם עם סוגיות ביטחון פנים בעבה"י. נראה כי בסוף 1935 או בתחילת 1936 נשקלה האפשרות לצייד גם את הלגיון בחל"ך מדמיע, כאמצעי נוסף שבשעת הצורך יופעל כדי להתמודד עם אירועי פנים אלימים. ההצטיידות אמורה הייתה להישאר חשאית ולהיות מוסתרת מקצינים ומחיילים ערביים שהרכיבו את עיקר יחידות הלגיון, עד למועד שבו יידרש הכוח להשתמש בו. מפקד הלגיון דאז, לוטטנט־קולונל פרדריק ג'רלד פיק (Peake) - פיק פאשא - שנדרש לנושא, שלל את הרעיון. הוא סבר שהצורך באימון ובהדרכה יסודיים מוקדמים המתחייבים בטרם שיתאפשר השימוש בגז המדמיע עומד בסתירה לסודיות הנדרשת. להבנתו, לא ניתן יהיה לשמור על חשאיות אם יתוקצב הרכש מתקציב הלגיון הרגיל ואם האמצעים הכימיים יאוחסנו במתקניו, שכן האחראים לרכש, לתקציבים ולאחסון הם קצינים ונגדים ערביים. לכן, כל עוד לא יורשה להכניס בסוד ההצטיידות לגיונרים ערביים ובעיקר לא יורשה לאמנם, אין כלל טעם להצטייד בנשק הזה.

---

137 בעיתון [גר'זולם כוסט Jerusalem Post] אותרו 20 ידיעות רלוונטיות (באנגלית) בין הימים 8 באוגוסט 1935 - 17 במאי 1936, רובן החל מחודש מרץ 1936. אתר 'עיתונות יהודית היסטורית', של הספרייה הלאומית ושל אוניברסיטת תל אביב [להלן: ע"ה], <http://web.nli.org.il/sites/jpress/hebrew/pages/default.aspx> [נרכש ב־30 באפריל 2018].

יהיה זה צעד בלתי חכם להתיר לאחד הקצינים הבריטיים המועטים בלגיון להשתמש בגז מדמיע כנגד המון בעבר הירדן. ... אם אכן נדרש גוף מאומן במיוחד להשתמש בגז מדמיע ביעילות ובבטיחות איני חושב שניתן יהיה לשמור על החשאיות הנדרשת על ידי הוד מעלתו [הנציב העליון] ובאותה העת לצפות שהלגיון הערבי יפעיל נשק זה בעת הצורך ללא אימון משמעותי שהחילים הערביים אינם מורשים בו.¹³⁸

אלא שהמצב בשטח, ההאצה בפעילות הערבית האלימה וייתכן גם השפעתו של יועץ חיצוני גרמו לווקופ לשנות את עמדתו. חברת Civil Protection, שלמדה ממשרד המושבות על העניין שממשלת א"י מגלה באפשרות להכניס לסל אמצעיה חל"ך מדמיע, ניצלה את ההזדמנות ששתדלן מטעמה, סר רגינלד קלארק (Reginald Clarke), לשעבר מפקד משטרת העיר בלכונתה שבהודו ומי שנחשב כמומחה בתחום הביטחון האזרחי, סיים ביקור בהודו, כנראה לצורכי קידום מכירות, ושלחה אותו לארץ. כאן, בצל המאורעות הראשונים, הוא נפגש עם המפכ"ל ספייסר בסוף מאי, סעד על שולחנו של הנציב העליון, דיבר בשבח הגז המדמיע ויתרונותיו בהשלטת סדר ציבורי והעמיד עצמו לשירותם כיועץ בהקשר זה, תוך שהציג לפניהם דוגמאות מכתבות תעמולה שהתפרסמו בהודו בהשראתו. בהיעדר תיעוד מהפגישות ניתן רק להניח - בהתחשב בהתפתחויות שיתוארו בהמשך - כי דברי קלארק חיזקו את נכונות הנציב והמפכ"ל להחיש את הכנסת החל"ך המדמיע לשימוש.¹³⁹

138 פיק אל קוקס (C. H. F. COX, הנציג הבריטי הבכיר בעבה"ן), **מכתב**, 27.3.1936, מסמכי לוטננט-קולונל פרדריק ג'רלד פיק, FGP/13, ארכיון המלחמה הבריטי (Imperial War Museum – IWM), עמ' 85-86.

139 ג'ילברט מ' Civil Protection אל אליוט, 'סוכני הכתר', מכתבים, 20.5.1936 ו-28.5.1936; אליוט אל ויליאמס, **מכתב**, 2.6.1936, בצירוף כתבת עיתון **טיימס** (Times), מפי כתבו בירושלים מ-30.5.1936, TNA, CO 733/290/4; כתבת עיתון ג'רוזלם פוסט, 29.5.1936, עמ' 5.

ב-25 במאי התרצה וקופ להבריק ללונדון כי לנוכח המלצת מפקדי כוחות הצבא והמשטרה בארץ, פיירס וספייסר, ו'בהינתן התפשטות אי-הסדר האקראי בא"י והקשיים בהתמודדות מולו, איני בדעה שראוי יותר למנוע מכוחות הביטחון נשק כה יעיל ורחום... בכוונתי לאשר שימוש [בגז מדמיע] לאחר שאשמע שאין לך התנגדות ולאחר מתן התראה פומבית מתאימה לציבורי.¹⁴⁰ אלא שגם לאחר החלטה זו עדיין נשאר הנציב בהיסוסיו, כעולה מדברי ג'והן הול (Hall), המזכיר הראשי לממשלת המנדט. בפתק אישי ששלח לווקופ ב-27 במאי, שאלו האם עדיין יש בכוונתו להשתמש בגז מדמיע זה, שכן 'משיחה עם הוד מעלתך הבוקר הבנתי שאתה מתכוון להימנע מכך, אלא אם ורק לאחר שהמצב יתדרדר ותתחדשנה המהומות העירוניות'.¹⁴¹ מלקולם מקדונלד, השר לענייני הדומיניונים, שבאותה עת שימש שר הממונה זמנית על משרד המושבות ולא היה מצוי בנבכי האישור המדיני שניתן בזמנו, התלבט גם הוא ואף חשב להביא את הסוגיה פעם נוספת לפתחו של ראש הממשלה, אך לבסוף הסתפק בפנייה דחופה לשר החוץ המנוסה והוותיק אנתוני אידן (Eeden) כדי לקבל את חוות דעתו. אידן לא ראה מקום להתנגד, וכבר למחרת הבריק משרד המושבות לנציב העליון כי הוא 'מאשר שימוש לאחר אזהרה פומבית. הפרסום יכלול הסבר על טיב הגז שלא גורם לפגיעה תמידית וננקט בשעת הפרות סדר כדי למנוע אבדן חיים מיותר'.¹⁴²

נוסח האזהרה שחיברה ממשלת המנדט הועבר לידיעת לונדון,¹⁴³ וב-29 במאי התפרסמה הודעה בעיתונות בארץ - בכל שלוש השפות הרשמיות - שנמנעה במכוון להשתמש במונח המבהיל "גז", נקטה בתחליף ניטרלי,

---

140 הנציב העליון אל שר המושבות, **מברק מס' 271** סודי ביותר, 25.5.1936, TNA, CO 733/290/4.

141 הול אל ווקופ, **מכתב**, 27.5.1936, אצ"ם. S/25 22765.

142 הנציב העליון אל שר המושבות, **מברק מס' 271**, 25.5.1936; שר המושבות אל הנציב העליון, **מברק מס' 227**, 26.5.1936 (עותקים למשרדי החוץ, המלחמה, האווירייה והאדמירליות); **תרשומת** [רוברט] ואנטיטארט, 26.5.1936, TNA, FO 371/20033/E 3060.

143 הנציב העליון לשר המושבות, **מברק מס' 298**, 28.5.1936, TNA CO 733/290/4.

ומילותיה נשאו אופי מרגיע יותר ממזהיר (הודעה זו מובאת כאן בנוסח שבו התפרסמה בעיתונות בשפה העברית):

בידי המשטרה הא"יית [כך במקור] נמצאות כמויות של אדים מדמיעים לשימוש, כדי לדכא מהומות במקרים חריגים. האדים הללו אינם ממיתים ואינם מזיקים כלל כיוון שאינם מביאים לידי תוצאות רעות מחוץ להחלשה ארעית. השימוש בהם אינו יכול בשום אופן לגרום לנזק תמידי.

בזה שה.מ. הנציב העליון [כך במקור] הרשה להשתמש לעת מצוא באדים אלה - המריץ אותו הרצון למנוע עד כמה שאפשר בעת הצורך להשתמש, לשם שמירה על החוק והסדר, באמצעים שהיו יכולים לגרום לאבדות בנפש או נזק רציני.¹⁴⁴

חילופי המברקים בין ירושלים ללונדון עוררו "אי-נחת" בקרב ההנהלות במשרדי המלחמה והאווירייה, שכן מהניסוח ניתן היה, לדעתם, להבין שהשימוש בחל"ך המדמיע בא"י הותר גם לאנשי הצבא, היתר שלטעמם לא עלה בקנה אחד עם ההגבלות שהטיל הקבינט על רקע הקביעות בפרוטוקול ג'נווה. משרד המושבות, שְמוֹנֶת רוח זו הובאה לידיעתו, מיהר להנחות את הנציב העליון במברק שנוסח כשאלת הבהרה: 'אני מניח שאתה מתכוון [להפעיל] גז רק על ידי המשטרה ולא על ידי כוחות ביטחון אחרים'.¹⁴⁵ ווקופ לא נרמז, ובתשובתו המהירה רק חיזק את החששות במשרדים הצבאיים, שעה שכתב כך: 'איני רואה מניעה חזקה לכך שצוותי שריוניות וכתות חיילים ישתמשו בגז מדמיע לאחר

144 הודעה רשמית מס' 76-36, עיתון דבר, 29.5.1936, עמ' 1, ע"ה. מנגד, העיתונות העולמית, כולל הבריטית, שדיווחה ידיעה זו, השתמשה במונח "גז" ללא כל רתיעה. למשל: 'מנצ'סטר גארדיין' (Manchester Guardian), 29.5.1936, שם; 'טיימס' (The Times), 29.5.36, TNA, FO 371/2033/E 3060; 'סאן ניו סאות' ולס' (The Sun NSW), 30.5.1936, (נרכש באופן מקוון 20.8.2018), 'סנטינל' (The Sentinel), 4.6.1936, ע"ה.

145 שר המושבות אל הנציב העליון, מברק מס' 235, סודי ביותר, ותרשומת פקידים, 28.5.1936, TNA, CO 733/290/4.

הכשרה מתאימה. אך לא אאשר לפני שאקבל את הסכמתך המלאה.¹⁴⁶ בתגובה, הן משרד המלחמה, הן משרד האוויריה, ככל הנראה לאחר תיאום ויישור עמדות ביניהם, הודיעו רשמית על התנגדותם העקרונית לכך שלובשי מדים יורשו לעשות שימוש בחל"ך מדמיע, ועל סירובם להתיר לפקודיהם בא"י לעשות כן, קל וחומר נוכח מעמדם שם כמי שמסייעים בלבד לרשות אזרחית להשליט סדר ציבורי.¹⁴⁷ לפיכך הגביל מקדונלד את ההיתר לפעילות, והיא הוטלה על שוטרים בלבד.¹⁴⁸ התנגדות נוספת לעצם ההיתר הושמעה בין כותלי משרד החוץ. אומנם לזו לא הייתה השפעה מעשית לנוכח הסכמתו המוקדמת של שר החוץ לבקשת ירושלים, כמתואר לעיל. אולם היא מעניינת בשקפה את חשש בני התקופה המערביים מהשפעות תדמיתיות שליליות שיהיו לשימוש בחל"ך מדמיע על פני ירי חי, קל וחומר שעה שמדובר בבני המזרח. ההתנגדות באה מכיוונה של מחלקת מצרים, שחששה כי ההיתר שניתן לא"י עלול לשמש תקדים גם אל מול השכנה מדרום-מערב.

[לדעת המחלקה] על הממשלה לא לאשר שימוש בגז מדמיע במצרים. התושבים הפשוטים במצרים ובמזרח הקרוב לא יבדילו בין גז מדמיע לגז רעיל כמו חרדל ויגיבו כאילו אחיהם נפגעו מגז רעיל בידי בריטים או כוחות נשלטים על ידי בריטים. לכן מחלקת מצרים הצטערה מאד לקרוא בעתונות את הודעת האדמיניסטרציה בא"י. למרות שגז מדמיע (אם אכן הוא יעיל בכלל לעצור מהומות) הומני יותר מירי נשק קל, הרי שאנשי המזרח הקרוב יפרשו זאת אחרת (הם רגילים לירי) ויראו בזה "גז" לכל דבר עם כל המשמעויות הנלוות לו.

146 הנציב העליון אל שר המושבות, מברק מס' 294, סודי ביותר, 28.5.1936, TNA, AIR 2/1760.

147 סגן ראש מחלקת מבצעים אל מחלקת S 6 במשרד האוויריה, תרשומת; משרד האוויריה אל תתישר המושבות, מכתב, סימוכין S/28008/II/S.6, 2.6.1936, שם; משרד המלחמה, חטיבת המבצעים אל תתישר המושבות, מכתב, סימוכין (MO1) 0176/407, 5.6.1936, TNA, CO 733/290/4.

148 שר המושבות אל הנציב העליון, מברק מס' 252, שם.

אני רק מקווה שלא ישתמשו בזה בא"י, האפקט במצרים יהיה רע מאד.¹⁴⁹

ההיתר שניתן לשימוש בגז מדמיע בא"י עלה באותה העת גם בדיוני הפרלמנט. בתשובה על השאלה בסוף מאי בדבר הצעדים שנקטו להשקטת התפרצויות, חזר מקדונלד על הודעתו לעיתונות של ווקופ, תוך הדגשת אופיו הבלתי מזיק לכאורה של האמצעי החדש, הגם שבשונה מהנציב העליון לא נרתע משימוש פומבי במונח "גז מדמיע". גם באמצע יוני חזר הנושא לסדר היום הפרלמנטרי, הפעם בדמות ביקורת פומבית של חבר בית הנבחרים היהודי ליאו אמרי (AMERY) על אי-השימוש בחל"ך מדמיע במאורעות אפריל-מאי בארץ. לגרסתו, הם היו מסתיימים מוקדם יותר ובפחות נפגעים לו כבר בתחילת האירועים היה נעשה שימוש 'בנשק הבלתי מזיק יחסית אך יעיל ביותר של עשן מדמיע או גז מדמיע. זהו נשק בעל ערך בפזור מפגינים מבלי שיעורר את אותם זיכרונות הרי אסון הנגרמים ממוות [מירי חי]', רמז לאירועי ארמיסטאר בהודו.¹⁵⁰ אמרי, מתברר, לא חלק השקפה זהה עם פקידי משרד החוץ בכל הקשור להשפעה השלילית שתהיה לגז מדמיע על הנתונים במזרח. אולם ביקורתו נבלעה בדיון הארוך והמתמשך שנערך בפרלמנט על מדיניות בריטניה בא"י בעקבות פרוץ המרד ושפט את ויליאם אורמסבי-גור (ORMSBY-GORE), שר החוץ החדש, מלענות על הביקורת.

אלא שמשטרת המנדט התכוננה ברצינות לאפשרות שתידרש לעשות שימוש בחימוש המדמיע. בחודשים הראשונים של 1936 הקים המפכ"ל שלוש יחידות משטרה מיוחדות לפיזור הפגנות בערים המעורבות המועדות לפורענות - ירושלים, יפו וחיפה - תחת השם "משמרות נודדים" (FLYING PICKETS). כל אחת מנתה כעשרים שוטרים, והללו נבחרו במיוחד,

149 ר[ונלד] קמפבל (R. I. Campbell) [מנהל מחלקת מצרים], תרשומת, 2.6.1936, TNA, FO 371/20033/E3060.

150 דיוני בית הנבחרים, 29.5 ו-19.6.1936, HANSARD, כרך 312 (cc2391-2W) וכרך 313 (cc1313-96), עמ' 1345 בהתאמה. <http://api.parliament.uk/historic-hansard>. נרכש ב-25 במאי 2018.

הוכשרו להתמודד עם הפרות סדר והתפרעויות ואורגנו בשתי כיתות: אחת עם רובי "לי אנפלד" בריטיים סטנדרטיים לירי חי, ואחת, כיתת הגז (GAS SQUAD), שבה שתי חוליות, אחת חמושה ברימוני גז ואחת ברובי גז - רובי "גרינר" אמריקאיים יעודיים לירי כדורי גז מדמיע.¹⁵¹ האימון כלל גם שהייה או מעבר השוטרים באוהל שבו פוזר גז, ואף הנציב העליון בחר לעבור בעצמו התנסות כזו, כדי לחוש על בשרו את השפעת האז.¹⁵² הכשרת הכיתות הסתיימה ביוני 1936, לקראת פרוץ הגל השני של המרד הערבי, הגם שהן המשיכו להתאמן באינטנסיביות בהמשך השנה.¹⁵³ קורס ייעודי נוסף, כנראה להכשרת שוטרים חדשים למשמרות הנוודים, נערך ב־1937.¹⁵⁴ אולם לצד ההיתר, ההכרזה, ההכשרה וההכנות, התקשה הנציב העליון להתגבר על לבטיו, וגם בתחילת יוני הוא עדיין נמנע מלהתיר במפורש למשטרה להשתמש בגז מדמיע. רק שיחת שכנוע נוספת בין סספייסר לווקופ בשבוע השני של יוני הביאה לאישור המיוחל.¹⁵⁵

-
- 151 Horen, *A Job Well Done* (הערה 3 לעיל), עמ' 2. על המבנה הפנימי של של כיתות גז במרחב הקולוניאלי: IOR/L/WS/1/242, 'Note of a discussion at Porton on January, 6th, 1939', p. 6.
- 152 חבר הלאומים, ועדת המנדטים הקבועה, מושב שלושים ושניים (מיוחד), מוקדש לא", **סטנוגרמה מישיבה שבעי עשרה**, 10.8.1937, עמ' 148.
https://biblio-archive.unog.ch/Dateien/CouncilMSD/C-330-M-222-1937-VI_EN.pdf
(נרכש ב־16 באוגוסט 2018).
- 153 **סיכום ישיבת ועדת ביטחון** מרכזית, 9.6.1936, אצ"ם, S25/22763. קצין משטרת המנדט ג'והן בריאנס (Briance) מכתב לאביו, 5.11.1936, בתוך: Matthew Hughes, *Britain's Pacification of Palestine: The British Army, the Colonial State and the Arab Revolt, 1936-1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019) [להלן: היי, השקטת א"], עמ' 169.
- 154 John Knight, 'Securing Zion? Policing in British Palestine 1917-1939', *European Review of History* 18 (4) (2001), p. 531.
- 155 **סכום ישיבות ועדת ביטחון** מרכזית, 9.6 ו־10.6.1936, אצ"ם S25/22768.

כתת גז שהייתה בכל אחד משלושה "המשמרות הנודדים" שהקימה משטרת המנדט ב-1936 על מנת להתמודד כהלכה נגד מהומות אזרחיות בתחילת המרד הערבי (מקור: אוסף בית מורשת משטרת ישראל)

הפעלת החל"ך המדמיע

לקראת סוף יוני נעשה שימוש ראשון בנשק הכימי במהלך המרד הערבי. ב־21 ביוני ליד הכפר נור א־שמס (כיום בפאתיה המזרחיים של טול כרם) תקפה חבורה ערבית שיירה אזרחית יהודית שעשתה דרכה מתל אביב לחיפה. השיירה, שידיעה על תקיפתה הצפויה הגיעה יום קודם לבריטים, לוותה בהתאם באמצעות מטוס חמוש ומחלקת רגלים, שחייליה פינו את מחסום הכביש, הדפו את התוקפים ואפשרו לה להמשיך בדרכה. כוחות נוספים שהועמדו מראש בכוננות ושהוזעקו למקום, פתחו במרדף, ובמהלכו נהרגו סמל בריטי וערבים אחדים בעוד שניים מהתוקפים החמושים מצאו מקלט במחילה תת־קרקעית שהסתעפה מבאר עזובה. ניסיון לפגוע בהם או להשתלט עליהם באמצעות רימוני יד רגילים שהושלכו לתוך הבאר לא צלח בשל עומק המחילה, ולפיכך הוחלט לנסות להוציאם בעזרת גז מדמיע. זקיפים הוצבו בלילה סביב פתח הבאר, ולמוחרת בבוקר הגיעו למקום שוטרים שהטילו או ירו פנימה חימוש מדמיע (בנסיבות האירוע סביר שהיו אלו רימונים ולא כדורים). גם האמצעי הזה לא הניב את התוצאה הרצויה, לפי אחד הדוחות - בשל משבי רוח, ולכן הצבא נאלץ להשליך פנימה מטעני חומר נפץ ששכנעו סוף סוף את המבוקשים להסגיר עצמם,

כשהם פצועים וישני הערבים חולצו ונתפסו.¹⁵⁶ האירוע ערער את ביטחון השלטונות הצבאיים בארץ ביעילותו של הגז המדמיע באירועים דומים, שכנע כי הפעלתו מחייבת מיומנות וכפועל יוצא חיזק את השקפת אנשי הצבא במהלך המרד הערבי כי מוטב שהשימוש בו יושאר 'בידי יחידות מאומנות שאמורות להיות משטריות ולא צבאיות'.¹⁵⁷

האירוע הכימי הטביע חותם דווקא בתודעת הציבור הערבי. במהלך ההיתקלות, המרדף וחילופי האש הופעלו מטוסים בפעילות ירי וצלילה כנגד החמושים הערבים. פעילות נרחבת זו, שבה נפגעו אחדים מהאחרונים ושלושה מטוסים אף נאלצו לנחות נחיתה אונס, התירה את רושמה על הסביבה. זה, בשילוב ידיעות, שמתברר שנפוצו ברחוב הערבי, על השימוש בגז המדמיע, הביאו לפריחת גוזמאות שהתפרסמו בעיתונות הערבית ואף מצאו דרך לעיתונות הזרה בדבר שימוש בריטי בפצצות גז מדמיע שהוטלו מהאוויר על קהל גדול של מפגינים כפריים ליד ג'נין.¹⁵⁸

במהלך המרד השתמשה המשטרה פעמים נוספות בגז מדמיע כנגד אתרים - בעיקר בתווך התת-קרקעי - שנחשדו כמקומות מקלט למבוקשים ערביים, בין בפעילות עצמאית, בין כסיוע לצבא, ככל הנראה בהיקף מצומצם. כך, באוקטובר 1936, נקראה כיתת גז משטרית כסיוע לכוח מחטיבת חי"ר 16 הבריטית, שמונתה כאחראית למרחב השומרון וערכה

---

156 מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י ובעבה"י אל משרד האווירייה, 'דוח מצב מס' 25, סימוכין TNA, AIR 1/1832, 21.6.1936, PA 249; הנ"ל, 'מהומות 1936 בא"י - סיכום מבצעים שבועי 14-21 ביוני 1936', סימוכין S 5600, 8.7.1936, עמ' 4, שם; פירס אל מרשל אויר ראשי סר אדוארד אלינגטון (Ellington) [ראש המטה האווירי, קרי מפקד ה-RAF], **מכתב סודי ואישי**, 24.6.1936, מסמכי סר הנרי ברוק-פופהם (Brooke-Popham) 4/6, הארכיונים הצבאיים ע"ש לידל-הארט, קינג'ס קולג', לונדון. פירס ייחס בטעות את הצלחת הפעולה ואת תפיסת המבוקשים להשפעת הגז המדמיע, אולי בשל סמיכות המכתב להתרחשות האירוע. האירוע מוזכר אצל אייל, **האינתיפאדה הראשונה** (הערה 3 לעיל), עמ' 117; ואצל רבקה ירמייאש, **כנפי האימפריה**, (ירושלים: כרמל, 2017), עמ' 277.

157 המטה הכללי, מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י ובעבה"י, **לקחים צבאיים של המרד הערבי בא"י**, TNA, AIR, 1936, עמ' 84, 5/1244.

158 ג'ז מדמיע בשימוש בא"י, בעיתון הבריטי **The Western Daily Press and Bristol Mirror**, 24.6.1936, עמ' 1. הידיעה מתבססת על פרסום בעיתונות הערבית [נרכש ב־12 בפברואר 2019]. על הפעילות האווירית: **ירמייאש, כנפי האימפריה** (הערה 156 לעיל), עמ' 276-277.

סריקות במרחב טול כרם, שיצא לסרוק מנהרה חצובה שבה עברה מסילת הרכבת הטורקית הישנה, מצפון־מזרח ליישוב ענבתה (כיום - "מנהרת רמין", סמוך לכפר אל־עטרה), שנחשדה כמקום מסתור למבוקשים ולמצבור נשק. כיתת הגז צוותה לכוח רגלים והנדסה שהוקצה לפעולה. תחילה ירו השוטרים, מצוידים ברובי מהומות, מספר כדורי גז לתוך המנהרה ואז נכנסו אליה החיילים, אך לא מצאו אנשים או ממצאים מפלילים.¹⁵⁹ אירוע נוסף התרחש בחברון ב־12 בנואר 1938, שעה שהשוטרים ירו כדורי גז מדמיע כדי ללכוד את אחד ממנהיגי המרד באזור, עיסא אל־בטאט, שמצא מקלט בבניין שבו שהו גם נשים וילדים. הללו התפנו תחת השפעת הגז, 'אף כי לא גילו סימנים בולטים של אי־נוחות', ושוטרים שנכנסו לבניין גילו כי מסתתר בו רוצח מבוקש. אל־בטאט עצמו עזב את המבנה עוד קודם לפעולה ונהרג מאוחר יותר.¹⁶⁰ נראה כי בקרב כוחות הביטחון התפתחה תרגולת, ולפיה בעת סריקות שנעשו בשטח לאיתור מבוקשים, צורפה ליחידה הצבאית גם כיתת גז משטרתית. כך למשל במהלך סריקות באזור חברון בתחילת 1938, 'כל המערות הוצפו בגז וחובלו בחומר נפץ'.¹⁶¹ חוליית גז ליוותה גם מחלקה מוגברת מגדוד 3 של רגימנט 'קולדסטרים גארדס' (Coldstream Guards), שסרקה את מערת צדקיהו בעיר העתיקה בירושלים בעת 'כיבושה' מחדש של העיר מידי המורדים באוקטובר 1938, הגם שבפעם הזו היא לא הפעילה את נשקה. האירוע, אגב, זכה להד תקשורתי, שהבליט מחדש את ההתייחסות הרגישה לשימוש בחל"ך ולו

---

159 יומן מבצעים, חטיבה 16, 7.10.1936 ודוח מצב מס' 11 של חט' 16, סימוכין 50/16/1, 9.10.1936, TNA WO 191/67. על הפעולה הצבאית: אייל, האינתיפאדה הראשונה (הערה 3 לעיל), עמ' 207-208.

160 טיוטת זיכרונות של שוטר מנדטורי בריטי אנונימי, "A Goy", Before Palestine, ארכיון תולדות ההגנה [להלן: את"ה], 80/298/1, עמ' 39-40. על הזיכרונות: שמרי סלומון, 'מזכרונותיו של קצין משטרה בריטי בארץ־ישראל, 1936-1948, מהסליק: רבעון הארכיון לתולדות ההגנה (8) (2000), עמ' 1-19; רישום ביומן אישי של קצין משטרת המנדט, ג'והן בריאנס (Briance), 14.1.1941, מסמכי בריאנס, מובא בהיו, השקטת א"י (הערה 153 לעיל) עמ' 169. בריאנס הצטרף למשטרה כשוטר מן השורה ב־1936 והגיע לדרגה המקבילה לסגן־ניצב וראש המחלקה הפוליטית במחלקת החקירות הפליליות של המשטרה. לימים היה בכיר בשירות החשאי הבריטי. על בריאנס: אלדד חרובי, הבולשת חוקרת (הערה 50 לעיל), עמ' 403.

161 רישום בפנקס משטרה, 13.3.1938, מסמכי בריאנס, בהיו, השקטת א"י (הערה 153 לעיל), שם.

מדמיע בלבד. דיווח עיתונאי, המבוסס על סילוף לא מכוון של כתבה בכתב עת צבאי, שלפיו השתלט הצבא על ירושלים לאחר שצויד בגז מדמיע, גרר בעקבותיו בדיקה דחופה ונזעמת של משרד המלחמה שנזעק לשמע האפשרות שהצבא בא"י נכון להשתמש בעצמו בגז, למרות האיסור. לונדון נרגעה רק לאחר שהנתונים הובהרו והובן כי נשמרה ההפרדה הכימית בין הצבא למשטרה.¹⁶²

חיילים בריטיים מצוידים במסכות גז במהלך ההשתלטות על ירושלים העתיקה במהלך המרד הערבי באוקטובר 1938 (מקור: Library of Congress, Matson (G. Eric and Edith) Photograph Collection, photo 18836)

עדויות אלו מפריכות את העמדה הבריטית הרשמית, שגרסה כי אירוע נורא־שמס היה בבחינת מקרה בודד. ביולי 1936, ימים ספורים בלבד לאחר התרחשותו, ואולי בעקבות הֶדוּ הציבורי ברחוב הערבי שהוזכר לעיל

162 'הקולדסטרים גארדס בא"י', ב־Household Brigade Magazine (חורף 1938), עמ' 247-251; 'כיצד חזרה ירושלים ונתפסה', דיילי טלגרף (Daily telegraph), 13.12.1938, **תכתובת** בין המחלקה הצבאית במשרד הודו, בין משרד המלחמה ובין מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י, 10.1.1939-13.12.1938, הספרייה הבריטית, IOR/L/WS/1/242.

בצירוף ההודעה הפומבית של ממשלת המנדט על הימצאות אמל"ח כזה בארץ, הגישה המועצה הערבית העליונה מחאה רשמית לוועדת המנדטים של חבר הלאומים, ובה נטען כי הבריטים משתמשים ב'גזים מזיקים'. המחאה הועלתה בג'נווה לדיון מיוחד שהוקדש לא"י ושהתקיים שנה תמימה לאחר מכן - באוגוסט 1937 - ובו התבקשה הנציגות הבריטית להגיב על תוכנה. בתשובתו קבע ג'והן האל, שסיים לשמש המזכיר הראשי בממשלת א"י ומונה לנציג הבריטי למושב מיוחד זה, כי עד למועד הדיון לא נעשה אלא שימוש בודד בגז המדמיע. תיאורו את האירוע חופף במלואו את שהתרחש בנור א־שמש.¹⁶³ גם בדוח מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י ובעבה"י, שסיכם את לקחיו הצבאיים של המרד הערבי ושנכתב בפברואר 1938, צוין רק אירוע זה כמקרה הבודד שבו נעשה שימוש בגז מדמיע.¹⁶⁴ כאמור, המידע הזמין מפריך גרסה זו.

---

163 חבר הלאומים, ועדת המנדטים הקבועה, תרשומת מושב שלושים ושנים (מיוחד), מוקדש לא"י, ישיבה שבע־עשרה, 10.8.1937, עמ' 148, https://biblio-archive.unog.ch/Dateien/CouncilMSD/C-330-M-222-1937-VI_EN.pdf, (נרכש ב־25 במאי 2018); תלונת המועצה הערבית: John Quigley, *The Statehood of Palestine: International Law in the Middle East Conflict* (New York: Cambridge UP, 2010), p. 68.

164 המטה הכללי, מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י ובעבה"י, 'לקחים צבאיים מהמרד הערבי בא"י, 1936', 2.1938, עמ' 8, TNA 5/1244.

גדר הצפון ומיקוש כימי

הפעם הבאה במהלך המרד הערבי בא"י שבה עלתה הסוגיה הכימית לסדר היום הביטחוני הייתה לקראת בניית גדר הצפון בין הארץ לשכנותיה בצפון. הגדר, על מערכת ההתרעה הצמודה לה, כחלק מרכזי של פרויקט חסימת גבול הצפון, נועדה לשים קץ למעבר של חבורות חמושות בין א"י מזה ובין סוריה ולבנון מזה, להברחות נשק למורדים ולהימלטות מבוקשים לטריטוריה ידידותית להם - תופעות שהפכו לשגרה בשלביו הראשוניים של המרד.¹⁶⁵ הרעיון המקורי להקמת הגדר היה של ספייסר כבר בסוף 1936, אך הוא קרם עור וגידים רק בתחילת 1938 ובדחיפתו של סר צ'רלס טגארט (Tegart), מי שהיה מפקד משטרת כלכותה בהודו, הוכר כמומחה ללוחמה בטרור והגיע לא"י כיועץ מיוחד ללוחמה בטרור

---

165 ג' קרויזר, הטיגארטים: הקמת מצודות המשטרה הבריטית בארץ ישראל 1938-1943 (מקווה ישראל: ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, 2011). ראו גם ג' קרויזר, 'הקמת גדר הצפון במרד הערבי ושאלת כישלונה: בחינה מחודשת', קתדרה 120 (תמוז תשס"ז), עמ' 201-230; ג' דעון ביגר, 'גדר הצפון: גדר המערכת הראשונה בארץ ישראל', בתוך החברה הישראלית להיסטוריה צבאית (עורכת), חקרי מלחמה, מאסף לזכרו של אלעזר (לסיה) גלילי (ת"א: מערכות, 1988), עמ' 111-119.

ולמשטרה בסוף 1937.¹⁶⁶

טגארט המליץ להקים גדר לאורך גבול הצפון, ובשונה מהצעה קודמת - ויקרה - לחשמלה לכל אורכה, הציע לשלב רק בקטעיה הבלתי נשלטים חיישנים חשמליים שיתריעו לתחנת משטרה, למצדית או למצודת גבול סמוכה, על ניסיונות חדירה או פריצה. נגיעה בחיישנים ביום או בלילה אמורה הייתה להפעיל מלכודת פתאים בדמות נור תאורה ומוקש נפץ או כימי, שינטרל או יפגע בחודר, ובד בבד יחשוף את מקומו לשוטרים. תפיסת מלכודות הפתאים הייתה בפועל - גם אם לא במכוון - מענה לספקות שהועלו בעילות המכשול אל מול עלותו הגבוהה הצפויה. ההצעה לחמש את המוקשים בחל"ך הועלתה לפני טגארט בעת שביקר בבסיס חיל ההנדסה במחנה צרפנד באמצע אפריל 1938, לשם הוזמן לחזות בהדגמת אמצעים הנדסיים שיסייעו בהגנת הגדר. היה זה מארחו, מייג'ור הרולד הדלי ארטוס (Artus), קצין ההנדסה הראשי במפקדת הכוחות הבריטיים בארץ, חייל קרבי, מעוטר ועתיר ניסיון מזירות המלחמה באירופה במהלך מלחמת העולם, שחבר טגארט במהלך סיוריו בארץ והעלה את הרעיון להטמין סמוך לגדר מוקשים (פצצות בלשונו) שימולאו בגז מדמיע. טגארט התלהב כנראה מרעיון זה, שכן כבר למוחרת הביקור מיהר ארטוס לשתף בו את מומחי הלוחמה הכימית בבה"ד ההנדסה בצ'טהאם שבבריטניה ולבקש את סיועם. בהעריכו שהשלטונות לא יתירו שימוש בחל"ך קטלני, הוא התעניין בזמינותו של חל"ך שיכול לנטרל אדם לפחות לחצי שעה ובהימצאותם של מכלים או התקנים אחרים להטמנתו וביקש את הערכתם המקצועית באשר לכמות ולמחיר המוקשים שיידרשו לכך. מצ'טהאם השיבו כי במלאי קיימות פצצות גז מדמיע, וניתן לספקן ולהשתמש בהם כמוקשים במחיר 3/3d (כ־12 ליש"ט במחירי 2022) לכל פצצה, אולם 'בראש ובראשונה דאג לקבל בכתב אישור מסמכות גבוהה יותר לפני שתנסה גז.

---

166 על טגארט ופועלו בארץ: גד קויזר, סר צ'ארלס טגארט בארץ ישראל (הערה 3 לעיל).

זה בניגוד מוחלט למדיניות הבריטית בשעה זו¹⁶⁷ - אזהרה תקפה ככל שהשימוש נגע לאנשי הצבא, שלא הורשו כזכור להשתמש בחל"ך במרחב הקולוניאלי, אך מיותרת, שעה שהדבר נגע למשטרות הקולוניאליות, שההיתר לשימוש שנתנה להם לונדון רק הלך והקיף טריטוריות נוספות.¹⁶⁸

חל"ך הדמע הבריטי הוותיק, יציר מלחמת העולם, היה מסוג שכונה SK, שרובו אתיל יודואצטט (Ethyl Iodoacetate) - תרכובת אורגנית נוזלית המתפזרת כתרכיס ובתנאי בעירה חזקה בצורת אד, וחשיפה אליה גורמת לדימוע ולאי נוחות באף ובגרונן, ובריכוזים גבוהים - לחולשה ואף להתעלפות. אולם המלצת המומחה המקצועי בציטהאם הייתה לנסות ולהשיג חל"ך יעיל יותר, שנוסה כבר במחצית שנות ה־20 תחת הכינוי KSK, ושהורכב במלואו מאתיל יודואצטט. יתרונו היה בהשפעתו החזקה והמהירה יותר ובעמידותו הארוכה יותר בשטח, עד כדי ימים אחדים.¹⁶⁹ נראה שאנשי ציטהאם, המודעים למגבלת החומר - נדיפות בעת אחסנה במכלי מתכת בתנאי מזג אוויר חם, גם הצביעו על מעטפת המוקש המומלצת - אגס זכוכית שכבר נוסה בפורטון עם מילוי KSK בתוצאות מעודדות.¹⁷⁰ טגארט הציג את ההצעה לפני הנציב העליון החדש, סר הרולד מקמייקל (MacMichael), שהחל את כהונתו בתחילת מרץ 1938 וממנו קיבל כנראה "אור ירוק" לבחינת הסוגיה. לפיכך החליטה ועדת הביטחון

167 [הרולד] ה[דל'] ארטוס אל קפטן ג' [אופר] ל[יונל] ווטקינסון (Watkinson), בית הספר להנדסת שדה וגיבור בבה"ד חה"ן צ'טהאם, **מכתב**, 16.4.1938; ווטקינסון אל ארטוס, **מכתב**, 28.4.1938. תודתי לגד קויזר ולמתני היו על שהעמידו לעיוני בהתאמה מסמכים אלו, המצויים בין מסמכי טגארט באוסף המזרח התיכון, במכללת סט. אנתוני'ס, אוניברסיטת אוקספורד. ווטקינסון היה מומחה חל"ך, שבמלחמת העולם השנייה עמד בראש גוף הלוחמה הכימית של הצבא הבריטי ולימים הגיע לדרגת מיי"ור ג'נרל.

168 'הודו: הצעה לשימוש בגז מדמיע נגד המון מתכרע בפונל', ישיבת קבינט 57(36), 14.10.1936, TNA, CAB 23/85/10; תזכיר השר לענייני הודו, 'שימוש בגז מדמיע כנגד התקהלויות בלתי חוקיות בהודו', סימוכין (37) CP 205(37), TNA, CAB 24/271/5, 24.8.1937; ישיבת קבינט 35(37), 29.9.1937, TNA 23/89/6.

169 ווטקינסון אל ארטוס, **מכתב**, 28.4.1938 (הערה 168 לעיל).

170 דוח על ניסוי ברמון יד מזכוכית ממולא ב־S.K. וב־K.S.K., 26.6.28, TNA, WO 189/3852. על מגבלת הנדיפות: תזכיר על השוואת התכונות של K.S.K. ושל B.B.C., דוח פורטון מס' 1499, 18.2.1936, TNA, WO 188/470; המחלקה למחקר כימי הגנתי [C.D.R.D.=Chemical Defence Research Department], TNA, WO 188/626, 26.2.1936, TNA, WO 188/626.

שליד הנציב¹⁷¹ לערוך ניסויי שטח של מערכת התרעה, שתכלול את הנורים שהציעו אנשי חיל ההנדסה ואת הגלאים המכניים שהציעו מהנדסי חברת "סולל בונה" ששולבו מלכתחילה בתכנון ובהקמה של מערכת המכשול הצפונית. אם יתברר כי הגלאים, שבעת הפעלתם באמצעות קווי טלפון אמורים היו להשמיע צליל בנקודת המשטרה הסמוכה, לא ימנעו מעבר או פגיעה בגדר, או אז ישולבו במערכת חיישנים חשמליים ומוקשי גז מדמיע כמלכודות פתאים. אם גם הגז יוכח כבלתי יעיל, הוא יוחלף במילוי של חומרי נפץ. יו"ר הוועדה המליץ באוזני הנציב לבקש משר המושבות אישור להטמנת מוקשי הגז והחנ"ם (חומר נפץ מרסק). ניסוי השדה יצא לפועל בתחילת יוני באזור נבי יושע, בד בבד עם ניסויים שנערכו גם בבה"ד ההנדסה בצרפנד.¹⁷² על סמך תוצאות הניסויים, המלצות צ'טהאם ומראה עיניים במהלך סיור מקיף שערכו בחודש מאי טגארט וצוותו לאורך תוואי הגדר ושנדון בפרוטרוט בוועדת הביטחון, הגיעו המעורבים לכלל המסקנות וההמלצות האלו: הגנת הגדר היעילה ביותר לאורך חלקיה הבלתי נשלטים ברציפות תהיה על ידי התקנת חיישנים חשמליים מוגנים מקומית במוקשי גז מדמיע ונורי תאורה. חיתוך או הפרעה לגדר יגרמו למנגנון חשמלי לִסְפֵק מתח להפעלת המערכת, דהיינו להצתת נור התאורה, לפיצוץ המוקש ולהדלקת נורת סימון במקום הנגיעה. סוג הנור הזמין, שהיה בשימוש סטנדרטי של חיל האוויר, ייצור הנרה של שלוש דקות, שתיראה ממרחק של עד כ-5 ק"מ, ומוקש הגז הרצוי יהיה בתצורת אגס זכוכית ממולא ב-KSK. מערכת מכשול מיטבית אמורה הייתה לכלול שתי חגורות מוקשים משולבים בנוורים שתונח בקטעים נבחרים משני צידי הגדר, במרחק של כ-9 מ' זה מזה, ואם קיים חשש של חוסר שליטה על החגורה החיצונית, שיאפשר פירוק וגנבה, יש להניח את החגורה רק מהצד הארץ-ישראלי של

171 ועדת הביטחון – צוות חשיבה והערכה ליד הנציב העליון, שהוקם בעקבות אירועי 1929 בראשות המזכיר הראשי לממשלה, ובין השאר, בהשתתפות מפכ"ל המשטרה ונציג הצבא. הוועדה הוסמכה להמליץ על סדר עדיפות ביטחוני ועל האמצעים הנדרשים ליישומו. אייל, **האינתיפאדה הראשונה**, (הערה 3 לעיל), עמ' 42.

172 **ישיבות ועדת הביטחון**, 19, 26 ו-28.5.1938, גנזך המדינה [להלן: ג'מ], תעודות נטושות – ממשלת ארץ ישראל, דוחות מודיעין, תיק פ/3056/37.

הגדר ובמרחק קצר של כ-3.5 מ' בין מוקש למוקש. הטכניקה המומלצת הייתה לחבר נפץ חשמלי לכל מוקש ולחבר עד חמישה מוקשים לאותו מעגל חשמלי, כאשר המעגלים חופפים בחלקם. כך הפעלת החיישן תגרום להתפוצצות כל הקבוצה ולהתהוות ענן מדמיע סביבתי רחב למשך שעות אחדות לפחות, והוא יקשה על התחמקות ממנו או על עקיפתו.¹⁷³

הרעיון הראשוני היה להקים את המערכת לאורך כ-12 ק"מ שבהם הגדר הייתה פגיעה במיוחד בהיותה בלתי נשלטת בתצפית, ובחישוב של 150 מוקשי גז ונורים לכל קילומטר, דהיינו במרחק רב יותר בין זה לזה מהחישוב המיטבי שלעיל, אך כזה שנחשב על ידי המתכננים כסביר. אולי בשל הרצון לצמצם בעלויות ובכך להעלות את הסיכוי שמקבלי ההחלטות קפוצי היד והתקציב יאשרו את הפרויקט. בחישוב כזה הוערך שמחיר מערכת החיישנים, המיקוש והנורים לכל קילומטר גדר יהיה כ-100 ליש"ט, ובסך הכול 1,200 ליש"ט לכל הפרויקט - סכום זעום יחסית לעלות הכוללת של מערכת ההגנה הצפונית שהוערכה אז בסכום של כ-149 אלף ליש"ט (למעלה מעשרה וחצי מיליון ליש"ט במחירי 2022). בהיבנם כנראה גם את היסוסי ממשלת המנדט והפיקוד הבכיר בכל הקשור לשימוש בחל"ד, גם אם אינו נוגד את אמנות האג וג'נווה, הציעו טגארט ושותפיו להגביל בשלב הראשון את הקמת המערכת לקטע גדר ניסיוני קצר כדי להיווכח ביעילותו. בסיוור אותרה גזרה של כ-3 ק"מ בין הכפר הערבי סאסא (כיום קיבוץ סאסא) ובין הר אדיר, כקטע מתאים, שמצד אחד ימנע את הצורך בעיבוי הגדר בתיל נוסף (צעד שהומלץ לאמצו בכל אזור שאינו נשלט בתצפית), ומצד אחר יעלה כ-300 ליש"ט בלבד. 'אנו חשים בביטחון - כתב טגארט - כי ההשפעה המרתיעה של תכנית זו תהיה עצומה וממליצים פה אחד על אימוצה בקטעים הניסיוניים הללו של הגדר'. הנחת העבודה

---

173 ארטוס, 'הערות למלכודות פתאים מגוננות - גדר הגבול', 29.7.1938 [להלן: דוח ארטוס], שם; ווטקינסון אל ארטוס, 28.4.1938 (הערה 168 לעיל); סיכום ישיבת ועדת הביטחון, 10.6.1938, אצ"ם, S 25/22768. חברי הצוות האחרים היו ארטוס, סגן-ניצב ססיל טסימן (Tesseymen), מפקד נפת הגבול הצפוני של המשטרה, ודוד הכהן ממנהלי "סולל בונה".

הייתה שניסיון לפרוץ את הגדר בידי קבוצת אנשים יפעיל שורת מוקשים. הללו ייצרו מסך מדמיע בן כמה עשרות מטרים בריכוז שישפיע, לדעת אנשי ההנדסה, על הסביבתה הסמוכה כחצי שעה עד שעה וינטרל את הנפגעים שידמעו, ישתעלו ויקיאו במשך שעות אחדות, וכך יקלו על כוחות הביטחון שיחושו למקום לתפוס אותם.¹⁷⁴

בעוד הסוגיה הכימית טרם הוכרעה, התקנת חיישנים מכניים על גדר הגבול לאורך כקילומטר מכל צד של נבי יושע אושרה ובוצעה, והונחו מוקשי חנ"ם, מופעלי תיל ממעיד, לאורך הגדר בין איקרית למלכיה. לדברי ארטוס, הונחו כ־400 מוקשים שגבו - לדעת ארטוס - חיי אדם מהרגע הראשון, שעה שבמהלך ההנחה נהרג חייל בריטי ושניים נוספים נפצעו בהתפוצצות מוקש, ובהמשך נפגעו גם ערבים שהתקרבו אליה. הייתה זו עדות נוספת לנכונות השלטונות להשתמש באמצעי סטנדרטי מוכר, חרף היותו קטלני, על פני אמצעי נוטל יכולת אך בעל צל תודעת־תדמית מאיים. מצדדי השימוש בחל"ך מדמיע השתמשו בתאונה זו כדי להראות את יתרונות האחרון: אינו ממית, אינו מסכן את החיילים המניחים או מפרקים את המוקשים, אינו זקוק לתחזוקה מרובה, זול יותר, וגם אם יצליחו המורדים לגנוב מוקשים לא יוכלו להשתמש בהם באופן קטלני כמו מוקשי חנ"ם (בשעת הרמת המוקשים בידי חיילי ההנדסה שנתיים מאוחר יותר אכן התברר שכשבעים נגנבו). 'פעולת חגורה של מוקשי גז מדמיעים מכרעת ויתרונותיה על פני מלכודות נפץ בלבד עצומים'.¹⁷⁵

---

174 דוח סופי של צארלס טגארט על סגירת הגבול הצפוני והמזרחי של א"י, 9.6.1938, ג"מ, תעודות נטושות - ממשלת ארץ ישראל, דוחות מודיעין פ/3056/37. בדוח התייחס טגארט להר אדיר כ'גבל דאטה' (ADATHA), שיבוש שמו המקורי של ההר ג'בל עדאת'ר.

175 דוח ארטוס (הערה 173 לעיל), עמ' 4. מחבר זה לא מצא עדויות נוספות לפגיעות בנפש שגרמו המוקשים. על הרמת המוקשים ועל גנבתם: אלן קירקבריידי, מושל מחוז הנג'ל ועכו, למזכיר הראשי, 'תחזוקת הגדר', 10.10.1938, אצ"ם, S 25/22761; קטעים מדוח מנהלי חודשי לחודש נובמבר 1938 של מפקח מחוז הצפון ועכו, ללא תאריך, אצ"ם, S 25/22768. על התקנת החיישנים: סכום ישיבת ועדת הביטחון, 25.5.1938, שם.

באמצע יוני הסתיימו הניסויים, ומפרט המערכת נשלח למפכ"ל המשטרה כדי שיוציא הזמנה לחברת "סולל בונה" כספק יחיד.¹⁷⁶ בד בבד, ועדת הביטחון שדנה בנושא מכשול הגדר באופן אינטנסיבי בישיבותיה, אישרה להקצות לפרויקט 10,000 ליש"ט מתקציב ממשלת המנדט כהקצאה ראשונית וביקשה מטאגרט לבחור קטע גדר של 50 ק"מ, ולאורכו תונח המערכת הסופית. עם זאת חברי הוועדה, בראשם המזכיר הראשי לממשלה, ויליאם באטרשיל (Battershill), הגיעו למסקנה כי יש לקבל את אישור שר המושבות לחלק הכימי שמכשול.¹⁷⁷ אלא שתוך יומיים ובטרם נעשתה פנייה כזו, קיבל הצבא על עצמו להוביל את הפרויקט הניסיוני, בין השאר, בשל דחיפתו הנמרצת של מייג'ור דאדלי קלארק (Clarke), קצין האג"ם במפקדת כוחות הצבא בארץ ונציגה בוועדת הביטחון.¹⁷⁸ מפקד הצבא בארץ מאפריל, לוטננט ג'נרל רוברט היינינג (Haining), פנה במברק דחוף למשרד המלחמה וביקש לשלוח ללא דיחוי באונייה מהירה את הציוד הדרוש למה שהגדיר הגנת גדר הגבול, ולמעשה, על פי הכמויות שהזמין להקמת הקטע הניסיוני: 500 מורי מטוסים, 12,500 נפצים חשמליים וכ-250 ק"מ של כבל חשמלי.¹⁷⁹ במשרד המלחמה הופתעו מהפנייה ומיהרו לגלגל את "תפוח האדמה הלוהט" והיקר לפתחו של משרד המושבות. לדעתם, הגנת הגדר הייתה באחריות משטרת המנדט ולא הצבא וממילא נאסר על החיילים להשתמש בגז מדמיע. לפיכך כדי לקדם את ההזמנה נחוצה הייתה חותמת רשמית של משרד המושבות. נציגו - דהיינו הנציב העליון - הוא המזמין האמיתי, ומשרד המושבות הוא שאמור לשאת באחריות התקציבית

---

176 שם, שם.

177 סכום ישיבת ועדת הביטחון, 19.7.1938 אצ"ם, S 25/22747.

178 קלארק היה מחבר הלקחים הצבאיים שנלמדו מהמרד הערבי, ולימים התפרסם כמי שהגה ועמד בראש מערכת ההונאה המסועפת שניהלו הבריטים במזרח התיכון במלחמת העולם השנייה. על קלארק בא"ן: Nicholas Rankin, *Churchill's Wizards: The British Genius for Deception 1914-1945* (London: Faber & Faber, 2008), p. 181-185.

179 היינינג אל משרד המלחמה, מברק מס' HP 120, 21.7.1938, TNA, CO 733/383/4.

למחיר הפריטים והשטתם לחיפה. במשרד המושבות הסכימו עם עמדה זו, ובשיטת "תיאום לשכות" ניסחו נציגי שני המשרדים במשותף את הפנייה הרשמית של משרד המלחמה לעמיתו, ולפיה 'אנו מבינים שהנציב העליון ביקש מהמפקד הצבאי להשיג זאת לצרכים משטרתיים'.¹⁸⁰ הצבא גם ביקש כי "ההבנה" המשותפת תובא לידיעת ירושלים, ומברק בנוסח זה נשלח לנציב העליון, והוא התבקש להבהיר מייד את הסוגיה כולה.¹⁸¹ מקמייקל, פקיד קולוניאלי אזרחי, שבשונה מקודמיו, חסר ניסיון צבאי, לא לחם כחייל במלחמת העולם ולא היה מעורה בהיבטים המעשיים ובהבחנות הפרוצדורליות של הנשק הכימי, התנגד מצפונית ותדמיתית לשילוב הגז המדמיע במכשול הצפוני וחשש מהמבוכה שתיגרם לממשלה, שתוצג כמי שמפרה את פרוטוקול ג'נווה שעליו חתמה.¹⁸² יתרה מזו, הוא כנראה לא היה מודע לכך שאישורו המצומצם לקיום ניסוי התפתח בינתיים לתוכנית מבצעית ולרכש אמל"ח עבורה ואולי גם טרם הספיק להתעדכן בהמלצת הוועדה באשר לאישור הנדרש והובך מהפנייה, שעל פניה עקפה אותו ויכלה הייתה להתפרש בוויטהול כפגיעה בסמכותו. לאחר שבוע של שתיקה מצידו, שבה קיים התייעצויות עם היינץ וסביר גם עם ראש ועדת הביטחון ועם המפכ"ל, ורק בעקבות מברק זירוז של משרד המושבות ענה כי מדובר בחלק מתוכנית הגנת גדר הגבול, אולם יש לנו כרגע ספק באשר לנחיצות פצצות הגז בעניין זה', ולכן הסוגיה נבחנת שוב.¹⁸³ בחינה זו כללה גם התייעצויות בעל פה עם שר המושבות מקדונלד, שהגיע לארץ לביקור חשאי בן יומיים ב-6 באוגוסט כדי להתרשם באופן בלתי אמצעי ממצב הביטחון המידרדר. בין השאר, הוא שוחח בנושא עם מקמייקל, עם היינץ

---

180 קפטן ה[נרי] ת'יקני (Thicknesse), MO 1(b) [מחלקה אסטרטגית, מבצעים], משרד המלחמה אל דאני, **מכתב**, וי[הו]ן ס. בנט (Bennett), מחלקת מזה"ת במשרד המושבות, **תרשומת** על שיחתו עם ת'יקני, TNA, 26.7.1938, CO 733/383/4.

181 משרד המושבות אל הנציב העליון, **מברק מס' 305**, סודי וחשוב, 27.7.1938 **ומברק מס' 325**, סודי, 3.8.1938, שם.

182 היינץ אל טגארט, **מכתב**, 8.8.1938, מסמכי טגארט; דאני אל פרקינסון, **תרשומת**, 19.8.1938, TNA, CO 733/383/4.

183 הנציב העליון אל שר המושבות, **מברק מס' 429**, 4.8.1938, שם.

וכנראה גם עם המפכ"ל אלן סונדרס (Saunders), מחליפו של ספיסר. השר שמע בארץ שתי דעות מנוגדות: זו שייצג הנציב העליון שביקש להימנע משימוש בחל"ך המדמיע בגדר, ולעומתו זו של המפקד הצבאי שתמכה בו. הביקור לא הניב החלטה, וההתנצחות בארץ נמשכה. היינינג המאוכזב החליט לעקוף את מקמיקל וכתב מכתב אישי לטגארט, ששהה בבריטניה, ובו ביקשו, בין השאר, לשקול את חזרתו לא"י ושטח את חילוקי הדעות בנושא הכימי, את התנגדותו של מקמיקל מטעמי נראות ואת עמדתו שלו ('חבל שחומרים מדמיעים מכונים גז'). הוא ביקש ממנו לשכנע את שר המושבות בחשיבות החל"ך המדמיע להגנת הגדר ולהביאו לכך שיפנה לראש הממשלה לקבל אישור. 'נראה לי ש[השר] יהיה מוכן לעשות זאת בעקבות שיחותי עמו [במהלך הביקור]'. עם זאת, לראשונה הודה הגנרל כי החל לחכוך בדעתו האם לאחר הקמת הגדר, שעשויה להביא לרגיעה באזור הגבול, עדיין יהיה צורך חיוני במלכודות הפתאים הכימיות.¹⁸⁴

לאחר השהיה ארוכה ביחס לבקשה שהוגדרה דחופה, התייחס הנציב העליון לסוגיה הכימית במברק, וממנו השתמע בבירור כי חילוקי הדעות בארץ טרם יושבו וכי הוא מעביר את ההחלטה לידי לונדון. גם הוא הציע למקדונלד - אולי בעידוד היינינג - להתייעץ עם טגארט 'שהיה הראשון שהציע להשתמש בציד זה'.¹⁸⁵ אכן נטה השר עצמו לאשר את הבקשה, אך עדיין התחבט האם האישור שנתנה הממשלה בשנים הקודמות לנחלות הקולוניאליות להשתמש בגז מדמיע כנגד פורעי חוק מכסה גם מלכודות פתאים, או ש'החריגה הקטנה מהמנדט שניתן' מחייבת אישור קבינט מחודש. את הבירור הוא הטיל על הרולד דאוני, עוזר תת-השר ותומך נלהב של רעיון המיקוש הכימי. טגארט הסביר לדאוני את השיטה המוצעת ואת יתרונותיה על פני החלופות - גדר חשמלית ומוקשי נפץ שמשמעותם פגיעה קטלנית לא רק במסתננים אלא גם בכוחות הביטחון ובעוברי

184 היינינג אל טגארט, מכתב 8.8.1938 (הערה 182 לעיל).

185 הנציב העליון אל שר המושבות, מברק מס' 467 סודי, 17.8.1938, TNA, CO 733/383/4.

אורח תמימים - והאחרון התחזק בעמדתו. עוד באותו היום הוא שוחח עם מקדונלד, וזה השתכנע אף הוא ונתן אישורו להזמנת כל האמל"ח המבוקש ולהטמנת המוקשים. לדברי דאוני, ציין השר כי יידע בהקדם את ראש הממשלה בנושא.¹⁸⁶ אישורים לפעולה נשלחו למשרד המלחמה ולנציב העליון.¹⁸⁷ נראה שמקדונלד עדיין לא שוכנע שמתן היתר לפרויקט החלוצי והרגיש מצוי אפוא בסמכותו, ואף שכבר אישר זאת העדיף לצעוד על קרקע פוליטית בטוחה ולוודא כי ראש הממשלה יהיה שותף לכך לא רק בידיעה אלא גם בהחלטה אקטיבית. עוד באותו היום הוא פנה אל נוויל צ'מברלין במכתב ארוך, ובו תיאר את המלצת טגארט אל מול החלופות הקטלניות יותר ('זה אינו רק מוצדק על בסיס הומניטרי אלא יתרונו באפשרו מאסר העבריינים'), פירט את תולדות האישורים הקודמים, וביקש - בפועל בדיעבד - אישור מפורש, בנימוק ששימוש בחל"ך להגנת הגדר חורג במקצת מהיתר הקבינט שניתן שנתיים קודם. הוא העדיף להצניע את העובדה שכבר אישר זאת בעצמו. תהליך קבלת ההחלטה של צ'מברלין בסוגיה והשאלה האם התייעץ עם אחרים אינם ידועים, אך תוך ימים ספורים הודיע משרדו כי ראש הממשלה 'מאשר את הצעת השר לשימוש בפצצות גז מדמיע להגנת גדר התיל בארץ-ישראל'.¹⁸⁸

נוכח האישור נרתמה מערכת הביטחון לארגן ולשלוח בדחיפות את הפריטים המבוקשים, רק כדי לגלות - חודש לאחר הגעת הבקשה הדחופה ובניגוד להצהרת צ'טהאם (שהתייחסה לזמינות החומר הכימי אך לא לזמינות זיוודו כמערכת נשק) - כי הפריטים היחידים הזמינים הם כבלים ונפצים חשמליים. את כל היתר, כולל רימוני החל"ך, היה צריך להזמין מהיצרנים, ואלה אמורים היו לספקם לאחר כשישה עד עשרה שבועות.

186 דאוני, תרשומות, 19.8.1938, שם.

187 דאוני אל ת'קני' במשרד המלחמה, מכתב; שר המושבות אל הנציב העליון, מברק מס' 346, 19.8.1938, שם.

188 שר המושבות אל ראש הממשלה, מכתב, 18.8.1938; משרד ראש הממשלה אל טרפורד סמית', מחלקת מזה"ת במשרד המושבות, מכתב, 23.8.1938, שם.

גליל הכבל באורך כ־40 ק"מ היה הפריט היחיד שאכן הגיע לארץ לאחר שבאונייה, שבה נשלחו הנפצים, פרצה דלקה, והיא עלתה באש (לא מעט "בסיוע" הנפצים) וטבעה מול חופי ספרד.¹⁸⁹

בינתיים, מסיבות עלומות ובתהליך בלתי ברור למחבר זה, עשה גנרל היינינג מהפך מלא, ולפי הצהרת נציגו בוועדת הביטחון לקראת סוף ספטמבר 1938, ימים ספורים לפני שטגארט חזר לא"י לאחר שלושה חודשי היעדרות, כ"מתאם-על" בין המערכת האזרחית לצבאית במלחמה במרד, 'הגיע [היינינג] למסקנה שהשימוש בפצצות גז אינו רצוי וכך הבריק למשרד המלחמה'. ועדת הביטחון והנציב העליון הסכימו עם עמדתו.¹⁹⁰ טגארט לא ויתר והפעם הציע להניח את מערכת המכשול, על חלקה הכימי, לאורך הגדר המזרחית, בין ראש פינה לטבחה. אולם ועדת הביטחון שההצעה הובאה לפתחה חשבה אחרת. לדעתה, השיקולים שהביאו את המפקד הצבאי ואת הנציב העליון לדחות את השימוש במוקשי גז מדמיע בגדר הצפונית ישימים גם לחלק המזרחי.¹⁹¹ לפיכך מכשול גדר גבול הצפון במיקוש ממולכד של גז מדמיע ונורים לא מומש מעולם, והסוגיה ירדה מסדר יומם של כל המעורבים, שיותר לא התייחסו אליה בתיעוד הזמין.

---

189 משרד המלחמה האלמפקדה הכללית בא"י ובעבה", **מברק מס' 51736**, 23.8.1938; מחלקת הספנות בחברת "סוכני הכתר" אל מחלקת מזה"ת במשרד המושבות, **מכתב**, 13.9.1938; **תשובת משרד המושבות**, 28.9.1938, שם; **סכומי ישיבות ועדת הביטחון**, 4.12.1938 ו־16.12.1938, אצ"ם, S.25/22749. על אובדן אוניית הסוחר הבריטית ITALIAN PRINCE ב־9.9.1938: Nick Robins, **The Ships that came to Manchester** (Stroud: Amberly Publishing, 2015), פרק 8, ללא מספור עמודים.

190 **סיכום ישיבות ועדת הביטחון**, 23.9.1938, ו־16.12.1938, אצ"ם S 25/22737 ו־S 25/22749 בהתאמה. את מברקו של היינינג אל משרד המלחמה לא איתר מחבר זה.

191 **סיכום ישיבת ועדת הביטחון**, 26.10.1938, אצ"ם, S.25/22748.

גדר הצפון - מכשול מבוצר שהוקם ב-1938 ע"י שלטונות המנדט במהלך המרד הערבי, למניעת מעבר מזויינים ואמל"ח בין א"י ללבנון ולסוריה.
(מקור: יד בן צבי, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר לוי, אלבום יוסף ברסלבי, סימול YBZ 0190.759)

פרק ג': תחייתו של הנשק הכימי בא"י

אופיו של המרד הערבי בשנים 1937-1939 - לוחמת גרילה כפרית, טרור עירוני והפעלת אש, תחת הפגנות והתפרעויות עירוניות המוניות שליוו את שלבו הראשון - הביא את כוחות הביטחון לעבור להשתמש באש חיה בחופשיות, ולפיכך דחק את הצורך בשימוש בחל"ך מדמיע, שכאמור הופעל במהלך המרד בעיקר במבצעי סריקת מקומות מסתור. אולם צורך זה התעורר שוב דווקא לקראת דעיכתו, בסוף הרבע הראשון של 1939, הפעם כנגד בעלי הברית למאבק במרד - היישוב היהודי. לקראת פרסומו של "הספר הלבן" - מסמך המדיניות הבריטי בשאלת א"י, שצמצם את ממדי ההגירה היהודית לארץ ואת יכולתם של יהודים לרכוש אדמות - גברה ההערכה בקרב השלטונות כי ההכרזה 'עלולה לגרום לכך שהיהודים בפלשתינה יפנו לאלימות פיזית, שאותה נאלץ לדכא בכוח'.¹⁹² הביטויים לכך בשטח הופיעו מייד לאחר שההכרזה פורסמה ב־17 במאי בדמות הפגנות

---

192 שר המושבות בישיבת קבינט (39) 24, 26.4.1939, עמ' 12, TNA, CAB 23/99/3.

והתפרעויות בירושלים ובתל אביב, שאף הביאו למותו של שוטר בריטי.¹⁹³ מול הפרות סדר המוניות כאלו - שירי חופשי לעברן לא בא בחשבון, אך היה ספק האם האמצעים הרגילים האחרים שלרשות המשטרה יספיקו - ראוי היה לדעת השלטונות בארץ לחזור ולהידרש לגז מדמיע ולהיערך להפעלתו כשלב אחרון לפני פתיחה מבוקרת באש. לפיכך פנה גנרל היינינג במברק אישי לראש אגף המבצעים והמודיעין במשרד המלחמה מייג'ור ג'נרל הנרי פאוול (Pownall), הזכיר כי בתחילת המרד הורשתה משטרת א"י להשתמש בגז מדמיע והציע להסמיכו לאשר את הפעלתה של כיתת הגז המשטרתית, שכן במצב הצבאי השורר בארץ המשטרה מצויה תחת פיקודו. בד בבד ובתיאום עם היינינג עדכן הנציב העליון את משרד המושבות בהצעת המפקד הצבאי ובכך שאישרה, בהתניה, שכל שימוש יהיה באישורו האישי של היינינג ורק כאמצעי אחרון. בזכרו את הוראת הקבינט כי טרם השימוש יש להכריז בפומבי על הכוונה לעשות כן (כפי שנעשה בתחילת המרד), המליץ מקמיסקל להימנע הפעם מהכרזה דומה 'כי יעשו מזה הון פוליטי מיד' - בכווננו במשתמע ליישוב היהודי שכלפיו יופנה החל"ך המדמיע.¹⁹⁴ לפאוול נדרשו ימים ספורים של התייעצויות פנימיות כדי להודיע למשרד המושבות כי הצבא ממליץ לאשר את "בקשת הנציב העליון", סילוף מה, שנועד להעביר את האחריות לרשות האזרחית.¹⁹⁵ את בקשתו תמך בתקדים המוצלח לדעת הצבא של שימוש יעיל בחל"ך מדמיע שנעשה לדבריו לאחרונה כנגד מפגינים בהודו ובבורמה [היום מיאנמר]. פאוול לא דייק: תוצאות השימוש המוקדם בגז מדמיע כנגד התגודדויות המוניות היו מעורבות. בבורמה השתמשו אפוא השלטונות פעמיים בגז מדמיע בעת פיזור הפגנות, אך רק באחת מהן הוכחה יעילותו. לעומת זאת בהודו עשתה המשטרה ניסויים בגז מדמיע (שתוצאתם דווקא לא השביעה רצון),

193 על תגובת היישוב היהודי: אייל, האינתיפאדה הראשונה (הערה 3 לעיל), עמ' 487-492.

194 מפקד א"י ועבה"י אל משרד המלחמה, מברק מס' H.P. 853, והיינינג לפאוול, מברק אישי, 19.5.1939, 106/2033 TNA, WO; הנציב העליון אל שר המושבות, מברק מס' 595, 20.5.1939, TNA, CO 733/398/1.

195 פאוול אל [סר ג'והן אוולין] שקבורו, מכתב, 24.9.1939, שם.

אולם לא הפעילה אמצעי זה הלכה למעשה נגד ציבור אלא רק מסוף 1941, בתוככי מלחמת העולם השנייה.¹⁹⁶ בין הפקידים היו שחששו ששימוש בגז מדמיע כנגד יהודים עלול לעורר מהומה מסוימת כאן [באנגליה], ובניגוד להמלצת הנציב העליון הצביעו על הצורך לצאת שוב באזהרה מוקדמת דווקא כדי לעקר את ההפתעה והמהומה שתבוא בעקבותיה.¹⁹⁷ אך זה היה חשש נקודתי ולא היה בו כדי להשפיע על התרופפות הטבו כלפי חל"ך נוטל יכולת ועל התגברות הגישה המקילה אל מול מה שנתפס כנשק אנושי יעיל ואף מקובל כאחד, כמשתקף מבקשותיהן המתרבות של הקולוניות לגז מדמיע בחצי השני של שנות ה־30. בסוף מאי אשרר שר המושבות את החלטת מקמיקל להשתמש בגז ואת המלצתו שלא לפרסם זאת למפרע.¹⁹⁸ עם זאת, בשונה מהגישה המקלה במשרד המושבות ובממשלים הקולוניאליים, עדיין עמדה בעינה עמדתם השלילית של השלטונות הצבאיים, שהתנגדה כזכור לאפשר לחיילים להשתמש בחל"ך מדמיע שעה שהם נקראים לסייע לשלטונות האזרחיים להשליט סדר ציבורי. כשהם דוחים הצעה חדשה של ממשלת הודו להתיר גם לאנשי צבא להשתמש בחל"ך מדמיע, הן כסיוע למשטרה מול התפרעויות אזרחיות, הן בפעילות מבצעית כנגד שבטים מתקוממים בגבול הצפון מערבי של תת־היבשת, הביעו משרדי המלחמה והאווירייה מחדש עמדה חד־משמעית, ששללה כל שימוש כזה בידי לובשי המדים: 'התקנות הנוכחיות מפרשות כהלכה את תפקידיהם השונים של המשטרה והכוחות המזויינים. הנשק שבידי האחרונים הוא קטלני ויבוא

196 במהלך הפגנה בבירה רנגון בסוף ינואר 1939 הפעילו השוטרים מחוללי גז בריטיים ישנים, ששימשו כזכור את הצבא לאימונים בלבד, בתוצאה זעומה. כעבור שבועיים הטילה כיתת גז המשטרית 19 רימוני גז מדמיע אמריקאיים בעת פיזור הפגנה בעיר, ואת התוצאות הגדירה המשטרה כ'מצוינות', ומנעו את הצורך לפתוח באש, הגם שהלקח המבצעי היה צורך בשימוש בכמות רבה יותר של רימוני גז כדי להשיג יעילות מרבית. ראו: דוח מפקד משטרת רנגון 'שימוש בגז מדמיע כנגד מתפרעים ברנגון', 18.2.1939, מצורף למכתב מזכיר ממשלת בורמה אל משרד המושבות, 24.4.1939, הספרייה הבריטית, IOR M/3/619, וכן מחלקת בורמה במשרד המושבות אל תת־שר המושבות, מכתב, סימוכין 13.5.1939, B 3388/99, TNA, CO 323/1658/13, על הפעלת גז מדמיע בהודו: תיק "גז מדמיע", הספרייה הבריטית, MSS EUR F161/196; ראש המבצעים הצבאיים במשרד המלחמה אל המזכיר הפרטי של שר המלחמה, תרשומת, 4.4.1944, WO 32/10837, TNA, 'Soldiers, Riot control and aid to the Civil Power in India, Egypt and Palestine, 1919-1939', (הערה 3 לעיל), עמ' 137.

197 חלופי תרשומות, 25-24.5.1939 ותרשומת דאוני, 27.5.1939, TNA, CO 733/398/1.

198 שר המושבות אל הנציב העליון, מברק מס' 389, 27.5.1939, שם.

לידי ביטויי שעה שהמצב יוצא מכלל שליטת הנשק ההומניטרי שבשימוש המשטרה'.¹⁹⁹

משום כך את הפעלתו של גז מדמיע בידי החיילים עלולים הציבור וגורמים חיצוניים לפרש שלא כהלכה, כאילו הופעל חל"ך קטלני. יתרה מזו, 'הידיעה שנשק לא־קטלני יתכן ויבוא לידי שימוש על ידי כוחות צבאיים... יהיה בו כדי להקטין את ההשפעה המורלית שנוצרת עם הופעת כוחות צבאיים במהלך ההתפרעות'.²⁰⁰ לפיכך שומה על החיילים להשתמש גם במצבים הללו אך ורק בנשק הקטלני שבו הם חמושים. התנגדות לובשי המדים, הגם שהייתה במקצתה נעוצה בשיקולים מבצעיים, נבעה אפוא בעיקר משיקולים תדמיתיים, וחסכון בחיי אדם - בוודאי "נייטיבס" (במונחי התקופה) - לא היה ביניהם. כך גם עולה מחוזר סודי של משרד המלחמה שנשלח למפקדים הצבאיים ברחבי האימפריה ערב מלחמת העולם, ולפיו לאחר שנשקלה אפשרות להשתמש בחל"ך רעיל כנשק הגנה במושבות במלחמה הבאה, סברה מועצת הצבא שהחסרונות הפוליטיים, כלומר התדמיתיים, במעשה עולים על יתרונותיו, ולפיכך חילות המצב מעבר לים לא יצוידו בחל"ך כזה.²⁰¹

החימוש הכימי שנשמר במחסני המשטרה בארץ היה כולו מייצור אמריקאי, שכן עד ל-1939 לא יוצר בבריטניה חל"ך מדמיע מזווד כמערכת נשק (כדורים, רימונים, פצצות וכו') אלא בהיקפים זעומים למטרות ניסיוניות בלבד. באמצע 1936, מועד שבו כזכור ביקשו השלטונות בא"י לאשרר בלונדון את החלטת הקבינט להשתמש באמצעי זה, התברר כי

---

199 משרד המלחמה אל משרד הודו, **מכתב**, סימוכין (M01) 0164/6195, 19.9.1938, הספרייה הבריטית, IOR/L/WS/1/242. טיעון דומה: הנ"ל, **מכתב**, סימוכין M 4459/38, 23.8.1938, TNA, WO 32/3519.

200 משרד האוויריה אל המחלקה הצבאית במשרד הודו, **מכתב**, סימוכין S.46039/S.6, 17.10.1938, שם. וכן, המחלקה הצבאית במשרד הודו אל מזכיר המחלקה הצבאית בממשלת הודו, **טיוטת מכתב**, 9.11.1938, הספרייה הבריטית, IOR/L/WS/1/242.

201 משרד המלחמה אל מפקדי הכוחות במושבות ובטריטוריות הבריטיות, **חוזר סודי**, סימוכין (M01) 0143/2985, 20.1.1939, TNA, CO 323/1658/13.

האמל"ח היחידי המצוי במלאי החימוש של חיל האוויר המלכותי, שהיה אחראי אז להגן על המזה"ת, הם 24 'מחוללי דמע מס' 2 סימן II - רימוני גז ישנים ממלאי מלחמת העולם הראשונה, שקוטלגו כעזרי אימון ולא כחימוש מבצעי. באותה שנה, וביוזמה משותפת של משרדי המלחמה, האווירייה והמושבות, הוטל על 'מחלקת המחקר להגנה כימית' - שמה החדש של פורטון דאון - לפתח רימון גז דו-תכליתי (מוטל ביד ונורה מרומה המורכב על רובה). זה נועד לצייד את המשטרות הקולוניאליות בחימוש תוצרת בריטית ולשחררן מתלות ברכש מארה"ב שבאותו זמן הייתה המקור הבלעדי לנשק הדמע הקולוניאלי הבריטי. זמן הפיתוח וייצור אבי הטיפוס התארכו הרבה מעבר למצופה, ורק לאחר שלוש שנות ניסויים הושלם פיתוח מניח את הדעת של רימון דו-תכליתי, שענה על המפרט, וממנו ייצרו 300 יחידות עבור ניסויים במושבות. אלא שבינתיים הוכיחו בדיקות השוואתיות שנערכו בבריטניה ובהודו, כי האמצעים האמריקאיים הזמינים - רימונים להטלה ידנית וקליעי גז הנורים מרובה גז ייעודי - עדיפים על הרימון הדו-תכליתי, בביצועיהם ובמחירים גם יחד. כך, באוגוסט 1939, ערב מלחמת העולם, נאלץ שר המושבות להודיע כי 'למרות הרצון לצייד את הקולוניות בצידוד בריטי, הרי שלמרבה הצער אין זה מעשי', ולהתיר למושבות לרכוש ישירות אמל"ח מדמיע אמריקאי, באמצעות 'סוכני הכתר' וחברת Civil Protection, שבפועל הפכה לנציגת המפעלים האמריקאיים.²⁰²

גם בארץ הייתה משטרת המנדט חמושה באמל"ח כימי מתוצרת אמריקאית בלבד. רק בפברואר 1941, בתוככי מלחמת העולם השנייה, הגיעו לפלשתינה 15 רימוני הגז הראשונים תוצרת בריטניה, במסגרת חלוקת רימונים ניסיוניים למשטרות המושבות, למטרות ניסוי בתנאים

---

202 שר המושבות אל ראשי המנהל במושבות ובטריטוריות, חוזר, 31.8.1939, BL, MSS EUR F161/197; ציטוט מחוזר זה ופרשנותו: 'שימוש בגז מדמיע עי כוחות משטרה בקולוניות', תזכיר מ-1944 ללא תאריך, CO 968/144/3, TNA.

המקומיים.²⁰³ הניסויים שעשתה המשטרה ברימונים הדורתכליתיים ב־2, ממולאי חל"ך CAP, היו מאכזבים והדגישו את יתרונות החימוש האמריקאי על פני מתחרהו הבריטי בכל ההיבטים. מנגנון ההצתה באחרון היה מסורבל ואיטי מרעהו האמריקאי, וזמן רב מדי חלף מרגע הפקודה ועד שהחל"ך קלח והתפזר (כ־12 לעומת 2-3 שניות מהפעלה), מצב שסיכן את כוח המשטרה מהסתערות ההמון או מהשלכת הרימונים חזרה. כרימוני רובה הם היו יעילים קצת יותר, אך עדיין לא עמדו בתחרות עם הכדורים שנורו מרובי הגז האמריקאיים. כמו כן נדרשו הכשרה ומיומנויות רבות כדי להפעיל ביעילות את הגרסה הבריטית לעומת המתחרים מעבר לאוקיינוס.²⁰⁴ תוצאות הניסויים במשטרות הקולוניאליות האחרות לא היו שונות מהתוצאות בא"י.²⁰⁵ היה ברור כי כל עוד לא יפותח רימון חדש או ישופר הקיים, הן במנגנון ההצתה, הן במעטפת הרימון - סיכוי קלוש בתקופת מלחמה עולמית שבה הייתה עדיפות לעיסוק בצרכים הצבאיים הנוגעים במישרין לשדה הקרב - תימשכנה המושבות להישען על רכש מארה"ב, והן קיבלו היתר להזמין זאת מ'סוכני הכתר' ללא צורך באישור מוקדם של משרד המושבות.²⁰⁶ זו הייתה עדות נוספת לכך ששימוש בגז מדמיע כנגד הפרות סדר ציבוריות בקולוניות התקבל כמדיניות כללית, וערב מלחמת העולם הלך הטבו והתרופף. מנגד, השלטונות בא"י לא מיהרו לנצל את ההיתר, אף שכבר בחודשים הבאים ברחוב היהודי התרחשו אירועים שחייבו הפעלת כוח מצד המשטרה, ואף הסתיימו בפגיעות משני

---

203 'סוכני הכתר' אל משרד המושבות, תחזית משלוחים, 27.11.1940, TNA, CO 323/1805/9.

204 א[אלברט] ג[והן] קינגסלי-הית' (Kingsley Heath, סגן מפכ"ל המשטרה) אל המזכיר הראשי בממשלת המנדט, 'גז מדמיע, מכתב, סימוכין 6/91, p. 22.3.1941, TNA, CO 968/43/1; הנציב העליון אל שר המושבות, מכתב, סימוכין SF/282/33, 5.4.1941, WO 188/1750, TNA.

205 דוחות של משטרות קולוניאליות באפריקה ובאסיה מאוגסט 1940 עד נובמבר 1942 על ניסויים בגז המדמיע מצויים בתיקי TNA: CO 323/1805/0, CO 968/144/3, WO 188/1750.

206 מושל רודזיה הצפונית אל שר המושבות, מברק מס' 346, סודי, 2.9.1942; אישור משרד המושבות אל 'סוכני הכתר', מכתב, סימוכין 15533/42, סודי ומייד, ללא תאריך; משרד האספקה אל תתישר המושבות, מכתב, סימוכין 11690, 6.9.1943; שר המושבות אל מושלי המושבות, חוזר, 20.9.1943; תרשומות פקיד משרד המושבות ספטמבר-אוקטובר 1943, TNA, CO 968/79/14.

הצדדים, דוגמת הפגנות בערים הגדולות בעקבות חוק הקרקעות שפורסם במרץ 1940.²⁰⁷ מעדות מאוחרת של הנציב העליון, מקמייקל, עולה כי דווקא לפרוץ המלחמה הייתה השפעה מרתיעה, שכן הוא שוכנע מדברי הייננג כי את הפעלת הגז תוך כדי המלחמה עלול האויב לנצל תעמולתית ולהאשים את הבריטים בשימוש בחל"ך למטרות צבאיות, ולפיכך רצוי להימנע משימוש בכל סוגי הגז.²⁰⁸ זו הייתה הפעם השנייה שהמפקד הצבאי בארץ חזר בו מהמלצתו להשתמש בגז מדמיע.

הזרז שהביא בסופו של דבר להחלטה בשטח להשתמש בגז מדמיע, ועוד בידי הצבא, הייתה ההתנגדות היהודית האקטיבית למבצע הרחב לחיפוש נשק שערכו הבריטים בנובמבר 1943 בקיבוץ רמת הכובש. עוצמת ההתנגדות, שבסופה הרוג יהודי ופצועים קל משני הצדדים, הפתיעה את שלטונות המנדט, ותיאוריהם את האירועים מצביעים על הבנה שהמשך מבצעים כאלו בכלים הקיימים יגרום לשפיכות דמים בקרב יהודים ובריטים כאחד.²⁰⁹ אכן, בהערכת מצב שנערכה במהלך משחק מלחמה שניהל הצבא הבריטי בארץ בפברואר 1944, בניהולו של מפקד הכוחות הבריטיים בארץ, מייג'ור ג'נרל דוגלס מקקונל (McConnell), ובהשתתפות כל הפיקוד הבכיר, הם הגיעו למסקנה כי במאבק המתפתח והצפוי בעיקר מול היישוב היהודי, גז מדמיע וסילוני מים המותזים על מתפרעים או על מתנגדים לחיפושים ביישובים יהיו נשק אפקטיבי ביותר, ומשום כך ראוי לצייד בהם את החיילים.²¹⁰

משחק המלחמה התנהל בשעה שבארץ גברו מעשי טרור ואלימות יהודית, ובעקבותיהם הוטל עוצר בערים הגדולות. לפיכך מסקנותיו

---

207 ראה למשל דיווחים על ההפגנות בעיתון **הבוקר**, 2-7.3.1940, ע"ה (נרכס ב' 29 ביוני 2018).

208 הנציב העליון אל שר המושבות, **מברק מס' 389**, סודי בהחלט, 28.3.1944, TNA, WO 32/10837.

209 מרכז המודיעין הפוליטי במפקדת הצבא הבריטי במזה"ת [PICME] אל משרד המלחמה, **מברק מס' 5360**, 22.11.1943, TNA, WO 32/10837. על האירוע: גד קרויזר, 'פרשת רמת הכובש - יום חרדות לכולנו': היבטים חדשים **לפרשה ישנה**, קתדרה, 87 (תשנ"ח), עמ' 132-161; יגאל אייל, **מאינתיפאדה למרד** (הערה 3 לעיל), עמ' 109-111.

210 מקקונל אל המפקד העליון מזה"ת, 'תרגיל סיירוס (CYRUS)', 21.2.1944, עמ' 2, TNA, WO 169/15849.

השתלבו בחשש הבריטי מהפגנות ומהפרת עוצר המונית שתצאנה משליטה. המחשבה להשתמש בגז צברה תאוצה ואף עלתה מדרגה. הפעם אפילו הפיקוד הצבאי הבכיר בארץ ובמפקדת המזה"ת ראה יתרון בכך שגם חיילים - ולא רק שוטרים - יורשו להשתמש באמצעי זה כנגד אזרחים. כך יקל על אנשי הביטחון בשטח ועל הרשויות במרחב ההסברתי להתמודד ללא ירי חי אך בתקיפות עם תופעות המרי האזרחי, בכללן התנגדות פעילה של נשים - 'חיות פרא מטורפות ומרושעות'²¹¹ - כפי שבאו לידי ביטוי באירוע רמת הכובש.

אך הפעלת גז מדמיע, שלא נמנה אז עם חימושם הסטנדרטי של החיילים, הייתה מצויה בסמכות הנציב העליון, ולכן ביקש מקונל הנחיות ממפקדיו בקהיר. גם מפקדו החדש של פיקוד המזה"ת, גנרל ברנרד פאגיט (Paget), שתמך באימוץ האמל"ח המדמיע, לא רצה לאשר זאת על דעת עצמו. בעקבות זאת הוא פנה למשרד המלחמה וביקש את אישור הממשלה לאפשר לכוחות המשטרה והצבא בארץ להשתמש בגז מדמיע - לאחר שיצוידו בו - במקרה של הידרדרות נוספת במצב ביטחון הפנים. מלשון הבקשה משתמע כי פאגיט חזה אפשרות שלונדון תתנגד לבקשה, אם בשל חשש מניצול תעמולתי של השימוש בגז בידי האויב הגרמני, אם בעיקר בשל לחץ של דעת קהל יהודית. לפיכך הציג את הבקשה כמכוונת לכאורה נגד ערבים ויהודים כאחד. אולם, בסגנון "הפוך על הפוך", גרס כי 'שימוש בגז נגד ערבים לבדם בסכסוך ערבי-יהודי עלול לגרום השלכות בעראק, מצרים ומדינות מסלמיות אחרות'.²¹² בד בבד פנה גם הנציב העליון מקמייקל למשרד המושבות בבקשה דומה, ובה ביקש אישור ממשלה מחודש להשתמש בגז מדמיע במהלך מהומות אזרחיות, והפעם יחול גם על אנשי הצבא ולא רק על השוטרים. 'הודעתי למפקד הצבאי שיש נסיבות שאאשר זאת במקרים שבהם יאלצו אחרת להשתמש בירי חי,

211 מרכז המודיעין הפוליטי אל משרד המלחמה, מברק מס' 5360, (הערה 209 לעיל).

212 המפקד העליון מזה"ת אל משרד המלחמה, מברק מס' 84314, סודי, 24.3.1944, TNA, WO 32/10837.

בתנאי שקודם תושג הסכנה כללית של הממשלה.²¹³ לדבריו, הצבא בארץ מחזיק בכמות קטנה של חל"ך מדמיע, בעוד המשטרה אינה מצוידת בו כלל, הצהרה המעוררת תהיה להיכן נעלם החימוש המדמיע האמריקאי שבו צוידה כזכור המשטרה במהלך המרד הערבי. אלא אם התשובה לכך נעוצה בהערכת הרשויות כי חימוש זה הפך ישן מדי, איבד מתכונותיו ואינו מבצעי עוד.

הבקשה הדו-צירית העמידה את וויטהול בפני הצורך לקבל שתי החלטות תקדימיות. תוך כדי מלחמת העולם השתמשו השלטונות הבריטיים עד אז בגז מדמיע כנגד אוכלוסייה אזרחית רק בהודו וגם שם במקרים ספורים, שלא זכו לתהודה בציבור הרחב. לעומת זאת שימוש בגז - גם אם אינו קטלני - מול היישוב היהודי בארץ (לכולם היה ברור שהדיבורים על שימוש שיוויוני מול ערבים ויהודים אינו אלא בבחינת מס שפתיים), עלול להביא בעקבותיו לגל מחאות חריף מצד העולם היהודי, בעל בריתה של בריטניה במלחמה, והוא ישפיע על דעת הקהל הכללית וינוצל דווקא בידי התעמולה הגרמנית. היטיב לנסח זאת ראש המטה כללי הקיסרי, פילדמרשל אלן ברוק (Brooke), שעה שהתייחס לבקשת פאגוט במזכר ששלח לשר המלחמה: 'השימוש כנגד אוכלוסייה לא-אירופאית, באחריות ממשלת הודו, אינו בהכרח תקדים מתאים לממשלה הבריטית להיאחז בו בבואה לדון בשימוש נגד אוכלוסייה יהודית אירופאית למחצה. היהודים בפרט יתגלו ללא ספק כיצירתיים במיוחד בניצול [השימוש בגז] למטרות תעמולתיות'.²¹⁴ פקודו, ראש המבצעים הצבאיים, בריגדיר פרנסיס קרטיס (Curtis), אף המליץ לאמץ את המונח האמריקאי "עשן מדמיע", 'כינוי שיתרונו בכך שנשמע פחות קטלני מִגַז מדמיע' [דגש במקור].²¹⁵ הסוגיה השנייה הייתה האם להרחיב את האישור לשימוש בגז

213 הנציב העליון אל שר המושבות, מברק מס' 389, סודי בהחלט, 28.3.1944, TNA, CO 968/144/3.

214 ברוק לשר המלחמה, תרשומת, 28.3.1944, TNA, WO 32/10837.

215 קרטיס, תרשומת, 28.3.1944, שם.

שניתן למשטרות הקולוניאליות ולהחילו בנסיבות המלחמה הנוכחיות גם על חיילים. בתוך משרדי המלחמה והמושבות התנהלה התכתבות ערה, ובה נבחנו היתרונות מול החסרונות בהצעה, ותוצאתה הייתה הסכמה גורפת כי היתרונות באימוצה עולים על החסרונות.²¹⁶ עם זאת הוסכם כי מחמת הזמן הרב שעבר מאז אישר הקבינט לאחרונה את השימוש בחל"ך מדמיע בא"י, מוטב לקבל את אישורו מחדש. שני המשרדים הכינו תזכיר משותף, שעבר מספר גרסאות ותיקונים, עד שהוגש לקבינט ב־18 באפריל 1944. השוואה בין הנוסחים מראה בבירור שהנוסח הסופי ביקש להצניע את היעד העיקרי - היישוב היהודי, אולי מחרדת האשמה באנטישמיות או מחשש שהקבינט עצמו יתקשה לקבל החלטה העלולה להתפרש כאנטי-יהודית. כך למשל, לבקשת משרד המושבות נמחקה פסקה שנוסחה במשרד המלחמה ושהציגה באור עוין את אירועי רמת הכובש והביאה את התנהגותן התוקפנית של נשות הקיבוץ כזרז לבקשה. זו הוחלפה במשפט עמום וניטרלי יותר, 'צפי לאפשרות של התדרדרות המצב הבטחוני בא"י במקרה של סיוס המלחמה עם גרמניה או שעה שתהיה אינדיקציה למדיניות הממשלה כלפי א"י'.²¹⁷ לאחר שסקרו את ההיסטוריה של האישורים שנתן הקבינט בעבר, את הסיבות לבקשה המחודשת ואת היתרונות והחסרונות שבהפעלת הגז המדמיע כנגד "ילידים", המליצו שני השרים כי 'הקבינט יאשר בעקרון שימוש בגז מדמיע על ידי הצבא או המשטרה בא"י, [שיהיה] בסמכות המפקד העליון מזה"ת ותוך התייעצות עם הנציב העליון, במקרה של אי סדר אזרחי'.²¹⁸ אף כי אין בידי מחבר זה הוכחות חותכות לנאמר להלן, התרשמותו מעיון בתכתובת ארכיונית נרחבת מאותה התקופה

216 ברק לשר המלחמה, **תרשומת**, 28.3.1944, שם.

217 ק[ולין] ה' ת'ורנלי (Thornley), המזכיר הפרטי של שר המושבות אל ס[ידיני] רדמאן (Redman), המזכיר הפרטי של שר המלחמה, **מכתב**, סודי ביותר, 7.4.1944; **טיוטת** משרד המלחמה, 10.4.1944; משרד המלחמה אל לוטננט קולונל רוליסטון (Rolleston) במשרד המושבות, **מכתב**, 12.4.1944; ת'ורנלי אל רדמאן, **מכתב**, 14.4.1944, TNA, WO 32/1083 ו־TNA, CO 968/144/3.

218 תזכיר משותף של שרי המלחמה והמושבות, '**שימוש בגז מדמיע בכלשתניה**', סימוכין (209) WP 44, 18.4.1944, TNA, CAB 66/49/9.

היא כי העיסוק הצבאי, הממשלתי והקברניטי הבריטי האינטנסיבי בהצטיידות ובהתכוננות להפעלת חל"ך קטלני רעיל והתגוננות מפניו, ואשר ליוו את שנותיה הראשונות של המלחמה בחזיתות המזה"ת, בעיקר במדבר המערבי, הקהה את החומרה שבה התייחסו בעבר גם לחל"ך נוטל היכולת ורופפו את הרתיעה משימוש בו.²¹⁹

בד בבד עם התמשכות הפינג-פונג העקרוני התמשכו גם התהליכים לאיתור אמצעים מתאימים ולשליחתם לזירה. האמל"ח המדמיע היחיד ששמד לרשות הצבא במזרח התיכון היה מסוג מחולל דמע מס' 2 הוותיק, שהוחזק כאן למטרות אימונים בלבד ולא נחשב מבצעי. גם למשרד המלחמה לא היו שפע אמצעים להציע. היחיד שניתן היה לספק מיידית לפיקוד המזה"ת היו 3,000 רימונים מדמיעים מס' 67, שאריות של אמל"ח כימי קטלני ונוטל יכולת שיוצר ב-1940, כחלק מאמצעי ההתגוננות שהוכנו בחופזה לקראת אפשרות של פלישה גרמנית לאיים הבריטיים. הרימון, המזכיר את מוקש הגז שהוצע לגדר הצפון ב-1938 (וייתכן שכבר היה אז בגדר רעיון או פיתוח ראשוני), הורכב מאגס זכוכית, שבמקורו יוצר עבור נורת חשמל 100 ואט, ממולא בחל"ך KSK נוזלי, שהפך לאד לאחר התנפצות הרימון. זו גם הייתה מגרעתו הגדולה - חלק מהנוזל נותר בצורת טיפות, שהתפזרו לכל עבר וגרמו לצריבות בגוף הנפגעים ולפגיעות ראייה תמידיות אם באו במגע עם העיניים. בלונדון, מודעים למשמעויות הציבוריות-תדמיתיות של פגיעה תמידית (פרמננטית), ביכרו לצייד את המזה"ת בתחליפים פחות פוגעניים, שאותם ניתן היה לרכוש רק מעבר לאוקיינוס. לפיכך המשלחת הצבאית הבריטית בווינינגטון נדרשה לבדוק 'בדחיפות רבה' אילו אמצעי חל"ך מדמיע תוצרת ארה"ב - רימונים, רובים וכדורים - ניתן לרכוש ולשגר למזה"ת.²²⁰ בינתיים, פאגיט, שעל רקע התגברות מפלס

---

219 ראה, למשל, תיק TNA, WO 188/810 וסדרת תיקים בכותרת לוחמה כימית, בשנות מלחמת העולם השנייה ב-TNA, WO 169.

220 משרד המלחמה אל המשלחת הצבאית הבריטית בווינינגטון, מברק מס' 86883, 14.4.1944, TNA, WO 32/10837; משרד המלחמה אל המפקד העליון מזה"ת, מברק מס' 86970, 15.4.1944, TNA, AIR 20/4962.

האלימות היהודי הוטרד מהעיכובים, ביקש בכל זאת לקבל בדחיפות 1,500 מהרימונים הזמינים ולזרז את קבלת ההחלטה בקבינט על שימוש בהם, 'אם אנו רוצים לפעול ביעילות בשלבים הראשונים של אי-סדר אזרחי בא"י.²²¹

לקראת הדיון בקבינט תדרכה מועצת הצבא את שר המלחמה בתזכיר. אומנם היא חזרה בו על עמדתה לאשר לצבא בא"י להשתמש בחל"ך מדמיע, אך בניסוח המותיר רושם של רצון להסיר מעצמה את אחריות להדיס שליליים שעלולים להיגרם, בבחינת "הזהרנו אותכם", חזרה והדגישה את הפגיעות התמידיות העלולות להיגרם לנפגעי הרימונים מס' 67. אחד מחברי המועצה אף כתב לשר, כי 'היה זה לתועלתנו אם נמנע מלהשתמש במילה גז בהקשר זה'.²²² מקריאת הסיכום הרשמי ניתן לחוש כי אף שכל הנוגעים המליצו לאשר את הבקשה, מה ששלט בכיפה היה החשש מפגיעה בתדמית, שכן 'בעוד שאין סיבה להתנגד לשימוש כזה בידי המשטרה, השימוש בידי הצבא עלול להתפרש שלא כהלכה'. הגם שהסיכום אינו מפרט את עמדות כל אחד מהשרים, מתכתובת מאוחרת יותר (ראה בהמשך) עולה כי ראש הממשלה, צ'רצ'יל, עצמו הוביל את ההתנגדות. לפיכך העדיפו חברי הקבינט שלא להחליט והטילו על המציעים להעלות שוב את הסוגיה לאחר כחודש.²²³ משרד המלחמה, שעיקב את משלוח רימוני הגז למזה"ת כל עוד לא הושג אישור הקבינט, החליט עתה בכל זאת לשגרם לארץ למרות הדחייה, אך אסר להפעילם בפועל - גם אם יתקבל אישור עקרוני של הקבינט - אלא לאחר מתן אישור מפורש של המשרד.²²⁴ גנרל פאג'יט, שנודע בהיותו מפקד עצמאי ושאת מינויו למפקד הכוחות

---

221 המפקד העליון מזה"ת אל משרד המלחמה, מברקים מס' 0/91415, 13.4.1944, ומס' 0/92584, 17.4.1944, שם.

222 מזכירות מועצת הצבא, 'תדרוך לשר המלחמה: שמוש בגז מדמיע בכלשתינה', סימוכין ACS/B/841, ופתק מלווה צמוד, TNA, WO 32/10837, 23.4.1944.

223 סיכום ישיבת קבינט (44) WC 56, W.M. (44), סעיף 3. 'שימוש בגז מדמיע', 24.4.1944, TNA, CAB 65/42/14.

224 משרד המלחמה אל המפקד עליון מזה"ת, מברק מס' 89877, 26.4.1944, TNA, AIR 20/4962; משרד המושבות אל הנציב העליון, מברק מס' 527, 28.4.1944, TNA, CO 968/144/3.

במזה"ת ראה כפגיעה ביוקרתו ובמעמדו הקודם,²²⁵ היה רחוק מלרוות נחת מהמגבלות שהושתו עליו מלפעול לפי ראות עיניו. במברק אישי ללוטננט גנרל (לימים סר) רונלד ויקס (Weeks), סגן ראש המטה הכללי הקיסרי, תמה מדוע לא יוכל לקבל גז מדמיע מסוג שלא יחייב אישור ספציפי של משרד המלחמה לפני השימוש. אחרת, כתב, יאלץ 'לפנות לתקנון שירות השדה 2, פסקה 14, סעיף 5'.²²⁶ תקנון שירות השדה היה המקבילה הבריטית ל"פקודות מטכ"ל" או "הוראות הפיקוד העליון" בצה"ל. פסקה 14 דנה באפשרות של הצורך לחרוג מפקודות בלתי מעשיות או בלתי ראויות בנסיבות מיוחדות, וסעיף 5 קבע כי 'והיה וכפיף נאלץ לחרוג מפקודה, עליו [בדיעבד] להודיע על כך מיד למוציא הפקודה ולמפקדים של כוחות שכנים העלולים להיות מושפעים מכך'.²²⁷ היה בכך רמז ברור למחאתו כנגד המגבלה, שלטעמו, הטילה ספק בשיקול דעתו ופגעה בעצמאותו המבצעית, ואף איתות משתמע שאין בכוונתו לבקש את אישורה של לונדון בכל פעם שיחליט להשתמש בגז מדמיע. ויקס מיהר לענות כי אין ברשות הצבא אמצעי חל"ך מדמיע זמינים אלא רימונים מס' 67, וראוי להשתמש בהם במקרים קיצוניים בלבד בשל מסוכנותם לנפגעים. הוא הדף את "איוס" פאג'ט בקובעו כי מערכות התקשורת המודרניות והמהירות המשמשות את הצבא הופכות לבלתי סבירות, והנסיבות, שבהן יוצדק שימוש בגז מדמיע כנגד הפרות סדר אזרחיות באופן חריג, לא מאושרות בפקודות. רוצה לומר: שיקולים מדיניים-תדמיתיים בשימוש בחל"ך מדמיע נגד אזרחים קודמים לשיקולים מבצעיים.²²⁸ פאג'ט, בלתי מורתע, הורה לערוך השתלמות בגז מדמיע לקצונה הבכירה בא"י. זו, בתצורת תצוגה,

---

225 על פאג'ט: Julian Paget, *The Crusading General: The Life of General Sir Bernard Paget GCB DSO MC* (Barnsley: Pen & Sword, 2009). תודתי לסר הנרי פאג'ט, נכדו של הגנרל, על הספר.

226 המפקד העליון מזה"ת אל משרד המלחמה, **מברק מס' CIC/361**, אישי לגנרל ויקס, 29.4.1944, TNA, WO 32/10837. **'קטעים מתקנון שירות השדה, כרך שני, פרק שני, פסקה 14, 1935'**, TNA, CO 968/144/3.

228 משרד המלחמה אל המפקד עליון מזה"ת, **מברק מס' 92505**, אישי מויקס אל פאג'ט, סודי ביותר, TNA, AIR 20/4962, 6.5.1944.

נערכה ביוני 1944 בבסיס ההדרכה של חיל ההנדסה במחנה דימרה [ליד הכפר הערבי דימרה, היום קיבוץ ארז], בהשתתפות מפקד הצבא בא"י גנרל מקונל, מפכ"ל המשטרה ג'והן ריימר-ג'ונס (Rymer-Jones) וקציני צבא ומשטרה בכירים. בעקבותיה דרש פאג'יט לקבל בדחיפות ציוד נוסף להדרכה, בטרם יגיע האמל"ח המבצעי.²²⁹

בדיון שנערך בקבינט, כנראה, פעם נוספת עלתה גם שאלת החוקיות של שימוש בחל"ך מדמיע אל מול התחיבויותיה הבין-לאומיות של בריטניה. בשנות ה-30 התמקד כזכור הדיון בחוקיות עצם השימוש בחל"ך נוטל יכולת בנסיבות של מהומות פנימיות ושל הפרת הסדר הציבורי בנחלות האימפריאליות, והתשובה המשפטית-פוליטית שניתנה הייתה חיובית. עתה להתלבטות נוספו נדבכים נוספים, שנבעו במקצת מזיכרון היסטורי לקוי, אך בעיקר מהנסיבות ומהעיתוי, והתייחסו להפעלת חל"ך בעיצומה של מלחמה על פי הפרשנות לפרוטוקול ג'נווה - מצפן הדין הבין-לאומי התקף באותה התקופה. האם גז מדמיע נכלל באיסור הגורף להשתמש בחל"ך במלחמה? האם הפעלת גז מדמיע מותרת בתקופת מלחמה באירועים פנימיים שאינם תולדה ישירה שלה? האם מותר לאנשי צבא - להבדיל מכוחות שיטור פנימיים - לעשות בו שימוש, שעה שהם פועלים, בין בסיוע למשטרה בין עצמאית, למטרות שמירה על הסדר הציבורי הפנימי, ולא כנגד אויב חיצוני? במשך חודש ימים התנהלה התכתבות מסועפת ומתפלפלת בין הפקידים ליועצים המשפטיים של משרדי המלחמה, המושבות והחוץ, ותוצאתה הייתה הסכמה גורפת כי פרוטוקול ג'נווה - מעצם היותו חלק מהדין הבין-לאומי - לא נועד מלכתחילה להיות מוחל על השימוש הפנים-מדינתי, מה עוד שאינו אוסר כלל על ייצור חל"ך. לכן הוא אינו מונע מכוחות הביטחון, בכללם החיילים, להשתמש בגז מדמיע

---

229 יומן מלחמה, ענף G, מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י, 20.6.1944; פאג'יט אל משרד המלחמה, מברק מס' 21433, 16.7.1944. TNA, WO 169/15849. [מברקו של פאג'יט מצוטט ביומן המלחמה אך אינו שמור בתיק]

למטרות ביטחון פנים [כנגד אזרחים] גם בעת מלחמה.²³⁰

חרף החלטת הקבינט לשוב ולדון בבקשה לאחר כחודש היא לא הועלתה לדיון מחודש בתום המועד, וגורלה נשאר תלוי ועומד. המתנגד הראשי נשאר לא פחות ולא יותר ראש הממשלה צ'רצ'יל עצמו.²³¹ הגם שלא ניתן הסבר ברור להתנגדותו, הרי מהנסיבות ומהתבטאויות שרים כי 'העיתוי אינו מוצלח',²³² מסתמנת אפשרות כי בין המניעים היה חששו - בניגוד להערכתם הממעיטה והמדויקת של קהילת המודיעין והמטות המשולבים - מפני שימוש גרמני בחל"ך קטלני כנגד בעלות הברית בעקבות פלישתן לאירופה (מבצע "אוברלורד"), שהחל ממש באותם הימים (6 ביוני 1944), הן כנגד החיילים בחופי הנחיתה, הן כנגד האוכלוסייה בערי בריטניה באמצעות "נשק הנקם", רקטות V-1 וטילי V-2. נוסף על כך, רצונו להימנע מצעד שהאויב עלול לנצלו תעמולתית ולהקל עליו את ההחלטה, בבחינת 'הבריטים היו הראשונים להשתמש בחל"כ'.²³³ לדעת שר המלחמה, סר פרסי גריג (Grigg), ועמיתיו הסיכוי היחיד לשנות את דעתו של צ'רצ'יל היה לשכנעו בפגישה אישית בנחיצות הכנסתו של הגז המדמיע לא"י.²³⁴ גריג לא הגה את הרעיון בעלמא. הוא ידע כי פאג'יט עתיד לפגוש את ראש הממשלה בתוך ימים אחדים ברומא, במהלך ביקורו האחרון אצל כוחות בעלות הברית באיטליה. הפגישה התקיימה אכן בימים 21-23 באוגוסט, ובה פירט הגנרל את הצעדים לביטחון פנים שבהם נקט בזירה והציג את הצורך להשתמש בגז מדמיע בא"י ובמצרים במהלך מהומות אזרחיות.

230 תכתובת בינמשרדית, תרשומת ותזכירים פנימיים, בין התאריכים 15.5.1944-27.4.1944: תיקים TNA, WO 32/10837 ו-TNA, CO 968/144/3.

231 ויקס אל פאג'ט, מברק מס' 69569, אישי, 19.8.1944, TNA, WO 32/10837.

232 ר[ות] מאלסון [Malleston - מזכירתו הפרטית של שר המושבות] אל ג'רי מקגרגור [McGregor] - עוזר מזכיר בלשכת תתי-שר המלחמה], מכתב, 23.6.1944, TNA, CO 968/144/3.

233 על חילוקי הדעות והעמדות השונות בסוגיה: F. H. Hinsley, *British Intelligence in the Second World War* (London: HMSO 1988), vol III part 2, pp. 575-578.

234 ויקס אל פאג'ט, מברק מס' 69569, אישי, 19.8.1944, TNA, WO 32/10837.

לבקשת צ'רצ'יל, הוא אף העלה את הדברים על הכתב ושלחם ללשכת ראש הממשלה. באיגרת הבליט פאג'ט את אופי ההתנגדות שבה נתקלו כוחותיו, שעה ש'היהודים הציבו נשים בחזית הקהל כדי למנוע מהחיילים לפתוח באש' והדגיש כי 'שימוש בעשן מדמיע ימנע את הצורך להשתמש בכדור ובכידון שהם כרגע האמצעי היחידי שיש בידי החיילים במהומות אזרחיות'. עוד הפנה את תשומת ליבו של צ'רצ'יל ליעילות השימוש שהוכחה בנסיבות דומות בארה"ב.²³⁵ השיחה והאיגרת פעלו את פעולתם ולא חלפו אלא שבועיים, וצ'רצ'יל שינה את עמדתו, כמשתקף מכתב ידו על גבי האיגרת ב־10 בספטמבר: 'אני מסכים לזאת' בחתימתו, וממברק אישי ששלח לפאג'ט, שבו עדכן את המפקד העליון למזה"ת בעמדתו החדשה כי 'אני באופן אישי תומך בכך', כי ראשי המטות דנים עתה בנושא וכי בכוונתו להביא זאת לאישור הקבינט.²³⁶

בינתיים הלך מצב ביטחון הפנים בארץ והידרדר, ומספטמבר עד נובמבר הלכו ורבו מעשי הטרור של האצ"ל ושל הלח"י כנגד מוסדות, מתקנים ונושאי תפקיד בריטיים, ואלה הגיעו לשיאם ברצח שר המדינה הבריטי למזה"ת, לורד מוין, בקהיר ב־6 בנובמבר 1944. פאג'ט ראה בחל"ך המדמיע כלי יעיל למלחמה בטרור ובאקטיביזם היהודי, והוא עשוי לשבש התקפות על מתקנים בריטיים מזה ולסייע בהתגברות לא-קטלנית על ההתנגדות החזויה לחיפושי נשק ביישובים יהודיים שאותם התכוונו הבריטים לבצע. לכן חזר ולחץ לקבל את האישור להשתמש בו.²³⁷ אולם בלונדון, משום מה, לא מיהרו. ככל שעולה מהתיעוד, צ'רצ'יל עצמו, חרף הבטחתו, לא יזם צעדים ולא דחף להעלות את הנושא בקבינט המלחמה, והפעילות

---

235 פאג'ט, 'שימוש בגז מדמיע לביטחון פנים', תזכיר מצורף למכתב פאג'ט אל קומנדר [סגן אלוף] צ'ארלט [ר] תומסון (Thomson – העוזר הצבאי לראש הממשלה), סימוכין C-in-C/433, 25.8.1944, שם.

236 צ'רצ'יל אל פאג'ט, **מברק מס' 5239**, סודי ביותר ואישי (באמצעות חדר הקשר המיוחד של משרד האוויריה), 13.9.1944, מסמכי וינסטון צ'רצ'יל, אוסף צ'רטוול, CHAR 20/171, מרכז ארכיוני צ'רצ'יל, מכללת צ'רצ'יל, אוניברסיטת קמברידג' [להלן: מסמכי צ'רצ'יל].

237 פאג'ט אל ראש המבצעים הצבאיים במשרד המלחמה, **מברק מס' GO/49658**, אישי, 10.10.1944, TNA, WO 32/10837; פאג'ט אל ראש המטה הכללי הקיסרי, **מברק מס' CGS/2402**, 11.11.1944, TNA, WO 208/1706.

הבירוקרטית שהוביל משרד המלחמה, בשיתוף המשרדים האחרים, לגיבוש תזכיר מעודכן לקבינט התנהלה בעצלתיים. לפיכך במספר דיונים שקיימו קבינט המלחמה וועדת ראשי המטות עד להתנקשות בלורד מוין, ובהם נדונה סוגיית המצב הפנימי המידרדר בא"י, לא עלה נושא החל"ך המדמיע.²³⁸

ב-8 בנובמבר, לאחר תיקוני נוסחים ופולפולים משפטיים אין-סופיים (שבעקבותיהם גם החליף המונח "עשן מדמיע" את המונח "גז מדמיע", כל אימת שזה הופיע), ובצל הזעזוע שגרם רצח מוין יומיים קודם והמחשבות על התגובה הבריטית הצפויה, הוגש סוף סוף התזכיר המשותף של שרי המלחמה והמושבות לקבינט. אמונים על הסיבות לרתיעת חברי הקבינט מאישור הבקשה בסיבוב הקודם, התייחסו השרים לשאלת חוקיות השימוש בחל"ך מדמיע בהצהירם כי הבדיקה המשפטית המקיפה העלתה ששימוש בגז מדמיע למטרות ביטחון פנים הוא בתחום הדין הדומסטי ואינו מתנגש עם הדין הבין-לאומי ועם התחייבויותיה הבין-לאומיות של בריטניה: 'אמנת ג'נבה אינה מונעת שימוש בגז מדמיע למטרות משטרותיות שאינן מגיעות לכדי "שימוש במלחמה" (USE IN WAR), ואינה אוסרת על יצור גז מדמיע. אם זה חולק לשימוש בידי המשטרה זה חוקי עבור כוחות הצבא הפועלים בסיוע למשטרה'.²³⁹

לנוכח החשש כי מצב הביטחון הפנימי בא"י מידרדר והולך, סברו שני השרים כי יש לחזק את ידי השלטונות במאבקם בפשעים נגד הסדר הציבורי בכל דרך אפשרית, והדגישו לפני פאג'ט כי גז מדמיע רק יאפשר לו להתמודד עם מהומות ועם הפרות סדר ביתר יעילות ואנושיות. הם המליצו לאשר את הבקשה בזירה הארץ-ישראלית (אך לא במצרים, שם

---

238 למשל: ישיבת קבינט WM 44(134), ב-9.10.44, TNA, CAB 65/44/5; ישיבת ראשי המטות 349th (O) COS(44), 26.10.1944, TNA, CAB 79/82/9.

239 תזכיר שר המלחמה ושר המושבות, 'שימוש בגז מדמיע בא"י', סימוכין [OS PIG] 616 (44) WP, TNA, CAB 66/57/16, 8.11.1944.

האחריות לביטחון הפנים הייתה בידי המשטרה המקומית ולא בידי הכוחות הבריטיים, מצב שחייב מחשבה יתרה).²⁴⁰

בישיבת קבינט המלחמה ב־13 בנובמבר, שהוקדשה בחלקה לסקירה על מצב הביטחון בארץ ולשיח, גם הוא בצל הרצח, על אודות צעדים מוצעים למיגור הטרור היהודי, נדון התזכיר וסוף סוף אושרה בקשת מפקד המזה"ת.²⁴¹ פרק הזמן הארוך של שבעה חודשים תמימים שחלף בין המועד שבו פנה פאג'ט בבקשתו עד לאישורה, היה חריג אל מול תהליכי קבלת ההחלטות הקצרים שאפיינו את תקופת המלחמה. למחבר זה לא מוכר אף מקרה שבפורומים הבכירים בבריטניה נדונה הכנסתה לשימוש של מערכת נשק, קטלנית ככל שתהיה, במהלך המלחמה בהרחבה כזו. המשך הארוך וההתפלפלות הסבוכה סביב הסוגיה מעידים, אולי יותר מכול, על הדחייה ועל חוסר הביטחון שעדיין חשו הפוליטיקאים מעצם העיסוק בחימוש כימי באשר הוא, קל וחומר שעה שדובר בהפעלתו נגד קהילה רבת-השפעה בין-לאומית לכאורה.

הכדור - או ליתר דיוק הרימון - עבר עכשיו לידי המפקדים הצבאיים בשטח, ובידיהם היה בפועל רק סוג אחד - ובעייתי - של חל"ך מדמיע מבצעי: 1,400 רימוני גז מס' 67 ממולאי KSK שהגיעו מבריטניה. פיתוחו בבריטניה של סוג רימון מדמיע חדש על בסיס מעטפת פלסטית (בקליט) וחומר BBC התארך מעבר למצופה לאחר שנתקל בקשיים ולבסוף בוטל.²⁴² אומנם חימוש יעיל וידידותי יותר (פרטיו בהמשך) נרכש כבר בארה"ב,

---

240 ש.ם.

241 החלטות ישיבת קבינט המלחמה, 140 (44) W.M, 13.11.1944, TNA, CAB 65/44/20.

242 Bromobenzyl Cyanide - BBC: כינוי לחומר ציאנידי רעיל שלו אפקט מדמיע. בתצורתו הגסה הוא נזל שמנוני כבד בעל ריח חמוץ-מתוק, הרוחח בטמפרטורה גבוהה ועמיד למשך יומיים-שלושה לאחר אידוי. נחשב כיציב ועמיד יותר מ־KSK ונחו יותר לאחסנה. על הרימון: דוח פורטון דאון, 'רמון, יד, מס' 78 (מדמיע) - פיתוח מעטפת פלסטית עם BBC', 13.3.1945, WO 188/2082, TNA.

אך היה צפוי להגיע לארץ בהישטר רק מסוף השנה.²⁴³ שר המלחמה קיבל על עצמו את האחריות להקל את המגבלות, ולמרות הסכנה לפגיעה תמידית בנפגעים, הסמיך את המפקד הצבאי בארץ לאשר שימוש זמני ברימונים הללו עד להגעת האמל"ח האמריקאי. לפול בירוקרטי נוסף - הפוך מבעבר - האם אישור הקבינט תקף גם לגבי שוטרים ולא רק חיילים, הסתיים בטיעון כי לאחרונה המשטרה בא"י פועלת תחת הצבא, ומכאן ששני סוגי לובשי המדים רשאים להפעיל חל"ך.²⁴⁴

עד כמה נטלו שיקולים תדמיתיים-פוליטיים חלק בתודעה ובתהליכי קבלת ההחלטות הבריטיים בסוגיה שאמורה הייתה להיות מבצעית ואף לחסוך בחיי אדם, למדים גם מהתייחסויות לשימוש בגז מדמיע במצרים וביוון בדיוק באותה העת. כזכור, ביקש פאג'וט לאשר לגייסותיו להשתמש בגז גם במקרי הפרות סדר פנימי במצרים ולא רק בא"י. אלא שמעמדה הרשמי של קהיר היה שונה מזה של ירושלים בהיותה של מצרים להלכה מדינה עצמאית, ובה שוהים כוחות בריטיים זמנית. כדי לשמור על הדימוי המליץ השגריר (לשעבר הנציב העליון) הבריטי בקהיר, מילס למפסון (לימים לורד קילרן Killern) לקבל תחילה את הסכמת השלטונות המצריים, אך הוסיף כי ההחלטה להשתמש בחל"ך אמורה להיות על פי שיקולים מבצעיים ועל פי ביצוע מהיר. 'גם עם [השימוש] יעשה ללא שיתוף המשטרה והצבא המצריים ואפילו תוך התנגדותם... שימוש יעיל שיוכיח מניעת אבדן חיים והשלטת חוק וסדר יסיים כל ביקורת הגיונית'.²⁴⁵ שר

---

243 פאג'וט אל ראש המבצעים הצבאיים, **מברק מס' GO/49658**, 10.10.1944, TNA, WO 32/10837; [סר] פרדריק בווינשין (Bovenschen) [תת-השר הקבוע] משרד המלחמה אל סר ג'ורג' גאטור (Gator), משרד המושבות, **מכתב**, 23.10.1944, TNA, CO 968/144/3; מזכירות מועצת הצבא, 'שימוש בגז מדמיע בא"י - תדרוך לשר המלחמה', סימוכין TNA, WO, 32/10837, WP 44(66), ACS/B/1178.

244 עוזר ראש המטה הכללי הקיסרי אל ויקס, **תרשומת**, 13.11.1944; ויקס אל פאג'וט, **מברק אישי**, ללא סימוכין, 14.11.1944, שם [עותקים אחרים של המברק נושאים תאריך ומספרי סימוכין שונים, כנראה כתוצאה מרישום זמן שליחה במקום זמן חיבור וטעויות במספרי סימוכין. ראה: סימוכין 92888, 15.11.1944, TNA, AIR 20/4962, וסימוכין 93888, 15.11.1944, הספרייה הבריטית, [IOR/L/WS/1/242]; שר המושבות אל הנציב העליון, **מברק מס' 1503**, סודי, TNA, CO 868/144/3.

245 משה"ח אל משרד המלחמה, **מכתב**, סימוכין J/4114/4114G, 27.11.1944, TNA, WO 32/10837.

המלחמה ובעקבותיו הקבינט בראשות סגן ראש הממשלה, קלמנט אטלי (Attlee), אימצו את ההמלצה, אך כדי להימנע ממבוכה ומחיכוך מדיני התנו את הפעלת 'עשן הדמע' (מונח מרגיע שהקבינט קבע כי יש להשתמש בו מעתה ואילך) בהתייעצות בין המפקד העליון ובין השגריר לפני כל שימוש אל מול ציבור מצרי מקומי.²⁴⁶

הצבא, עם כל הסתייגויותיו, נראה כמי שכורח הנסיבות וחשיבה מחודשת הביאוהו לסגת מעמדתו הקודמת בכל הקשור להירתעותו מהפעלת חל"ך מדמיע אל מול אזרחים. דוגמה לכך נמצא בהערכתו של ראש אג"ם-איי-2 (MI-2) - מחלקת מזה"ת והמזרח הרחוק במנהלת המודיעין הצבאי - בעקבות רצח מוין באשר לתנאים שעשויים להבטיח שחידוש חיפושי הנשק ביישוב היהודי יוכתר בהצלחה: 'יתובטח סודיות מוחלטת, יופעלו כוחות מכריעים וגז מדמיע, ויושג מודיעין מדויק הרבה יותר מבעבר'.²⁴⁷ לעומת הצבא, בדרג המדיני עדיין שררה רתיעה מהמחיר הפוליטי, למרות אישור הקבינט. אינדיקטיבית מאוד לכך היא, למשל, ההתייחסות הבריטית לאירועי דצמבר 1944 באתונה, יוון. הנסיגה הגרמנית מיוון והשתלטות בעלות הברית עליה באוקטובר עד נובמבר הובילה למאבק כוחות בין תנועות המחתרת הפרו-קומוניסטיות לקואליציה האנטי-קומוניסטית שנתמכה בידי בריטניה (שבסופו של דבר הובילה למלחמת האזרחים שהתלקחה ב-1946). אחד מצעדי הפתיחה במאבק היה התקוממות תנועת מחתרת השמאל 'אלאס' (ELAS) שבאתונה בדצמבר 1944 אל מול השלטון המרכזי המחודש, וזו התבטאה בהפגנות ענק בעיר ובאפשרות להתנגשות בין המתקוממים ותומכיהם מקרב הציבור

TNA, CAB 65/44/40, 18.12.1944, WM (44) 170th

246 שר המלחמה, תזכיר, 'שימוש הגז מדמיע במצרים', סימוכין 717 (44) WP, 8.12.1944, TNA, CAB 66/59/17. החלטות ישיבת קבינט המלחמה, סימוכין 170th (44) WM, 18.12.1944, TNA, CAB 65/44/40, ויקס אל פאנט, מברק מס' 54010, אישי, 22.12.1944, TNA, WO 32/10837.

247 ראש MI-2, תזכיר 'לקחים לעתיד', תיק BM/1779/MI2, 29.11.1944, TNA, WO 208/1706.

האתונאי ובין כוחות הצבא הבריטי בעיר.²⁴⁸

בין צעדי המנע שתכנן הצבא היו תגבור מסיבי של כוחות שייגרעו מהחזית באיטליה, לחימה אקטיבית במורדים ובאירועי הפרת סדר אזרחיים - שימוש בגז מדמיע כנגד המתפרעים. מקבלי ההחלטות בלונדון, בראשם ראש הממשלה, לא ראו קושי באישור התגבור, הגם שמדובר היה בהחלשת חזית לחימה פעילה, ולא נרתעו מלהפעיל אש חיה כנגד המתקוממים. אולם חרף ההפצרות שהגיעו מהשטח, הם נרתעו מלאשר את הבקשה להשתמש בגז מדמיע מחשש שהדבר ישרת את תעמולת 'הצד השני': 'הוסבר לקבינט המלחמה שהנושא נבחן אבל בעימות טעון פוליטית כל כך שימוש בגז מדמיע מסוכן. הקבינט אימץ דעה זו'.²⁴⁹ כך, אף שהשלטונות לא ראו יותר מניעה חוקית - בוודאי לא מעשית - שהמשטרה וגייסות הצבא המסייעים לה, ישתמשו בחל"ך מדמיע כדי להשליט סדר ציבורי פנימי, ואף שמשרד המלחמה נתן לכך ביטוי כתוב, עדיין היו אלו שיקולים פוליטיים-תדמיתיים שהכריעו (ההגבלה ביוון הוסרה רק לאחר שנה וחצי, באמצע 1946).²⁵⁰

בא"י החל הצבא להתארגן ולהיערך במרץ לקליטת האמל"ח החדש. כך, ב־3 בדצמבר 1944, יומיים בלבד לאחר שנכנס לתפקיד מפקד הכוחות הבריטיים בא"י, כבר השתתף מייג'ור ג'נרל ג'והן דארסי (D'arcy), מלווה בקציני מטהו, ביום ניסויים והדגמה של אמצעי החל"ך המדמיע

---

248 על אירועי דצמבר 1944 ביוון: L. Baerentzen and D. H. Close, 'The British Defeat of EAM 1944-5', in D. H. Close (ed.), *The Greek Civil War, 1943-50: Studies in Polarisation* (London and New York, 1993), pp. 72-96; John Latrides, 'The "Dekemvrianag" Communist Revolution, Rightist Groups or Blunder,' *Journal of Hellenic Diaspora* 22 (2) (1996), pp. 69-85.

249 גנרל סר רונלד סקובי (Scobie) - מפקד הכוחות הבריטיים ביוון) אל ראש הממשלה, **מברק**, 10.12.1944, מסמכי צ'רצ'יל, CHAR 20/177/31; החלטות ישיבת קבינט המלחמה, סימוכין 17 (44) WM, 18.12.1944, TNA, CAB 65/44/40.

250 משרד המלחמה אל מפקדת כוחות בעלות הברית, **מברק מס' 63408**, 28.1.1945, TNA, WO 32/10837; ראש מטה מפקדת כוחות המזרחית אל מפקדת כוחות היבשה, יוון, 'שימוש בעשן מדמיע לביטחון פנים', מכתב, סימוכין TNA, AIR 2/1761, 5.1946, L/92084.

האמריקאיים כדי 'להעריך את תפקודם הטקטי במצבים השונים'.²⁵¹ במפקדת הכוחות סוכמו מפתחות לחלוקת האמל"ח ונהלים לאחזקתם ולהפעלתם המבצעית. אך בשל חשאיית הנושא כולו, שהוגדר סודי ביותר, נמנעו בהתחלה להפיצם כחלק מהוראת יסוד כוללת - הוראה מבצעית 21 - שפרסמה המפקדה בתחילת פברואר 1945 להתנהלות הצבא בפעילות ביטחון פנים וסווגה כסודית בלבד. נוהלי החל"ך הופצו למפקדות הכוחות בנספח סודי ביותר נפרד לאחר חודש (אומנם הסיווג לפיתוחם ולקיומם של רימונים מדמיעים ירד לרמת סודי, אך ייעודם למטרות ביטחון פנים נשאר ברמתו הגבוהה הקודמת, סודי ביותר).²⁵² האמל"ח האמריקאי שהגיע לארץ, כנראה בכמה משלוחים מסוף 1944, כלל רובי גז עם שלושה סוגי קליעים 1.5 אינץ' (38 מ"מ) ושני סוגים של רימוני יד. הוא נרכש על פי מפתחות שנראה כי חושבו לכוח בהיקף של דיוויזיית רגלים, יחידות לא דיוויזיוניות, כוחות המשטרה ומלאי עודף כללי. לכל מחלקת רובאים או למקבילתה הוקצו תקנית רובה גז אחד ר-1-2 "מנות" חימוש מדמיע לפי שיוך תפקודי. התקן ל"מנה" נקבע ל-36 קליעים (18 לטווח ארוך, 6 לטווח קצר, 12 קליעים חודרי עץ "פליט־רייט" - Flite-rite) ו-50 רימונים (30 רימונים מתפצלים three way²⁵³ ו-20 רימוני קליחה אֶס־7 ממולאים בחומר CN). לכל מנה חושב מלאי רזרבי בשיעור 100 אחוז. עבור המשטרה, שהמֶצֵאי בפועל של רובי הגז שברשותה הוערך כמספיק, הוזמנו 1,100 קליעים משלושה סוגים ו-1,000 רימונים.²⁵⁴ הצטיידות הכוחות אמורה

251 יומן מלחמה, ענף מבצעים, מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י, 3.12.1944, TNA, WO 169/15849.

252 מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י, הוראה מבצעית מס' 21, סימוכין (0) G/2018/8, 1.2.1945; הני"ל, הוראה מבצעית מס' 21, פסקה 24, 'שימוש בעשן מדמיע במהומות אזרחיות בא"י', סימוכין (0) G/2064/3, 9.3.1945, TNA, WO169/19743. על הורדת הסיווג: ראש מחלקת נשק ורכב מיוחדים אל ביה"ס ללוחמה כימית, מכתב, סימוכין TNA, WO 188/2083, 14.4.1945, BM/6359.

253 רימון מתפצל (three-way או בכינויו האמריקאי triple-chaser) הוא רימון קילוח המתפרק לשלושה חלקים בוערים בעת פגיעתו בקרקע, וכל חלק בוער ופעיל כ-25-35 שניות וכך מכסה במהירות שטח רחב ומקשה על הטלתו בחזרה. על סוגי התחמושת השונים שלעיל: Chemical, US Army Missile and Munitons Center, **Chemical Munitions EOD/TE Study Guide** (Redstone Arsenal, AL, 1976); Thompson Crockett, **Police Chemical Agents Manual** (Washington DC: International Association of Chiefs of Police, 1975).

254 הוראה מבצעית מס' 21, פסקה 24 (הערה 252 לעיל).

הייתה להיערך בהתאם לקצב הגעת המשלוחים.

אישור ראשוני לשימוש בגז מדמיע הורד לדרג מפקדי שלושת האזורים הצבאיים הטריטוריאליים בארץ או לסגניהם (15 - צפון, 21 - דרום, 156 - תת-אזור מרכז), אולם בנסיבות שבהן לא ניתן להתקשר אליהם רשאי היה גם קצין הצבא או המשטרה הבכיר בשטח להורות על הפעלתו. לחלוקת האמל"ח ולשימוש בו בפועל הוגדרו סייגים חמורים: בעוד רובי הגז הותרו להחזקה ברמת המחלקה, מנות החימוש נשמרו במרוכז לפחות ברמת הגדוד, מוכנים לחלוקה רק בהינתן פקודה מפורשת (במשטרה הושארה ההחלטה בידי המפק"ל); השימוש יתאפשר רק במקרים שבהם יש לפזר המון עוין במהלך מהומות או שעה שיש להתגבר על חמושים המתבצרים או מסתתרים במבנה או במערה; אין להשתמש בו כאמצעי ראשון אלא רק לאחר שאמצעים 'פחות דרסטיים' הוכחו כבלתי יעילים; רק לחיילים בריטיים הותר להפעילו - דהיינו לא חיילי דומיניונים, הודים ובוודאי לא ארץ-ישראליים, יהודים או ערבים; הירי או ההטלה רק לפי פקודה מפורשת של קצין או של מפקח משנה במשטרה ויעשה ככלל על ידי מפקד מחלקה או על ידי סמל מחלקה ובמקרים חריגים על ידי מפקד כיתה, אך לא מתחת לו; במהלך הפעילות המבצעית עד לשלב השימוש תופרד התחמושת מהנשק, ואת רובה הגז יישא סמל המחלקה בעוד הכדורים והרימונים יימצאו ברשות חייל תורן שיתלווה למפקד המחלקה (לא ברור כיצד חישבו במפקדת הכוחות כי בכוחותיו של אדם אחד לשאת כמות חימוש גדולה כזו); שימוש כלשהו ידווח למפקדת האזור מייד, וזו מצידה תדווח ללא דיחוי למפקדת הכוחות בארץ.²⁵⁵ כמה חודשים מאוחר יותר הוחמרה ההגבלה, שעה שנקבע כי רק מי שאומן לכך יוכל לירות או להטיל רימונים בפועל.²⁵⁶ ההוראות הללו נשארו בתוקף מאז ועד למועד סיום המנדט, ובשינוי ניסוחים קלים ניתן למוצאם בפקודות הקבע ובעדכונהן

255 ש.ם.

256 מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י, 'עדכון מס' 8 להוראה מבצעית 21, חלק ו', 28.7.1945, TNA, WO 169/19744.

העיתיים של כל עוצבה ששירתה בארץ (ושמסמכיה שרדו בארכיונים).²⁵⁷

אלא שבפועל, הצטיידותם של כוחות הביטחון בגז המדמיע נערכה ככל הנראה באיטיות, ובכל מקרה הם לא מיהרו להשתמש בו, אף שמצב הביטחון בא"י הלך והידרדר, והפעילות המחתרנית היהודית אל מול שלטונות המנדט גברה והגיעה לשיאה בפעילות תנועת המרי העברי, כפי שכונה המאבק המשותף להלכה של שלוש תנועות המחותרת שהחל בספטמבר 1945. הגם שמרבית ההתנגשויות האלימות נשאו אופי של פעולות גרילה וחילופי אש, באוקטובר אירעו גם מקרים של הפרות סדר המוניות ביישוב העברי, בדמות הפגנות מחאה, התפרעויות והתגודדות לסיכול פעילות מעצרים בריטית. הללו הסתיימו פעם בודדת בירי חי של חיילי חיל הספר שליד כפר גלעדי שגרם לנפגעים, ופעמים נוספות שבהן נמנעו השוטרים לפתוח באש על המון גם במחיר אי-מילוי משימתם. באותו הזמן, מספטמבר הגיעו חיילי הדיוויזיה המוטסת 6 לארץ, כחלק מהיערכותו החדשה של הצבא הבריטי ברחבי האימפריה עם סיום מלחמת העולם, ונוכח המצב הם שולבו ללא דיחוי בפעילות הביטחונית. בתחילת אוקטובר טרם קיבלה הדיוויזיה אמצעי גז מדמיע, אולם אחת משתי ההוראות המבצעיות הראשונות שפרסמה מפקדתה כבר עסקה בסוגיה. הפקודה, שעיקרה הייתה התאמת הנחיה 21 של מפקדת הכוחות לרמה הדיוויזיונית, עדיין הגדירה את אמל"ח הדמע כאמצעי סודי ביותר 'עד לשימוש הראשון בו בהשלטת סדר ציבורי', ופקודה נלווית אף הורתה לחיילים לשמור בסוד את העובדה כי ברשותם מסכות גז. הסיבה לכך נובעת מהערכה כי הציבור הערבי והיהודי אינו מודע להימצאות האמל"ח ההתקפי בידי הצבא ומהחשש המופרז כי אם המידע ידלוף, או לאחר

---

257 לדוגמה: חטיבת המשמר (Guards) 1 ואזור הגליל, הוראה מבצעית מס' 8, סימוכין BM/8, סעיף 18, 'שימוש בעשן מדמיע', 30.11.1946, TNA, WO 261/186; חטיבה צנחנים 3, הוראה מבצעית מס' 39, סימוכין G/81, נספח ט', 'שימוש בעשן מדמיע', 4.6.1947, TNA, WO 261/213; מחוז צפון א", בטחון פנים, הוראה מבצעית מס' 1, סימוכין NPD/263/3/G (ops), נספח ג', 'שימוש בעשן מדמיע', 16.2.1948, TNA, WO 261/645.

שימוש ראשון בגז, 'ערכה של מסכת גז ירקיע שחקים'. חשש זה משוד וגנבה הביא להחמרה בהוראות הביטחון הפיזי של האמל"ח, שלפיהם ירוכזו הנשק והתחמושת הכימיים והמסכות ברמת החטיבה (ולא ברמת הגדוד).²⁵⁸ מהפקודות עולה עוד שמצאי אמל"ח זה בארץ בסוף 1945 היה קטן מהצרכים, משום שטרם הגיע כולו או משום שהרכש האמריקאי לא חושב מלכתחילה לציוד העוצבות והיחידות הנוספות שתגברו את הצבא שהיה כבר בארץ (נוסף על דיוויזיה 6 - "הכלניות" בפי היישוב - הגיעו גם חטיבת חי"ר 185 מדיוויזיה 3 ושני גדודי טנקים). לכן הוחלט כי במקום לצייד ברובה גז כל מחלקה רובאית הוא יוקצה רק לרמת הפלוגה עם מנת חימוש אחת, ללא מנה רזרבית. לעומת זאת בשני גדודי הטנקים הושאר תקן האמל"ח המקורי, אולי מההערכה שבתנאי הלחימה נגד התקוממות יופעלו הטנקים בא"י במסגרות מחלקתיות, בין בסיורים עצמאיים ובין בסיוע לכוחות החי"ר.²⁵⁹

אירועי אוקטובר הגיעו לשיאם ב-9-10 באוקטובר בהתנגשויות אלימות וקשות בין יהודים ובין כוחות משטרה בתל אביב (במהלך חיפוש מבוקשים) ובבית אורן (בסריקות אחר בורחי מחנה עתלית בעקבות פשיטת הפלמ"ח לשם). באירועים אלו נמנעו השוטרים מלפתוח באש חיה ונסוגו. ד'ארסי הבין, ככל הנראה, כי קרוב היום שבו יאלץ הצבא להתערב וחשש משפיכות דמים בעקבות הגברת הסיכון לירי חי מצד החיילים שאינם מורגלים בפעילות כזו. הוא ביקש להציב מראש קווים מנחים שיקלו על מפקדים זוטרים להתמודד בשטח, ולכן מיהר לפרסם בחתימתו הנחיות סודיות ועדכניות להתנהגות גייסות במשימות של השלטת סדר ציבורי

---

258 דיוויזיה מוטסת 6/מבצעים, 'הוראה מס' 2: שמוש בגז מדמיע במהומות אזרחיות', 7.10.1945; הנ"ל, 'ציוד נגד גז', סימוכין TNA, WO 274/14, 16.10.1945, 303/1/G (ops).

259 מהוראות חלוקת האמל"ח ובהנחה שדיוויזיית חי"ר 1 צוידה אף היא לפי אותו המפתח (בתיקים לא אותרה הוראת החלוקה לדיוויזיה), עולה כי לקראת סוף 1945 לרשות הצבא והמשטרה בארץ עמדו כ-120 רובי גז, כ-4,500 כדורי גז רובם לטווח קצר, וכ-7,000 רימוני גז משני הסוגים. אלו היוו 90% מסך החימוש המדמיע, שהיה לכוחות הביטחון הבריטיים בכל המזה"ת; מפקדת א", 'חלוקת עשן מדמיע', סימוכין (O) G/1164/1, 15.10.1945 ו-16.10.1945; מפקדת א"י אל דיוויזיית חי"ר 1, דיוויזיה מוטסת 6, חטיבת חי"ר 185, 'חלוקת עשן מדמיע', 27.10.1945, TNA, WO 169/19745.

ובהתמודדות עם המון לא חמוש. זה - הזהיר - יורכב בדרך כלל גם מנשים ומילדים, בין במרחב העירוני ובין במרחב הכפרי, שם עלולה להתעורר התנגדות אזרחית המונית במהלך חיפושי נשק או מעצר עולים. כדי למנוע פגיעות בנפש, קבע הגנרל, 'השימוש בעשן מדמיע בכל מקום שהנסיבות מאפשרות זאת הוא האמצעי ההומאני ביותר. גם זרנוקי מים יעילים... בשום מקרה אין לפתוח באש על נשים לא חמושות'. מעבר לנימוק האנושי, גרס ד'ארסי, רחוק מדיוק, כי ירי על אזרחים לא חמושים ישחק לידי ההנהגה היהודית המעוניינת להצטייר כמגינת היישוב, ולכן מצביה כוחות חמושים מ"ההגנה" ומהפלמ"ח מאחורי המתגודדים והעולים כדי "להצילים" אם הבריטים יפתחו באש. עם זאת הוא הבהיר כי יש לנקוט בכל הכללים החלים על גייסות בעת סיוע, דהיינו לעבור לשימוש בנשק חם אם האמצעים האחרים אינם עוזרים, ובכל מקרה לא לאפשר מגע פיזי בין ההמון לחיילים.²⁶⁰

פקודות והנחיות לחוד וביצוען לחוד. הגם שהראשונות הורו על חלוקה מיידית של אמל"ח הדמע ואף שהנחייתו של מפקד הכוחות הועברה למפקדת הדיוויזיה המוטסת והופצה ממנה למפקדות החטיבות כבר ב-22 באוקטובר, בשטח התנהל היישום באיטיות.²⁶¹ חימוש הצנחנים בגז התמהמה, והם הגיעו להתנגשותם הראשונה בהמון יהודי נעדרי אמצעים לפיזור הפגנות - בניגוד מוחלט לכוונות הפיקוד הבכיר. הפגנה גדולה שהתקיימה בתל אביב ב-14 בנובמבר, במחאה על הצהרה של שר החוץ הבריטי, ארנסט בוין, שנתפסה כאנטי-יישובית, הידרדרה למהומות. חיילי הדיוויזיה המוטסת נקראו להתערב לאחר שהמשטרה נכשלה בניסיונות לעצור את ההתפרעות על ידי הסתערות אלות, וירו

---

260 מפקד הכוחות הבריטיים בא"י ובעבה"י, הוראה בדבר מידת השימוש בכוח שיש להפעיל במהומות פנימיות בא"י, סימוכין (O) 6/2018/18, 10.1945, TNA, WO 275/13. המסמך חסר תאריך מדויק, אך מסימנים נלווים עולה כי הוא פורסם בימים 17-20 באוקטובר 1945.

261 תרשומת מישיבה על טורים נידים, שנערכה בחטיבה 3 צנחנים, 10.10.1945, TNA, WO 169/19705; מפקדת דיוויזיה מוטסת 6, הוראה בדבר מידת השימוש בכוח שיש להפעיל במהומות פנימיות בא"י, סימוכין (Ops) 6ABD/317/G, 25.10.1945, TNA, WO 275/13.

לעבר המפגינים והמתפרעים. עוצר שהוטל על תל אביב הופר למוחרת, וגרר עוד הסתערויות אלות של המשטרה וירי חי נוסף מצד הצנחנים וכנראה גם מצד המשטרה. מהירי ביומים אלה נהרגו שישה ונפצעו כ־60.²⁶² בשום שלב של התקרית לא השתמשו החיילים והשוטרים בגז מדמיע, אף שהנסיבות היו בדיוק אלו שעבורן אושר השימוש. ניתן להסביר את ירי הצנחנים בחוסר ניסיון ובהיעדר חל"ך מדמיע. ברורות פחות הן הסיבות שבגינן לא השתמשו אף השוטרים בגז מדמיע, לא במקרה זה ולא בהמשך, אף שלכאורה אמור היה זה להימצא ברשות המשטרה זה מכבר והיא אף קיבלה התרעה מוקדמת על האירועים הצפויים ונערכה מראש בכוחות חזקים ומובחרים, בכללם כוח של המשטרה הניידת (פּי-אֵם-פּי - PMP) ואף מחלקה חמושה.²⁶³

אולם לתוצאות הקטלניות של מבצע "בליקוז" (Bellicose) - כפי שכונתה הפעולה הבריטית להשלטת הסדר - ולתהודת הציבורית בארץ ובבריטניה להיקף הנפגעים הייתה השפעה מעוררת. לא רק שמייד לאחר האירוע צוידו הצנחנים באמל"ח המדמיע, אלא שהנחיות ד'ארסי הונחלו לפחות עד לרמת מפקדי הגדודים, שאף קיבלו את הסמכות להפעיל חל"ך על פי שיקוליהם והובהר להם כי 'באירוע יש להשתמש [בחל"כ מדמיע] מוקדם, שכן לא ניתן לחזור אליו לאחר ביצוע ירי חי'.²⁶⁴ לא עברו אלא יומיים, והתאוריה יושמה לראשונה הלכה למעשה.

בליל 25 בנובמבר תקפו כוחות פלמ"ח תחנות של משטרת החופים בסידני עלי, גבעת אולגה, כפר ויתקין וג'ורה (כיום אזור גן לאומי,

---

262 אי"ל, מאינטיפאדה למרד (הערה 3 לעיל), עמ' 215-222; ג'ורא גודמן, 'מלאכה לא נעימה': פעולות הצבא הבריטי בנובמבר 1945 לפיזור הכננות רחוב ולדיכוי התנגדות אזרחית', קתדרה 168 (2015), עמ' 71-82; תיאור חי של האירועים מנקודת מבט המשטרה: א. גוי, מצוטט בסלומון, עמ' 7-9 (הערה 160 לעיל).

263 מפקדת דיוויזיה מוטסת 6 (מטה כלל), יומן מלחמה, רישום אירועים, 12.11.1945, רישום בשעה 14:14, TNA, WO 169/19685; מפקדת הכוחות הבריטיים בארץ ישראל ועבה"י, יומן מבצעים, 14.11.1945, TNA, WO 169/19745.

264 תרשומת מישיבה שנערכה על ידי מח"ט צנחנים 3 בצרפנד, חלק א', 'לקחים שנלמדו ממבצע ביטחון פנים "בליקוס" (Bellicose)', 24.11.1945, TNA, WO 169/19074.

אשקלון). למחרת פתחו הבריטים במבצע חיפושים אחר התוקפים, ועקבותיהם הובילו ליישובים גבעת חיים, כפר חוגלה, רשפון ושפיים. ניסיונותם של חיילים ושל שוטרים בריטיים להיכנס ליישובים או לעצור קבוצות יהודים מלהגיע אליהם ולתגברם נתקלו בהתנגדות התושבים, וזו גררה הפעלת כוח מסיבי בריטי, כולל ירי אש חיה, בעיקר בגבעת חיים. המבצע הסתיים במחיר שישה הרוגים וכארבעים פצועים יהודיים, רובם מהירי בגבעת חיים, וכתריסר פצועים בריטיים. הפרשה תוארה בהרחבה בספרות המחקר,²⁶⁵ ולכן כאן יורחב רק ההיבט הנוגע לשימוש שנעשה בגז מדמיע בשפיים, לראשונה שימוש בפועל נגד היישוב היהודי בארץ. מכלל המקורות הבריטיים והיהודיים מצטיירת התמונה הזו: שפיים הוקפה בידי שוטרים מהיחידה הניידת של המשטרה ובידי חיילי גדוד 8 מחטיבה 3 צנחנים, שצוידו באמצעי גז מדמיע (ואפילו יומן המבצעים של הדיוויזיה עדיין העדיף להצניע את מהותם תחת ההגדרה המערפלת 'אמצעים סודיים'²⁶⁶). ניסיון פריצה ראשון ליישוב שעשו השוטרים מכיוון השער הראשי תוך שימוש באלות נהדף, ואז ירו הצנחנים כדורי גז מדמיע, ארבעה לפי דיווחיהם, ובחסותם עלה בידי השוטרים (שלפי דיווח יהודי חבשו מסכות גז) להסתער פעם נוספת ולפזר את המתקהלים שם.²⁶⁷ גם בסביבת השער הדרומי, שבו נמשכה ההתנגדות, השתמשו החיילים בחימוש מדמיע ("ציוד ביטחון" בדיווחי אלחוט וטלפון) - ירו שלושה כדורים והשליכו שלושה רימונים - ולבסוף התגברו על ההתנגדות ופרצו לקיבוץ גם מכיוון זה.²⁶⁸

265 גודמן, 'מלאכה לא נעימה', עמ' 71-100 (הערה 262 לעיל).

266 מפקדת דיוויזיה מוטסת 6, יומן אירועים (הערה 263 לעיל), 26.11.1945, רישום משעה 07:45.

267 דוח ש"י, 'המאורעות בשפיים', 29.11.1945, את"ה, 115/54; הדינגהאם (Haddingham) למפקח הכללי, ללא תאריך, שם; גודד 8, רגימנט הצנחנים, **יומן מלחמה**, 26.11.1945, רישומי שעות 06:55 ו-07:00, TNA, WO 169/20084.

268 שם, **רישום** משעה 07:25; מפקדת חטיבת צנחנים 3, **יומן מלחמה**, רישום אירועים, רישומים בשעות 07:38, 07:48 ו-08:05, TNA, WO 169/19705.

המפקדים הבריטיים, אולי בשל הציפיות שתלו בחימוש החדש, התאכזבו מהשפעתו על המתבצרים, ובדיווחיהם המיידיים משתי זירות האירוע קבעו כי הוא 'לא יעיל במיוחד', 'הביא לתוצאות בינוניות' ו'לא מוצלח מאד, כיוון ש[הרימונים] הורמו ונזרקו בחזרה'. גם דיווחי היהודים מציינים הטלה חוזרת של חלק מהחימוש וכיבוי חלק נוסף בחול ובשקים, אולם גם אלו גם אלו מסכימים כי לפחות באזור השער הראשי היה זה ענן החל"ך שאילץ את חברי הקיבוץ לסגת וסייע להסתערותם השנייה של השוטרס.²⁶⁹ בהתחשב בכמות הקטנה - אליבא הדיווח הרשמי - של כדורי הגז שנורו כאמור בידי הצנחנים, נראה שלאפקט ההפתעה שנגרם נוכח התקלות ראשונה באמצעי מדמיע לא מוכר היה חלק בהתמוטטות ההתנגדות. ההפקה והיישום של הלקחים הבריטיים, מכל מקום, היו מהירים מאוד, נועדו לצמצם את היקף הנפגעים, בעיקר נשים וילדים (וכפועל יוצא גם את ההד התקשורת השלילי שנלווה לתקריות), והפכו את החל"ך המדמיע לאמצעי תקני במשימות ביטחון פנים. בתחקיר שקיים מח"ט 3 צנחנים על אירועי מבצע "גאי פוקס" (GUY FAWKES) - כפי שבמודע כונתה הפעולה הבריטית ב-26-25 בנובמבר - בהשתתפות מפקדי הגדודים והיחידות החטיבתיות וקציני מטה החטיבה, הודגש כי יעילות הגז המדמיע תגבר ככל שריכוזו על פני שטח הפגיעה יגדל, אולם נוכח המחסור באמצעים זמינים, יש לוודא תחילה כי לכוחות תהיה 'אספקה ליברלית' של גז. מעשית הוחלט להוריד דרך קבע את האמצעים לרמת הפלוגה.²⁷⁰ אך עוד לפני השלמת התחקיר החטיבתי כבר נוסחו פקודות קבע חדשות לדרג הגדוד, והן קבעו כי פלוגה הנשלחת לסייע למשטרה

269 שם; דוח ש"י, 'המאורעות בשפיים' (הערה 267 לעיל); דוח ש"י, 30.11.1945, מצוטט אצל גודמן, 'מלאכה לא נעימה', עמ' 89 (הערה 262 לעיל); מפקדת חטיבת צנחנים 3, דוח על מבצעים בסידיני עלי אזור 131177, ב-25 ו-26 בנובמבר 1945, TNA, WO 275/38, 27.11.1945, (כ"ל תחת הכותרת 'דוח על מבצע "גאי פוקס" של חטיבת צנחנים 3 ב-25/26 נובמבר', ללא תאריך, TNA, WO 169/19705); מפקד הכוחות הבריטיים בא"י ובעבה", 'דוח על תקריות בא"י, 25/26 בנובמבר 45', סימוכין (O) G/2228/13, 1.12.1945, TNA, WO 169/19745.

270 תרשומת מישיבה שערך מפקד חטיבת צנחנים 3 בצרפנד בנושא מבצע ביטחון פנים "גאי פוקס" ב-29 בנובמבר 45, שעה 0900, 29.11.1945, TNA, WO 169/19705 / גאי פוקס - אנגלי קתולי שזמם לפוצץ את בית הלורדים בלונדון במאה ה-17. על שמו "ליל גאי פוקס" הנחוג במדינות חבר העמים הבריטי מדי שנה בחודש נובמבר וכולל הדלקת מדורות וירי זיקוקין די נור.

במשימות ביטחון פנים תישא עימה 'ציוד גז מדמיע פלוגתי', ותשתמש בו בשלב מוקדם, שיקדמו לו רק אזהרות בעל פה וניסיונות לפזר את ההמון בסילוני מים ממכוניות כיבוי אש, אם תהיינה במקום. ההגבלות על ירי חי הוחמרו.²⁷¹

את הנכונות הגוברת להשתמש באמל"ח כימי נוטל יכולת יש לשייך לא רק למצב בשטח, אלא גם להשתנות הסביבה הערכית. בחודשים הראשונים שלאחר תום מלחמת העולם התחולל שינוי מהותי לקולא בראיית הממסד הבריטי את הגז המדמיע ואת נכונותו לעשות בו שימוש. מאוקטובר 1945 עד אמצע 1946 פנו מפקדים בשטחי הכיבוש של בעלות הברית באירופה ובמזרח הרחוק למשרד המלחמה בבקשות דומות - לצייד את הכוחות באמצעי חל"ך מדמיע ולאשר את השימוש בו. הסיבות היו שונות. באוסטרייה ובגרמניה חששו הבריטים כי תנאי המחיה הקשים והמחסור במזון הצפויים לאוכלוסייה האזרחית בשל הרס התשתית ובשל קריסת הכלכלה והחברה, עם תופעת מיליוני העקורים שנעו במרכז אירופה, יגרמו בחורף המתקרב למהומות מזון ולהתפרעויות אזרחיות, והללו יחייבו התערבות צבאית של שלטונות הכיבוש כסיוע למשטרה המקומית. ביאווה שבאינדונזיה ובמלאיה, ששחררו מידי היפנים, התרחשו מהומות דמים על רקע פוליטי-לאומי. הטיעון בכל המקרים היה דומה: גז מדמיע ימנע אבדות בנפש, יקהה את העוקץ התדמיתי מהתגובה הבריטית ועשוי להרגיע את הרוחות. בין שהיו אלו התקדימים בא"י ובמצרים שפישטו את תהליך קבלת ההחלטות בלונדון; בין שחוות הדעת המשפטיות שפה אחד הסכימו כי האמנות אינן מונעות שימוש בחל"ך מדמיע נגד אוכלוסייה בשטח כבוש שלא במלחמה; בין שנכונות יתר שעה שדובר באוכלוסיית אויב שהתנהגותו הלא־אנושית במהלך המלחמה הלכה ונחשפה; ובין שמדובר בהתרופפות הטבו אל מול הופעתה של פצצת האטום - נשק

---

271 ג'וד 8, רימנט הצנחנים, 'הוראה מבצעית מס' 6 - פקודות קבע לשדרות ניידות', 27.11.1945, TNA, WO 169/20084.

ההשמדה ההמונית החדש, התוצאה - בשונה מהעבר - הייתה זהה: אישור זריז וממועט בירוקרטיה של כל הבקשות. חלקן אף לא עלה לדרג הקבינט, אלא אושר כבר בדרג הצבאי העליון. עם זאת, מאותו הרגע ואילך בכל האישורים הודגש הצורך להשתמש בלשון הנקייה "עשן דמע".²⁷²

אולם בא"י, אף כי גם בה הוסרו הגבלות השימוש בחל"ך מדמיע, כמעט שלא מוכרים מקרים שמאז שפיים נעשה שימוש באמל"ח הזה במאבק במרי היהודי בארץ - להבדיל מניצולו הנרחב במאבק בעלייה הבלתי חוקית, שיידון בהמשך. זאת, גם בשעה ששימוש כזה עלה בקנה אחד עם ההנחיות המבצעיות בפעילות מול המון, קל וחומר במקרים שבהם נורתה לבסוף אש חיה שגרמה לנפגעים. כך למשל, בעקבות "ליל הגשרים" (מבצע "מרכולת") בליל 16-17 ביוני 1946, נעשו חיפושים ביישובים בית הערבה וכפר גלעדי. בראשון, שבו נטמעו החיילים וחברי הקיבוץ אלה באלה בטרם החלה ההתנגדות, השתמשו הבריטים בנשק קר, שגרם ל-12 פצועים, מהם שניים קשה, ואילו בשני פתחו הבריטים באש על קבוצת אנשים מיישובי הסביבה שניסתה לפרוץ את טבעת הכיתור החיצונית, בפרשם זאת 'כהתקפה המסכנת את חייהם', הרגו שלושה ופצעו שישה. בשני המקרים לא נעשה ניסיון להשתמש בגז מדמיע ולא ברור אם החיילים, ש"הוקפצו" לפעילות הבלתי מתוכננת כלל הספיקו להצטייד בחל"ך מדמיע.²⁷³ גם במבצע "אגאתה" ("השבת השחורה" בכינויה היישובי), ב-29 ביוני 1946, שבו נערכו חיפושי נשק בכ-25 יישובים שנחשדו כבסיסי פלמ"ח או מאגרי נשק, נורתה אש חיה במקרים אחדים כדי לפזר קבוצות אנשים, בלי שקדם לה או ליווה אותה שימוש בגז מדמיע (בתל יוסף נהרגו ממנה שלושה אנשים), זאת, משום שהנסיבות והתנאים הסביבתיים לא התאימו להפעלתו. רק במקרה אחד - החיפוש ביגור - השתמשו חיילי שני הגדודים שהשתתפו

---

272 ועדת ראשי המטות, תרשומת ישיבה, סעיף 5, 'אוסטריה', סימוכין, COS (46) 117th, 26.7.1946, TNA, WO 282/2; מסמכים הקשורים לתהליך האישור בשטחי הכיבוש הבריטיים מרוכזים בתיקי TNA: CAB 79/41, CO 968/1211, WO 32/1211.

273 אייל, מאינתיפאדה למרד (הערה 3 לעיל), עמ' 294-295.

בחיפוש (צ'שייר 2 ושרופשייר 1, שניהם מחטיבה 3 של דיוויזיה ח"ר 1) באופן מסיבי בגז מדמיע, רובו או כולו בירי מלפחות חמישה רובי גז. הגז הופעל בשני מצבים: האחד - בשטח פתוח כנגד חברי קיבוץ שחסמו את הכניסה לקיבוץ, ולראשונה נוספו אליו גם סילוני שמן מכונות, "היפואיד 90" (HYPOID 90) שהותזו מרכבי "ואספ" (WASP - זחליליות קלות שהוסבו לנושאי להביר). השני - בחלל סגור, שעה שנורה (או גם הוטל ברימונים - הנתונים אינם מפרטים) דרך חלונות לתוך חדר האוכל שבו התבצרו חברי הקיבוץ שנהדפו מרחבת הכניסה וסירבו להתפזר.²⁷⁴ המלחין יורם טהרלב, אז ילד בן שמונה וחצי, תיאר בדיעבד את התמונה החרוטה בזכרונו:

האנשים אפופי תחושת חנק נאלצו לצאת דרך הדלת הפתוחה, ושם חיכו להם החיילים, תפסו כל אדם בידיים וברגליים, העמיסו אותם על משאיות ולקחו אותם מהקיבוץ. ולמעשה מאותו יום לא ראינו את ההורים שלנו קרוב לארבעה חודשים. הם נלקחו למחנות מעצר ברפיח, על גבול מדבר סיני, ואנחנו נשארנו לבדנו בבתי הילדים רק עם המטפלות שלנו.²⁷⁵

על הכמות הרבה של כדורי גז שנורו בחיפוש ועל החשיבות שייחסו הכוחות להשפעת החל"ך מעידים דרישתה של דיוויזיה 1 בחצות הלילה שלאחר החיפוש לקבל בדחיפות תשע מנות תחמושת נוספת לרובי גז, כנראה מתוך חשש להתחדשות ההתנגדות.²⁷⁶

---

274 'דוח על מבצעים 29/30 ספט' 46 - מבצע "וסט" [West], נספח א', דוח היסטורי רבעוני של גדוד 2, רגימנט צ'שייר, לרבעון המסתיים ב־30 ספט' 46, 1.10.1946, WO 261/315, TNA, WO 261/315; מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י ובעבה"י, 'דוח על מבצע "אגאתה"', 29 ביוני-1 ביולי 1946, 9.7.1946, עמ' 9, TNA, WO 275/27; הנ"ל, יומן מבצעים, 'דוחות מצב של דיוויזיית ח"ר 1', 19:15 (רישום 2840); מילפאל [MILPAL - קיצור הכתובת הטלגרפית של מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י ובעבה"י] אל משרד המלחמה, 'דוח מצב', מברק 23:50, 29.6.1946, TNA, WO 169/23022; דיוויזיית ח"ר 1, 'דוח על מבצע "אגאתה"', סימוכין G/500/3, דוח מס' 8: משק יגור, 5.7.1945, TNA, WO 261/640.

275 אתר יורם טהר לב, על השבת השחורה ביגור, <http://www.taharlev.com/biophage.asp?id=3> (נרכש ב־11 בפברואר 2016).

276 מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י ובעבה"י, יומן מבצעים, (רישום 2835), 23:30, TNA, WO 169/23022, 29.6.1946.

דוח מפקדת הכוחות בא"י ובעבה"י מציין גם כי במהלך המבצע נורה כדור עשן מדמייע בודד נגד המון בחיפה והביא לפיזור. אולם אמינות הדיווח אינה ברורה, שכן דוחות מפורטים מרמות נמוכות על אודות שתי התקהלויות בעיר הנמל, שבהן נאלצו חיילים לפזר בכוח מתקילים ואף לירות יריות אזהרה (שבפועל פגעו בגבר, באישה ובילד), אינם מציינים שימוש בגז מדמייע.²⁷⁷

התלהבותם של דרגי השטח מיעילות הגז המדמייע באירועי יגור הייתה פושרת. הם הצביעו הן על הקלות שבה ניתן לנטרל את זרימת הגז מקליעי הרובה בעזרת שקי חול רטובים המושלכים עליהם לאחר נחיתתם, כפי שאירע פעמים אחדות במהלך הירי בקיבוץ ('המתיישבים מאומנים בכך'), הן על 'הכמות העצומה' של הקליעים הנדרשת להשפעה יעילה. מנגד, לפיזור התקהלויות יעיל הם שיבחו דווקא את האמצעי החדש - "היפואיד 90" - שהותז מרכבי ה"וואספ" לעבר ההמון 'שאינו אוהב זאת והומרץ להסתלק' והקשה על היעלמות המתקילים "שסומנו" בשמן.²⁷⁸

בחצי השני של 1946 ובחצי הראשון של 1947, אולי בשל שינויים דחופים בציוות ובהיערכות הכוחות, פעמים אחדות רועננו הפקודות הנוגעות לגז המדמייע, ומהן למדים כי התקן והמצאי של החימוש הכימי לא השתנו: רובה ומנת גז מדמייע לכל פלוגה או מקבילתה מוחזקים במצבור חטיבתי.²⁷⁹ אולם ממבצע "אגאתה" לא חזרו הכוחות הבריטיים להשתמש בחל"ך מדמייע כנשק מבצעי אל מול הקהילות היהודיות בארץ, בעיקר

---

277 דוח גדוד צ'שייר 2 על אירועי יגור (הערה 274 לעיל); 'דוח על תקרית בצומת רחובות הרצל וארמון בחיפה, שעה 17:30, 30 ביוני 46', נספח ד' בדיוויזיית חי"ר 1, 'דוח על מבצע "אגאתה"', (הערה 274 לעיל); מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י ובעבה"י, ענף מבצעים, רשומות היסטוריות יולי-ספטמבר 1946, 'מבצע "אגאתה" 29 יוני, עמ' 4, ללא תאריך, TNA, WO 261/562.

278 'שיטות לשבירת התנגדות פסיבית', נספח י"ב בדיוויזיית חי"ר 1, 'דוח על מבצע "אגאתה"', (הערה 274 לעיל); מפקד גדוד צ'שייר 2 אל חטיבת חי"ר 3/ מבצעים, 'דוח מבצעים', 3.7.1946, TNA, WO 261/315.

279 דיוויזיית חי"ר 1, הוראת ביטחון פנים מס' 14, 'שימוש בעשן מדמייע', סימוכין 6ABD/303/G (Ops), 17.7.1946, TNA, WO 275/15; הנ"ל, הוראת ביטחון פנים מס' 5 (מעודכנת), סימוכין כנ"ל, 11.1.1946, TNA, WO 275/16; הנ"ל, הוראת ביטחון פנים מס' 1, סימוכין כנ"ל, כולל נספח כ"א, 'שימוש בעשן מדמייע', 23.4.1947, TNA, WO 275/17.

משום שהחיכוך והאלימות בין שני הציבורים לבשו פנים חדשות ולא גלשו עוד להתנגשויות המוניים. מסיבות שאינן מעניינה של עבודה זו, לא חודשו חיפושי נשק רחבי היקף במרחב הכפרי, שהיו מתכוון להתנגשויות אלימות. פעולות צבאיות נרחבות כנגד היישוב, דוגמת עוצר והטלת משטר צבאי, לא גררו בעקבותיהן תגובות יהודיות המוניות, וכאשר כבר אירעו הפגנות והתגודדויות המוניות יהודיות (למשל בהלוויות הרוגים מאש הצבא) הן לא הידרדרו להתפרעויות שחייבו להפעיל כוח לפיזורן.

חריג בהקשר זה היה הפגנות ענק שהתרחשו בחיפה במחאה על הכוונה הבריטית להעביר את מעפילי האוניות "יגור" ו"הנרייטה סולד" לקפריסין (13 באוגוסט 1946). הללו גררו התנגשויות דמים עם שוטרים ועם חיילים וירי חי, והללו הביאו למותם של שלושה מפגינים ולפציעת נוספים. גם הלוויות ההרוגים ההמונית למוחרת הפכה להתפרעות שפוזרה בכוח במחיר פצועים.²⁸⁰ ההפגנות לא באו לבריטים בהפתעה, והם נערכו לכך במועד, כפי שבא לידי ביטוי בצידום ובחיילים שהוקצו למשימה (גדוד לויאלס [Loyals] 1 מחטיבה 2 בדיוויזיית חי"ר 1) בלהביורי 'ואספ' מתיזי שמן. אך מסיבה לא ברורה הם לא חומשו ככל הנראה באמצעי גז המדמיע, שעדיין נשמר בדרג החטיבתית. התוצאה הייתה ירי קטלני, שאף בתחקיר המטווח הבריטי לאחר האירוע הוכח כבלתי מבוקר ושגוי.²⁸¹

אולם בד בבד הלך הגז המדמיע והיה לאחד האמצעים הנפוצים שהפעילו הבריטים במאבקם במפעל ההעפלה.

---

280 יהודה סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה, כרך שלישי: ממאבק למלחמה, חלק שני** (תל אביב: עם עובד, 1972) [להלן: סת"ה], עמ' 1139; 'הצבא ירה לתוך המון המפגינים בחיפה', עיתון דבר, 14.8.1946; 'ספינות המעפילים "הנרייטה סולד" ו"יגור" גורשו לקפריסין', עיתון על המשמר, 14.8.1946, עמ"ה (נרכש ב־10 ביולי 2019).

281 גנרל סר א. קנינגהאם [Cunnigham], א"י אל שר המושבות, **מברק מס' 1309**, 13.8.1946, TNA, CO 537/1803; קצין הצי האחראי בחיפה לקצין הצי האחראי בפורט סעיד, **'דוח התנהלות'**, סימוכין H.66/37, עמ' 2, TNA, ADM 1/19615; **'דוח לט. קולונל ג.א. רימבלט [Rimbeult], מפקד גדוד לויאלס 1, על ארוע ירי באזור הדר הכרמל ב־13 באוגוסט'**, נספח א' ל'דוח דיוויזיית חי"ר 1 על מבצע "איגלו" ב־12-13 באוגוסט', ללא תאריך, TNA, WO 261/640.

גז מדמיע כנגד ההעפלה

ככל שמתום מלחמת העולם גבר היקף המאמצים שעשו המוסד לעלייה ב' וגופים אחרים להביא ארצה אוניות נושאות מעפילים, כך גם גברו מאמצי השלטונות לבלום גל זה של הגירה בלתי חוקית. המאמצים השתרעו על פני קשת רחבה של פעולות מודיעינית, מדיניות, דיפלומטיות, צבאיות וחשאיות. הבולטת והפומבית בהן הייתה לעצור את הספינות מייד עם היכנסן לתחום המים הטריטוריאליים של א"י ולהשתלט עליהן על ידי כוח משימה ימי מאולתר שהקים הצי הבריטי בים התיכון ולהעביר את נוסיעהן למחנות מעצר, תחילה בעתלית ואחר כך - בעקבות החלטת הקבינט ב־8 באוגוסט 1946 - בקפריסין.²⁸² עוד החליט הקבינט כי הוראתו לא תיושם לפני 11 באוגוסט, כדי לתת לרשויות במזרח הים התיכון מרווח נשימה להתארגנות.

282 החלטת קבינט CM(44)77 8 באוגוסט 1946, TNA, CAB 128/6/15. על מאבק הבריטים בהעפלה מנקודת מבט בריטית: Ninian Stewart, *The Royal Navy and the Palestine Patrol*, (London: Frank Cass, 2002) [להלן: סטיוארט, *פטרול פלשתינה*]; סטיוארט כהן "זהרימה אגרוף האימפריה, ותן: שובי ימה!" - הצי המלכותי וההעפלה (1945-1948), הציונות, מאסף כ"א, 1998, עמ' 195-223; צה"ל/אמ"ץ/תוה"ד, תלקיט: השתלטות על אוניות המעפילים בשנים 1945-1947 (זרקור 35), יולי 2011.

עדויות וזיכרונות של מעפילים ושל מלווי אוניות מטעם הפלמ"ח מותירים רושם כי הפעם הראשונה שבה הפעילו הבריטים חל"ך מדמיע כנגד ספינות מעפילים הייתה כבר ב־12 באוגוסט - יממה בלבד מהחלטת הקבינט - שעה שביקשו להעביר את מעפילי הספינה "הנרייטה סולד", שיורטה ימים אחדים קודם ועגנה במפרץ חיפה מחוץ לנמל, לאונייה אחרת שתובילם למחנה מעצר בקפריסין (מבצע "איגלו", IGLoo). הספינה נגררה לעבר הנמל, שם היו המעפילים אמורים לרדת לחוף ולעלות על אונייה שתובילם לקפריסין. בעוד ההשתלטות על הספינה ימים אחדים קודם לא לוותה בהתנגדות המעפילים, הידיעה כי הם יורחקו מא"י הביאה להתנגדות אלימה. זו מנעה את קשירת "הנרייטה סולד" לרציף ובעקבות זאת לשליחתן בסירות של קבוצות השתלטות משתי הסיירות הקלות "מאוריציוס" (MAURITIUS) ו"אג'קס" (AJAX), שאנשיהן ביקשו לטפס על סיפון אוניית המעפילים, אך נהדפו. לאחר מאבק ארוך של שעות נפסקה ההתנגדות, הספינה נקשרה לרציף, והמעפילים עברו למה שלימים כונה "אוניית גירוש". על פי עדות של מעפיל לא מזוהה, לאחר שנה, במהלך הניסיונות הבריטיים: 'הוטלו עלינו פצצות גז מדמיע, רובן הושלכו חזרה לים. פצצה אחת שנתפוצצה בקרבת משכן התינוקות הסבה להם סבל קשה, וצבע פניהם נשתנה לצהוב'.²⁸³ שמואל ינאי שהיה מבכירי המלווים הארץ-ישראליים על הספינה העיד כך: 'הקיפו אותנו סירות מנוע... ומלחים הטילו עלינו רמוני עשן וגז מדמיע. רמון אחד נפל לתוך הקבינה בה שכנו התינוקות עם אמהותיהם. אם מבולבלת פרצה מתוך הקבינה וצעקה כי הקבינה התמלאה בעשן'.²⁸⁴ אריה קפלן, מפקד "הנרייטה סולד", סיפר בעדות מפורטת מאוד על שאירע במהלך העימות:

התחילו לזרוק עלינו פצצות מדמיעות שבדרך כלל לא הפריעו

---

283 'מערכות - ההעפלה: "הנרייטה סולד"', מערכות, מ"ב-מ"ג, אוגוסט 1947, עמ' 14.

284 סאמק [שמואל] ינאי, 'אג'קס נגד הנרייטה סולד', ללא תאריך, דף הספינה "הנרייטה סולד", באתר פלי"ם, ההעפלה והרכש. http://www.palyam.org/Hahapala/Teur_hafilagot/hf_HSold.php [להלן: אתר פלי"ם] (נרכש ב־1 בדצמבר 2017).

ביותר והאנשים היו תופסים אותם ביד וזורקים חזרה למים, פרט לפצצה שנפלה באיזור שריכזנו בו את התינוקות, וגרמה לפניקה גדולה מאד... [בשלב מאוחר יותר] הם התחילו עוד פעם לזרוק עלינו פצצות מדמיעות שנזרקו חזרה לתוך הסירות שלהם או לים, אבל אחדות התפוצצו בין הילדים הקטנים שהיו במחסן יותר למטה, בו התחילו להיחנק והאמהות נכנסו להיסטריה גדולה מאד. גם הבעלים התחילו בצעקות שהורגים את הילדים שלהם... קמה באניה בהלה וראינו שהדברים מגיעים לכמעט היסטירה ונאלצנו פעם או פעמיים להתגבר על היסטריה כזו... וזה הכריע את הכף.²⁸⁵

בהתעלם מההבדלים - חלקם מהותיים - בעדויות, בייחסנו אותם לשוני הטבעי בחוויה האישית ובתעתועי הזיכרון האנושי, הרי על פניו יכול הקורא להסיק כי על מעפילי "הנרייטה סולד" - הראשונים שטעמו את טעם הגז המדמיע - הוטלה כמות גדולה יחסית של רימוני דמע וכי אף שחלקם נוטרל, החל"ך שפגע בתינוקות ובילדים, היה בסופו של דבר בין הגורמים המכריעים להפסקת ההתנגדות. אלא שהתיאורים הללו מציבים מספר בעיות היסטוריוגרפיות: מתיעוד אמין ומוצק עולה כי באותה העת סבל הצי ממחסור חמור במכלי חל"ך מדמיע, וחוליות ההשתלטות השתמשו בו במשורה ובהיקפים קטנים (לפעמים 1-3 רימונים ומחוללים בלבד). לפיכך התיאור שדווקא בפעם הראשונה ובסיטואציה רגישה כל כך ירשה הצי לאנשיו להשתמש בחל"ך בנדיבות תמוה. נוסף על כך, מניתוח המקרים הראשונים שבהם בוודאות הופעל חל"ך מדמיע נגד ספינות מעפילים עולה כי טרם הביצוע נתנו על כך הבריטים התראה שהושמעה ברמקולים של אוניות הצי. מהעדויות שלעיל נפקד מקומה של התראה כזו, אף שדווקא במקרה זה היו מגעים אישיים הדוקים בין הצדדים. כמו כן, עד למאבק שהתחולל סביב "הנרייטה סולד", הבריטים לא חוו

---

285 'אריה קפלן (קיפ"י) מספר על הספינה "הנרייטה סולד"', ללא תאריך. שם.

התנגדות אלימה בעת מעצר ספינות המעפילים והעברת נוסעיהן לעתלית, וגם בתחילת פרשה זו לא ציפו להידרדרות ולאלימות שכעולה מהעדויות נחתה עליהם בהפתעה. לכן לא הייתה סיבה לצייד מראש את אוניות הצי באמל"ח רגיש כחל"ך מדמיע, שאותו בכל מקרה ניתן היה באותה העת להשיג רק ממחסני זרוע היבשה או המשטרה בארץ ולהכשיר מלכתחילה מלחים או נחתים להשתמש בו. אומנם בישיבת הקבינט ב-8 באוגוסט שבה הוחלט על מדיניות הגירוש עלה החשש מאלימות, אך ארבעת הימים שעברו מהחלטת לונדון עד להתרחשויות בנמל חיפה היו פרק זמן קצר מדי להשלמת תהליך בירוקרטי, אפסנאי והדרכתי כזה. יתרה מזו, סימפטומי שאיפת האד המתוארים בעדויות אינם תואמים את תסמיני החשיפה לחל"ך מדמיע, אלא יותר לחשיפה לעשן. לבסוף, בתיעוד הבריטי הזמין, המפרט את אירועי ההשתלטות, ובכללם מונה את האמצעים שהפעיל הצי, דוגמת זרנוקי מים, שימוש בחל"ך מדמיע אינו מוזכר כלל. שלטונות הצי עצמם ראו באירוע ההשתלטות הבא על הספינה "כתריאל יפה", שבוע לאחר מכן, את המקרה הראשון שבו הם הפעילו אמצעי חל"ך מדמיע.²⁸⁶ גם בדוחות הפעולה על "איגלו" של דיוויזיית חי"ר 1 (האחראית לאזור הצפון) ושל גדוד צ'שייר 2, שאחת מפלוגותיו תגברה (ללא התנגדות) את חבורת ההשתלטות הימית מייד בעגינת האונייה לאורך המזח, לא מוזכר שימוש בחל"ך בידי אנשי הצי, אירוע שסביר שהיה מקבל ביטוי כלשהו נוכח ראשוניותו (בדומה לתיאור הרחב שהוקדש להתזת השמן מלהביורי "ואספ" מול התקהלויות יהודים בהר הכרמל שנאספו למחות על הגירוש).²⁸⁷ מכל האמור לעיל נראה כי זיכרונם של העדים היהודים תיעתע בהם - אומנם הבריטים הפעילו אמצעים פירוטכניים נגד מעפילי

---

286 מפקד עליון, תחנת הים התיכון אל שר הימייה, "ירוט" אריאטה סאלום" [ARIETTE SALOM], TNA ADM, 6.9.1946, 1/19572.

287 גדוד צ'שייר 2, דוח מבצעים רבעוני, נספח ב', 'מבצע "איגלו" - 13 באוגוסט '46 - TNA, WO 261/315, 1.10.1946; דיוויזיית חי"ר 1, 'דוח על מבצע "איגלו", 12-13 באוגוסט '46 - ללא תאריך, TNA, WO 261/640.

"הנרייטה סולד", אך רובם היו רימוני עשן סטנדרטיים בלבד.²⁸⁸

לא עבר שבוע ונרשם המקרה הראשון המאומת שבו שימש האמל"ח החדש נגד המעפילים, אולם לא מלחים או נחתים השתמשו בהם אלא חיילים דווקא. על הצי המלכותי הוטלה האחריות לעצור ולהשתלט על אוניות המעפילים בים ולהביאן לעגון בחיפה, ושם העביר לצבא את האחריות להוריד את נוסעיהן ולהעבירם למחנות המעצר, או - לאחר החלטת הקבינט - לאוניות הגירוש. במבצע "חרמון" (HERMON) ביקשו השלטונות להעביר כ-1,400 עולים משתי אוניות שנתפסו והובאו לחיפה - "כתריאל יפה" (AVANTI) ו"כ"ג יורדי הסירה" (SAN SISSIMO) - לאוניה "אמפייר הייוד" (EMPIRE HEYWOOD), שתובילם למחנה מעצר בקפריסין. המשימה הוטלה על אגד הארטילריה של דיוויזיית חי"ר 1, שחומשו מראש באמל"ח דמע. תהליך ההעברה בנמל בליל 17-18 באוגוסט הפך לאלים בשל ההתנגדות הפסיבית העזה שגילו מעפילי "כתריאל יפה". הללו התרכזו באולמות מתחת לסיפון וסירבו לרדת לחוף ולעבור משם לאוניית הגירוש. בעקבות זאת תותחני גדוד שדה 19 השתמשו תחילה בזרנוקים והתיזו לטווח לתוך המחסנים סילוני מים - בעוצמה של ארבעה טון לדקה, לפי דיווח הדיוויזיה - כדי לאלץ את המתבצרים לצאת, אך כשאמצעי זה לא נשא פרי התרו באמצעות מגפון כי יעברו לשימוש בגז מדמיע. לאחר שהייה של רבע שעה מימשו את האיום והטילו רימון גז בודד - על פי דוח הפעולה הרשמי של הדיוויזיה - אל תוך כל אחד מהמחסנים הסגורים והדחוסים, ופעולה זו הביאה, בלשונו הציורית של

---

288 גם ספרות התיעוד והמחקר מתייחסת לרימונים שהוטלו כרימוני עשן: סת"ה (הערה 280 לעיל), עמ' 1138; דניאל רזן, **גדעונים: מפעילי הקשר האלחוטי בשירות המדינה שבדרך** (יהוד: עמותה להנצחת חללי חיל הקשר והתקשוב, 2017), עמ' 176; דף הספינה "הנרייטה סולד" באתר עמותת חיל ים, <http://www.amutayam.org.il> (נרכש ב־20 ביולי 2019).

הדוח, לכך ש"יציאת מצרים השלישית" החלה במלוא המהירות.²⁸⁹

המהומה והמבוכה הייתה נוראה; הגז צרב את העינים ואת העור שנרטב מהמים המלוחים, והאנשים נחנקו מקוצר נשימה. הם לא התכוונו לכך ולא ידעו כיצד להתגונן מפני גזים. סולמות יציאה לא היו בנמצא, והאנשים החלו לטפס על הקירות. המים הגיעו עד לברכיים ולנמוכי הקומה אפילו עד למותניים; החלשים התמוטטו ונפלו. האנשים נדחקו לפתח כדי לשאוף אויר צח, והאנגלים הושיטו ברצון את ידיהם לעזרה וקיבלו בשמחת מנצחים את המנוצחים המוכים.²⁹⁰

נראה שהשלטונות לא הפנימו תחילה את השינוי לחומרה שחל בהתנגדות המעפילים למעצר, או שתהליך העברת המידע בין מפקדי הצי בים התיכון היה לקוי, שכן קפטין [אל"ם] ג'והן רוק-קיין (Ruck-Keene), קברניט המשחתת "צ'יקרס" (CHEQUERS) ומפקד שייטת המשחתות 1, שהגיעה לחיפה ב-28 באוגוסט והחליפה את קודמתה, לא היה מודע לה ונאלץ לחוות בכך בעצמו ו"להמציא את הגלגל" מחדש. מדוח שהגיש למפקדו, עולה כי הבנתו התחדדה רק לאחר מאבק אלים וקשה - ללא גז מדמיע - שהתחולל בין המעפילים לקבוצות ההשתלטות הבריטיות על סיפונה של הספינה "ארבע חירויות" (FEDE) בתחילת ספטמבר מול חופי תל אביב,

---

289 דיוויזיית חי"ר 1, 'דוח על מבצע "חרמון", 17.18 באוגוסט '46, ללא תאריך, TNA, WO 261/640. תיאור ההשתלטות: סטיוארט, פטרול פלשתינה (הערה 282 לעיל), עמ' 64; קצין הצי הבכיר (משייט) חיפה אל מפקד העליון, תחנת הים התיכון, 'דוח על מעצר הספינה המובילה מהגרים בלתי חוקיים "כתריאל יפה" על ידי אניית הוד מלכותו [להלן: א.ה.מ.] "וולאג" [VOLAGE]', 22.8.1946, TNA, ADM 1/19582; הארטילריה המלכותית, דיוויזיית חי"ר 1, 'דוח על מבצע "חרמון"', סימוכין RA 240/1, 26.8.1946, TNA, WO 261/719.

290 אברהם אביאל, החופש והבדידות (ת"א: תמוז 2000) עמ' 167.

ושחייב להפעיל כ-100 מלחים ונחתים.²⁹¹ מהבנתו, כי 'מצב רוחם של המהגרים הלא חוקיים נעשה מסוכן ויותר מאורגן', הסיק כי גז מדמיע יהיה אמצעי מתאים ויעיל במצבי השתלטות. חימוש מדמיע לא היה סטנדרטי באוניות הצי, ולכן פנה וקיבל מצבא היבשה חימוש כזה והורה לצייד בו את המשחתות לשימושן של קבוצות השתלטות עתידיות, תוך שהבהיר לדבריו למפקדיהן להשתמש בהם 'רק כאמצעי אחרון' לפני ירי חי. מפקדת הצבא בארץ, שלא ששה, כמתברר, לוותר על האמל"ח האמריקאי התקני העדיפה להעביר לצי אמצעים ישנים - מחוללי דמע 2 ורימונים 67, בלי שטרחה לעדכנו כי היא פסלה אותם לשימוש מבצעי, בין בשל התיישנותם ובין מחמת הסכנה לנפגע. במהרה הם באו לידי ביטוי מבצעי. ב-21 בספטמבר מצפון לעכו יורטה אוניית המעפילים "פלמ"ח" (ADRIANA ARIELLA) בידי שולת המוקשים "רוונה" (ROWENA). חוליית ההשתלטות הראשונה שעלתה עליה, נעזרת בסילוני מים שהותזו מאוניית הצי, נתקלה בהתנגדות אלימה, ואחד מאנשיה אף ירה והרג מעפיל, אך היא לא הצליחה להשתלט על האונייה ומצאה עצמה במצור. ירי צרור מתותח אורליקון מעבר לחרטום "פלמ"ח" הלהיט, לדעת מפקד "רוונה", את הרוחות עוד יותר, ולפיכך החליט להשתמש באמל"ח הכימי. מ"רוונה" הושלכו לעבר סיפון "פלמ"ח" שלושה רימונים 67, והללו 'ניקו את ירכתי הספינה' ואפשרו לחוליה שנייה לעלות על הסיפון ולסיים את ההשתלטות, תוך שהם מטילים רימון נוסף לעבר בית ההגה. המעפילים הועברו למוחרת לקפריסין ללא התנגדות. לראשונה אפוא השתמש הצי בחל"ד מדמיע נגד מעפילים, כמשתקף בדוח שכתב קברניט שולת המוקשים: 'זו היתה החלטה קשה עבורי להחליט על שימוש בנשק

291 קפטין ג'והן ה. רוק-קיין, 'התנהלות שייטת משחתות 1, 23 אוגוסט-27 אוקטובר 1946', מוסף למכתב הקצין הימי הבכיר (משייט) חיפה אל אדמירל משנה (משחתות), הים התיכון, מלטה, 'יירוט הגירה יהודית בלתי חוקית', סימוכין 2284/18/6, 14.11.1946, נספח 'לדוח תחנת הים התיכון לתקופה אוגוסט-1946 ינואר 1947', TNA ADM1/20621; מפקדת הכוחות הבריטיים בא"י ועבה", ענף מבצעים, רשומות היסטוריות, יולי-ספטמבר 1946, 'העברת [אנשים] מ"פידה"', נספח ה' למסמך 'הגירה בלתי חוקית', ללא תאריך, TNA, WO 261/562; מפקדת א"י אל דיוויזיית חי"ר 1, מכתב, סימוכין G/2225/4 (G), 10.9.1946, TNA, WO 191/77; האדמירליות, 'המאבק בהגירה בלתי חוקית יהודית מסיבית לא"י, נובמבר 1945 עד אוגוסט 1947', סימוכין CB 03165, 1948, עמ' 24, ADM 239/412 [להלן: דוח האדמירליות].

חדש, אבל בחינה בדיעבד שכנעה אותי שעל ידי כך נחסכו חיי אדם, הן של חבורת הפשיטה והן של המהגרים שהיו נחושים בכל מחיר למנוע את תפיסתם'.²⁹² אומנם בדוח הרשמי קבע מפקד השייטת כי 'הנפגעים משני הצדדים היו רבים יותר לולא השימוש באמצעי זה', ושיבח את היעילות שבה הם הופעלו בידי מלחיו ('היה זה שימוש בעיתוי נכון של גז מדמיע שמנע קורבנות נוספים')²⁹³ אך לפחות בדוח זה התחמק מלתאר את חומרת הפגיעות שהם גרמו, שעה שמעטה הזכוכית של הרימונים התנפץ על הסיפון. החל"ך הנוזלי שלא הספיק להתאדות ניתז על המעפילים וגרם לכוויות חמורות בפניהם ובזרועותיהם של אחדים מהם, בדיוק כפי שהזהיר משרד המלחמה הבריטי שנתיים קודם. לא לחינם הכתיר עלון "ההגנה" - "האשנב" - את האירוע 'האנגלים פתחו במלחמת גזים' ואת החל"ך כ"גז פוצע", בכותבו:

אנו קובעים שהגז שהשתמשו בו בהתקפה על המעפילים לא היה גז מדמיע מהסוג שמשטרה משתמשת בו כדי לפזר הפגנות. מעפיל סיפר: "שקר הוא שהשתמשו נגדנו בגז מדמיע. הגז גרם לעיוורון קשה בעינים, לשריפת עור, לכוויות באברי המין, לייסורי גוף ממושכים. יש מעפילים שעד היום לא חזר אליהם כוח הראייה". אין זו פגיעה בגז מדמיע: זו פגיעה בגז פוצע. זו פגיעה בגז מסוג הגזים שגם במלחמה אסור להשתמש בהם.²⁹⁴

---

292 מפקד א.ה.מ. "רוונה", 'דוח התנהלות', 23.9.1946, TNA, ADM 1/19591; על פי העיתון טיימס מ-22 בספטמבר 1946, המביא את סיפורו של מלח מ"רוונה", בעל עיטור על פעולתו בעת ההשתלטות, הוטלו על הספינה חמישה רימוני "עשן מדמיע". מצוטט ב-, Orders, Decorations, Medals and Militaria – An Auction, 2.2018, p. X46, in www.dnw.co.uk (נרכש ב-14 באוקטובר 2019). על השימוש הראשוני בחל"ך מדמיע נגד "פלמ"ח" ראה גם: מפקדת הצבא הבריטי בא"י ובעבה"י, ענף מבצעים, רשומות היסטוריות, יולי-ספטמבר 1946 'הגירה בלתי חוקית', ללא תאריך, TNA, WO 261/562.

293 הקצין הימי הבכיר (משייט), חיפה [קפטין אנטוני די־סאליס] אל המפקד העליון, תחנת הים התיכון, 24.9.1946, נספח לדיווח האחרון לאדמירליות, 'יירוט הקיאק "אריאל" [ARIELE] על ידי א.ה.מ. "רוונה" ב-21 בספטמבר 1946, סימוכין TNA, ADM 1/19591, 16.10.1946, Med.46/1352/23/1 (No. 2934) [להלן: תזכיר די־אליס]

294 'אשנב', 9.10.1946, עמ' 1, ע"ה.

בדיון רב נוכחים בראשות הנציב העליון - שנערך בארמון הנציב בירושלים בעקבות ההתנגשות במחצית אוקטובר 1946 בהשתתפות מפקדי הצבא, הצי, חיל האוויר והמשטרה בארץ וקציניהם הבכירים - הסכימו הכול כי שימוש באמצעים לא קטלניים כגז מדמיע, סילוני קיטור וזרנוקי מים ודלק הוא כלי יעיל אל מול התנגדות המעפילים הגוברת הן בלב ים הן בנמל, הגם שלא ברור אם הועלו שם ההסתייגויות מהרימונים הבעייתיים שהצי משתמש בהם.²⁹⁵

אולם, בין מתגובה יהודית ובין כנראה מלקחים פנימיים, גם באדמירליות הגיעו למסקנה דומה של הצבא מזה ושל "ההגנה" מזה, כי 'רימון 67 אינו התשובה האידיאלית, כפי שנחשב תחילה', ובעקבות האירוע הורו להפסיק את השימוש בו 'מסיבות הומניטריות'.²⁹⁶ לפיכך, בספינה הבאה שנתפסה, "לטרוון" (SAN DIMITRIO), נעזרו שוב קבוצות ההשתלטות, שהסתערו בבוקר 1 בנובמבר משתי שולות מוקשים שנצמדו אליה, במחוללים מס' 2, שככל הנראה הוטלו מסיפון "פרובידנס" (PROVIDENCE). אל מול התנגדות אלימה של המעפילים, הם 'זכו להתכבד בארבע רמוני גז מדמיע ולהטם צונן בזרנוקים שהופעלו כהלכה'.²⁹⁷ הגז וכן סילוני מים ואלומות אנשי הצי יחדיו הכניעו את ההתנגדות תוך כחצי שעה, בין השאר, לאחר שאחד הרימונים נפל לתוך בטן האונייה, והתפשטות הגז בחלל הסגור גרמה לבהלה ולמהומה בקרב המעפילים שם. לא מן הנמנע כי תוקפנות אנשי ההשתלטות לובתה על ידי מידע מוקדם מטעה על אודות הימצאותם של מכלי גז מדמיע ואולי אף נשק חם בידי המעפילים. האונייה הובלה לחיפה, נוטה מאוד על צידה, והמעפילים

---

295 תרשומת מישיבה שנערכה בבית הממשלה, ירושלים, 12 באוקטובר 1946, ללא תאריך, TNA, WO 191/77.

296 דוח האדמירליות (הערה 291 לעיל), עמ' 12.

297 מפקד א.ה.מ. "פרובידנס" [PROVIDENCE], 'דוח התנהלות מס' 1', סימוכין 809a/43, 2.11.1946, נספח למכתב המפקד העליון, תחנת הים התיכון אל האדמירליות, 'דוח יירוט "סן דימטריו"', 31 באוקטובר עד 1 בנובמבר 1946 של א.ה.מ. "אוקטביה" [OCTAVIA], סימוכין 3687/Md/46/001352/23/1, 30.12.1946, ADM 1/20589, TNA.

הורדו ללא התנגדות לקראת גירושם לקפריסין.²⁹⁸

בסיכום לקחיו מהפעולה קבע קפטין [אל"ם] אנטוני די־סאליס (DeSalis), שאך ימים אחדים קודם מונה לתפקיד הקצין הימי הבכיר בא"י:

[במהלך ההשתלטות] השתמשו בעשן מדמיע בחכמה ובמידה ואוכל להחזיק במלאי רימונים בלתי מזיקים אני מעריך שניתן יהיה לסכל התנגדות לחבורות פשיטה ללא אבדות או שימוש בנשק חם. אך זה מותנה בהתנהגות האלמנט "הקשה" בכל ספינה בלתי לגלית. אם תהיה התנגדות או פעולות נגד השתלטות מצד הבלתי לגליים אל מול הספינות העוצרות לא נראה ששימוש בעשן מדמיע יספיק.²⁹⁹

ההאצה במפעל ההעפלה וגילויי ההתנגדות הגוברת של המעפילים הביאו את שלטונות הצי להבין, עוד קודם לפרשת "לטרוך", כי ההתנגשויות האלימות החוזרות בין פליטים אזרחים ובין לובשי מדים חסרי ניסיון במצבי התמודדות כאלה, עלולות להסתיים באסונות ובקרבות בנפש משני הצדדים, ולא ניתן יהיה להסתירן מהעין הציבורית ומהביקורת הגוברת ברחבי העולם ובבריטניה גופא. נוסף על כך גבר החשש שהמעפילים יעברו להשתמש בנשק חם, בין שיצטיידו בו מראש, בין שייתפס מאנשי צוותי ההשתלטות תוך כדי המאבק. נוכח זאת הוחלט להכשיר צוותי השתלטות ייעודיים מקרב הנחתים והמלחים בכל אחת מאוניות הצי המיועדות למנוע העפלה מול חופי הארץ. באמצע אוקטובר 1946 בבסיס ההדרכה של

---

298 קומודור [תא"ל] א"י, תזכיר וו, סימוכין 65/519, 23.11.1946, שם. לתזכיר מצורפים גם דוחות מפורטים של מפקדי האוניות המשתלטות ומברקי העדכון השוטפים של די סאליס למפקדו. על נקודת המבט העברית: אורי גורן, **משיני צדי הקריפטו** (ראשון לציון: א. גורן, 2008), עמ' 28, http://amutakesher.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/Cryptohebrew.pdf (נרכש ב־21 בספטמבר 2018); לפי עיתון **הבוקר**, 3.11.1946, עמ' 1, נעשה שימוש בז מדמיע בידי חיילי הצבא בעת הורדת המעפילים לרציף בנמל חיפה, אך גרסה זו נשללת לפי שאר המקורות העבריים והבריטיים, בכללם חיילי דיוויזיית חי"ר 1 שהשתתפו בפעולת ההורדה. ראה: Trevor Hall, 'Enduring the Hour', <http://www.britishforcesinpalestine.org/immigration/sandimitrio.html> (נרכש ב־21 בספטמבר 2018).

299 תזכיר די־סאליס (הערה 293 לעיל).

הנחתים במפרץ עֵיִן תּוֹפִיָּחָה שבאי מלטה נפתח מסלול מיוחד ללחימה בעלייה הבלתי חוקית. במשך שבוע עבר כל צוות אורגני, שמנה קצין ו-15 חוגרים, קורס של שבוע ימים, ובו הושם דגש על השתלטות בסביבת הפעלה של חל"ך מדמיע, תוך התנסות אישית בשימוש בו ובחשיפה אליו עם מסכות גז ובלעדיהן. חלק מאימוני הכושר שעברו החניכים נעשו תוך שהם חובשים מסכות. בסיום ההכשרה לרשות כל אוניית מלחמה שנשלחה למזרח הים התיכון היו שני צוותים מאומנים המצוידים במסכות אישיות. עד סוף 1947 במלטה הוכשרו יותר מ-2,000 קצינים, מלחים וחיילי צי בטכניקות ההשתלטות.³⁰⁰

צוות כזה, בוגר אחד ממחזורי ההכשרה הראשונים, השלים ללא התנגדות ואף בסיוע חלק מהמעפילים השתלטות שקטה על הספינה "כנסת ישראל" (LUCHITA) בקרבת החוף הארץ-ישראלי ב-24 בנובמבר, והשימוש בעשן מדמיע בוטל בחוכמה.³⁰¹ אולם עם הגעתה של הספינה לנמל חיפה יומיים לאחר מכן ולאחר שהתברר למעפילים כי השלטונות מתכוונים להעבירם למחנה מעצר בקפריסין, הם סירבו לרדת והתנגדו בכוח לחיילי גדוד נ"ט (נגד טנקים) 13 מדיוויזיית חי"ר 1 שקיבלו אחריות להעברתם. הללו עלו על סיפון האונייה, והתפתח עימות אלים. במהלכו ירו הבריטים מספר כדורים חיים, והללו גרמו להריגתם של שני מעפילים. בעקבות זאת נסוגו התותחנים, ולאונייה הוזעקה פלוגת רגלים שהייתה בעתודה. ניסיונם הראשון לעלות עליה לא צלח, וגם שימוש בזרנוקי מים לא הרגיע את ההתנגדות. רק הסתערות נוספת, כשהפעם החיילים חבושים במסכות גז ומטילים רימוני גז מדמיע, הובילה להשתלטות. מפקד הפעולה ציין בסיכומו כי ההשתלטות מחדש ארכה חמש דקות בלבד, והרימונים

---

300 דוח האדמירליות (הערה 291 לעיל); מזכיר האדמירליות אל מועצת האדמירליות, תרשומת, 16.10.1946, TNA, ADM 1/19591; המפקד העליון תחנת הים התיכון אל האדמירליות, דוח התנהלות, סימוכין TNA, ADM 16/5638, 16.2.1948, 103/Med.48/560/14/7.

301 קומודור א"י, מכתב, סימוכין H.65/681, 13 בדצמבר 1946, מצורף למסמך המפקד העליון תחנת הים התיכון, 'ההשתלטות על "לוהיטה" [LOHITA - כך במקור]', סימוכין No 73, Med, 47/001415/7/1, 8.1.1947, TNA, ADM 1/20598.

הוטלו רק לשטח הסיפון העליון החיצוני. עדויות המעפילים בסוגיה זו סותרות: מחד גיסא נטען, שנים רבות מאוחר יותר בעדויות שבעל פה, שאמינותן אינה ברורה, כי הם הספיקו לאחוז בחלקם ולהשליכם בחזרה לעבר החיילים, מה שעשוי לתמוך בגרסה הבריטית. מאידך גיסא, באותן עדויות עצמן נטען כי החל"ך הוטל דווקא לתוך מחסן סגור - במשתמע לסיפון התחתון - שבו שהו מאות גברים, נשים וילדים שהתקשו לנשום והיה המניע העיקרי להפסקת ההתנגדות. כך למשל כתבה בדיעבד ובהגזמה תהילה עופר, ממעפילות האונייה:

פצצות הגז שנחתו עלינו במאותיהן היו דומות לקופסאות שימורים, ומתוכן פרץ סילון דק של עשן בהיר. כמה שלא השלכנו חזרה לרציף או לים, לא יכולנו לגבור על הכמות. הם מילאו את האויר. העיניים צרבו, הגרון צרב והכי גרוע היה כאשר מספר פצצות חדרו לסטן האניה ואנשים מבוהלים החלו לצאת אל הסיפון.³⁰²

---

302 שמואל כץ ותהילה עופר, **מול השער הנעול: האודיסיאה של מעפילי "כנסת ישראל"** (ת"א: הוצאת הספינות שבדרך, 2006), עמ' 107; גרסאות המעפילים נוספות: שם, עמ' 41; יצחק ארצי, **'כנסת ישראל', משואה: קובץ שנתי לתולדות השואה והגבורה**, קובץ ד' (ת"א, 1979), עמ' 175-176; בלוג **'סיפורי ארץ ישראל – מצבות מדברות: רוזנבאום יצחק - נהרג על קידוש השם על סף ארץ הקודש'**, 27.5.2010, https://israelitombstones.blogspot.com/2010/05/blog-post_27.html; **'סיפור מסעה של אוניית המעפילים "כנסת ישראל"'**, כנס "חושלי עתידות", 6.3.1987, פורסם ב־YouTube, 21 בדצמבר 2013; **'ספור הפלגת "כנסת ישראל"'**, אתר פלי"ם, (הערה 284 לעיל) (נרכשו ב־12 באוגוסט 2018).

שימוש בגז מדמיע על ידי חיילי דיוויזיית חי"ר 1 נגד המעפילים באנייה "כנסת ישראל",
בעת העברתם בנמל חיפה לאניית הגירוש לקפריסין, 27 בנובמבר 1946
(מקור: אוסף פרדי (פריץ) ליבריק, ארכיון הפלמ"ח)

נוכח אופיו של הדוח הבריטי (שבהקשר הירי החי מהווה מודל לאומנות הטיוח של כל המעורבים), לא מן הנמנע כי בלהט ההתכתשות שלשלו החיילים רימוני דמע גם לתוך הסיפון התחתון - בניגוד לפקודות ותוך כוונה לפגוע גם בכלל המעפילים שרובם לא התנגדו אקטיבית להשתלטות - והדבר הועלם מדיווחיהם או "צונזר" על ידי מפקדם. אולם, מנגד, ייתכן גם כי הדיווח הבריטי המאופק הוא המדויק, וכי המחסן הסגור המדובר לא היה בבטן האונייה אלא באותו מבנה ארעי שהורכב מקרשים על הסיפון העליון לשכן בו מעפילים שלא נמצא להם מקום בחללים התחתונים, והגז המדמיע שהתפזר על הסיפון, ושכוון להתגבר על ההתנגדות האלימה,

פשוט חדר אליו.³⁰³

השימוש בחל"ך מדמיע כדי להתגבר על התנגדויות המעפילים, אם בעת ההשתלטות, אם בעת הורדת האנשים לאוניות הגירוש בחיפה או לחוף בקפריסין, הפך שגרתי, כפי שהוכח באירועי האוניות "רפיח" (ATHINA), "לנגב" (MARCIA) ו"המעפיל האלמוני" (SAN MIGUEL), מדצמבר 1946 עד פברואר 1947. לפרקים די היה לשלשל רימון או מחולל בודד לחלל סגור וצפוף אנשים - כפי שאירע בנמל פמגוסטה בעת הורדת מעפילי "רפיח" בנחתת טנקים בנמל פמגוסטה - לגרום למעפילים שהתבצרו בבטן האונייה לחדול מהתנגדותם ולהביאם - אם להשתמש בתיאור ציני וחסר רגישות של קצין צי בריטי - לכדי 'הבטחות דומעות שירידה מהירה לאדמת קפריסין הפכה להיות רצונם העז ביותר'.³⁰⁴ קברניטי אוניות המלחמה השתכנעו כי 'המעפילים אינם הגיוניים... וכאשר ההגיון אינו פועל, גז מדמיע ששימושו נחרץ אך חסכוני בכוח היא הדרך הטובה ביותר'.³⁰⁵

בעוד חימושם הכימי של החיילים ושל השוטרים נשען על האמל"ח האמריקאי ההמתקדם, נאלצו המלחים והנחתים של הצי המלכותי, שעתה נשאו בעיקר העול של ההתמודדות בהעפלה, להסתפק במחוללים מס' 2 המיושנים והבעייתיים. בעוד מחוללי דמע בודדים היו טובים

---

303 גודר נ"ט 13, הארטיילריה המלכותית, פקודת מבצע מס' 10, 'מבצע לונדון', סימוכין TNA, WO 261/240, 25.11.1947, AT/8/1; לט. קולונל ר.ב. גרינג [Gring] למפקד דיוויזיית חי"ר 1, 'מבצע לונדון', סימוכין TNA, WO 261/652, 27.11.1947, RA/DO/240; מפקדת הצבא הבריטי בא"י ובעבה", ענף המבצעים, רשומות היסטוריות, אוקטובר-נובמבר 1945 'הגעת הספינה הבלתי חוקית "לוהטיה" [LOHTIA] - כך במקור', ללא תאריך, TNA, WO 261/564; דוח האדמירליות (הערה 291 לעיל), עמ' 25-26.

304 מצוטט בסטיוארט, **פטרול פלשתינה** (הערה 282 לעיל) עמ' 87; על השימוש בגז מדמיע נגד מעפילי "רפיח": הנציב העליון בקפריסין אל שר המושבות, **מברק מס' 587**, 18.12.1946, מובא ברזן, **גדעונים** (הערה 288 לעיל), עמ' 392; **דוח נור [אברהם ליכובסקי] על רפיח**, 12.1.1947, עמ' 7, א"צ 11/1979/290 [את"ה 14/290]; ליכובסקי, קטעים ממכתב לידיד, 10.1.1998, דף האונייה "רפיח" באתר פלי"ם, (הערה 284 לעיל) (נרכש ב-27 בספטמבר 2019). בדוח המוקדם תיאר ה"גדעוני" [אלחוטן] ליכובסקי כיצד הצליחו המעפילים לכסות את המחולל בשמיכות רטובות ואף שהחל"ך הספיק להתפשט במידת מה, 'המצב לא היה קשה'. במכתבו, 51 שנים מאוחר יותר, תואר האירוע בצבעים חמורים הרבה יותר: 'הסיטואציה נעשתה בלתי נסבלת ומזל שאף אחד לא מת. אחרי חצי שעה נפתח הכתח והמהגרים זרמו החוצה. אך גם מהדוח המוקדם עולה שהחל"ך הוא שהכריע את הכף. תודתי לאל"ם (מיל') דני רוזן על שהפנה את תשומת ליבי לעדויות ליכובסקי והעמידן לרשותי.

305 קברניט המשחתת "סטייונסטון" [STEVENSTONE], שליוותה את נחתת הטנקים, מצוטט בסטיוארט, **פטרול פלשתינה** (הערה 282 לעיל), עמ' 88.

לחללים סגורים, שלטונות הצי הוטרדו מהיעדר אמצעים יעילים, לטעמם, לשימוש במרחבים פתוחים יותר כסיפונים. האדמירליות אף ראתה כתורפה את יכולת המתגונן להספיק לזרוק הצידה או בחזרה את המחולל בטרם הסתיים קילוח הגז ממנו, בשל פתיל השהיה ארוך שאוכל רק לאחר כעשר שניות. לפיכך יעילותו, בעיני הצי, הייתה נמוכה בשטח פתוח 'אלא אם משתמשים בו בכמויות גדולות'.³⁰⁶ הצי חיפש אפוא אמצעים חדשים, ואלה נמצאו לו במרכז הלוחמה הכימית בפורטון. בשל הדרישות הגוברות והדחופות שהגיעו מרחבי האימפריה ומהשטחים הכבושים, עשה המרכז מאמץ מיוחד להחיש את פיתוחם של רימוני דמע חדשים. לאחר ניסויים חוזרים ונשנים שנמשכו כשנתיים, בסוף 1945 או בתחילת 1946 הוחל בייצור סדרתי ניסיוני של שני טיפוסים שיעדין הכילו חל"ך מדמיע מסוג CAP (CN): רימון דמע 91 להטלה (כינוי: "ליטו" - LETO) ורימון 92 (כינוי: "ניובי" - NIOBE), שאותו ניתן היה להטיל ידנית או לירות ממדוכה מורכבת על רובה שירות. שניהם כונו כמובן "רימוני עשן מדמיע" לצורכי דימום הפומבי, ובתכתובות הרשמיות כונו "רימוני תרגול", למטרות מידור. ההזמנה הניסיונית הראשונה כללה 1,500 רימונים 91 ו-5,000 רימונים 92 למטרות 'שליטה במהומות אזרחיות' במזה"ת, ומלכתחילה הם נועדו כנראה לחימוש צבא היבשה וכוחות ביטחון הפנים ולשיטור במושבות, אך עתה הועמדו לרשות האדמירליות.³⁰⁷

יתרונו של רימון 92 על פני עמיתו היה במהירות זרימת הגז לאחר ההטלה, תכונה שמנעה את ההשלכתו בחזרה לעבר מטיליו. לכן בתחילה העדיפו אותו האדמירליות, ואוניות הצי שפעלו במזרח הים התיכון צוידו

306 דוח האדמירליות (הערה 291 לעיל), עמ' 27.

307 מיג'ור יו. ו. פורבס [Forbes], מחלקת S.W.V.2 במשרד האספקה, סימוכין SWV2.B.M./6359, תרשומת 4a, לא תאריך, TNA, AVIA 22/2133. על הפיתוח והניסויים בשני הרימונים, בעיקר בשנים 1945-1946: TNA, WO 188/1752. ו-TNA, AVIA 22/2133+2134.

בו (כמות רימוני גז "ניובי" הועמדה ככל הנראה גם לרשות הצבא בארץ³⁰⁸), אולם בשונה מרימון 91 שתוכנן כרימון קליחה, רימון 92 היה רימון הקשה, מבוסס על מעטפת מתכת מתפוצצת. הפיצוץ - שרק בעקבותיו יכול היה הגז לזרום - יצר רסיסי מתכת, שעלולים היו לגרום לפגיעות פיזיות בקרב המעפילים. הערכת הנזק האפשרי גברה על הערכת היתרונות, והשימוש בו במאבק במעפילים הוקפא (לא ברור אם אכן הופעל אי פעם בפועל נגדם - ראו להלן).³⁰⁹ רימון 91 הפך אפוא לנבחר, ובתחילת ינואר 1947 התנהלה עבודת מטה מואצת לאישור בטיחותי לאחסונו באוניות הוד מלכותו, ומפברואר כבר עשו צוותי ההשתלטות שימוש ברימונים אלה כנגד ספינות המעפילים.³¹⁰

האונייה הראשונה שנגד מעפיליה השתמשו ברימונים החדשים הייתה "חיים ארלוזורוב" (ULUA) ב-27 בפברואר במבואות מפרץ חיפה. בשל מהירות הספינה הצליחו רק כשליש מצוותי ההשתלטות משתי שולות המוקשים "וולפר" (WELFARE) ו"ראוונה" שפעלו נגדה לעלות על סיפונה, והללו נתקלו בהתנגדות עזה והטילו מספר רימונים 91. אלא שבידיהם הייתה כמות כה קטנה, ולאחר דקות ספורות הם כילו אותה בלי שנוצר ריכוז ענן גז משמעותי שתהיה לו השפעה ממשית, ולפיכך הם נאלצו לסגת (אחדים מהנחתים אף פורקו מנשקם ונזרקו לים). רק בשלב השני עלה על אוניית "חיים ארלוזורוב" כוח חזק מספיק שבחסות סילוני מים ורימוני גז מדמיע נוספים, שהוטלו מסיפוני שולות המוקשים לאוניית המעפילים, ותוך שימוש בנשק קר וברימוני דמע נוספים 'מורכבים על מקלות' (ראה להלן) הצליח להכניע את המגינים. רימון בודד או מספר רימונים שהוטלו

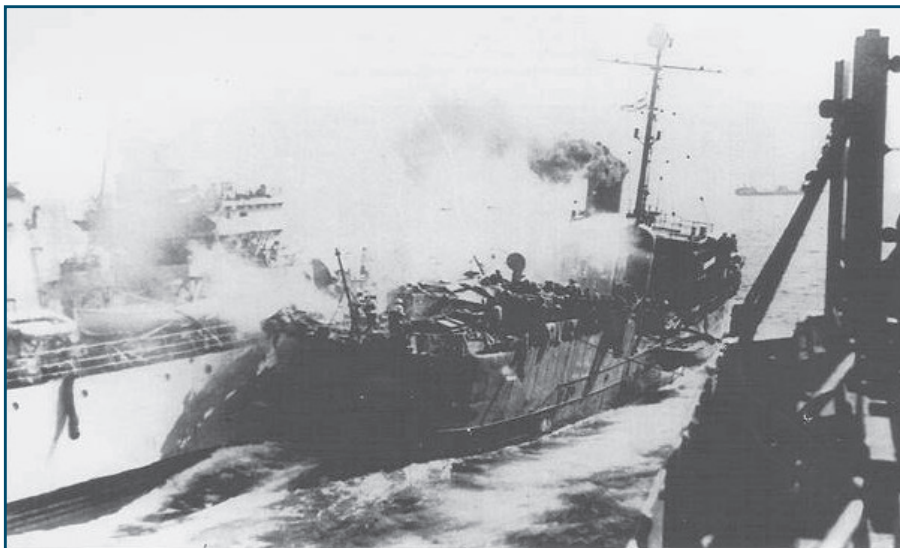
308 חטיבת צנחנים 2, 'אגרת הדרכה - גז מדמיע', נספח א' ל'הוראת ביטחון פנים מס' 8 - 'שימוש בגז מדמיע במהומות אזרחיות', סימוכין TNA, WO 261/213, 2PB/31/5.

309 דו"ח האדמירליות (הערה 291 לעיל), עמ' 12; שר המושבות, חוזר סודי לכל המושבות, 'ציוד עשן מדמיע, 11.5.1948, TNA, CO 537/2711. על ההשוואה בין שני סוגי הרימונים: דוח פורטון 3320 (W 167), 'ניסיונות השוואתיים ברמוני דמע', 1.9.1946, TNA, WO 188/2018.

310 מנהל חימוש ימי אל מנהל פורטון, 'רימון דמע מס' 91 - תכונות', 7.1.1947, שם.

דרך אשנב או צינור אוורור מהסיפון לחדר המכונות התחתון סייעו למשתלטים.³¹¹ בסופו של המאבק הצליחה האונייה להגיע למים הרדודים בחוף בת גלים, ושם נתקעה במכוון.

ההשתלטות על אניית המעפילים "חיים ארלזורוב", 27 בפברואר 1947. ההשתלטות נתקלה בהתנגדות חזקה ולוותה בהפעלה מסיבית של גז מדמיע (מקור: 'סיפור הפלגת 'חיים ארלזורוב', אתר ההעפלה והרכש, www.palyam.org)

לכל אורך ההתנגשות גילו הבריטים איפוק רב, ולמרות ההתנגדות היהודית האלימה מאוד והחשש שכלי הנשק שנתפסו בידי המעפילים יופנו נגדם ואף שהותר להם לפתוח באש חיה במקרה של סכנת חיים נמנעו מכך וירו מספר כדורים רק מעל לראשיהם. התרשמותם של המשתמשים הבריטיים מהרימון החדש הייתה מעורבת. מצד אחד, הוא הפיק במהירות אד מדמיע סמיך שלא גרם נזק לנפגעים, אך מצד אחר כמות הגז שהופקה

311 דוח האדמירליות (הערה 285 לעיל), עמ' 27-28; המפקד העליון תחנת הים התיכון אל האדמירליות, 'דוח התנהלות, פברואר 1947', סימוכין 1/560/6/1/461/6.3.1947, ADM 1/20671, TNA; 'מערכות ההעפלה – חיים ארלזורוב', מערכות, מ"ד (נובמבר 1947), עמ' 27-29; נחום בוגנר, ספינות המרי: ההעפלה 1945-1948 (ת"א: משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1993), עמ' 175-178. סטיוארט, פטרול פלשתינה (הערה 282 לעיל), עמ' 95-97, מתאר את ההשתלטות, אך אינו מאזכר שימוש בגז מדמיע.

מהרימון הבודד הייתה לטעמם קטנה מדי. המסקנה המיידית הייתה שכדי להגיע לריכוז גז יעיל בסביבה חיצונית יש לצייד את אוניות הצי ברימונים רבים יותר מהכמות שנשלחה עד אז לארץ במשורה. עוד נוכחו אנשי הצי כי הרימון המוטל מתחמם לאט מדי ומאפשר לאחוז בו ולהטילו חזרה לעבר שולחיו.³¹²

בספרו 'הספינה אלואה: סיפורו של ארטור', שנכתב מזיכרוננו עשרות שנים לאחר האירוע, מפקד האונייה מטעם המוסד לעלייה ב', אריה ("לובה") אליאב, מתאר דרמה השונה מהותית בכל הקשור לגז המדמיע:

הנחתים נשאו על גבם מיכלי גז מדמיע ובידיהם החזיקו רובי גז שמהם הזליפו על האנשים. עיני הלוחמים מלאו דמעות צורבות. הם הליטו את פניהם והתגלגלו על הסיפון לצדדים ולאחור. ... בהתנגשות פוצצו את מיכלי הגז והחבורה הבריטית נכנעה. על הספון כמה עשרות מאנשינו הלומי גז.³¹³

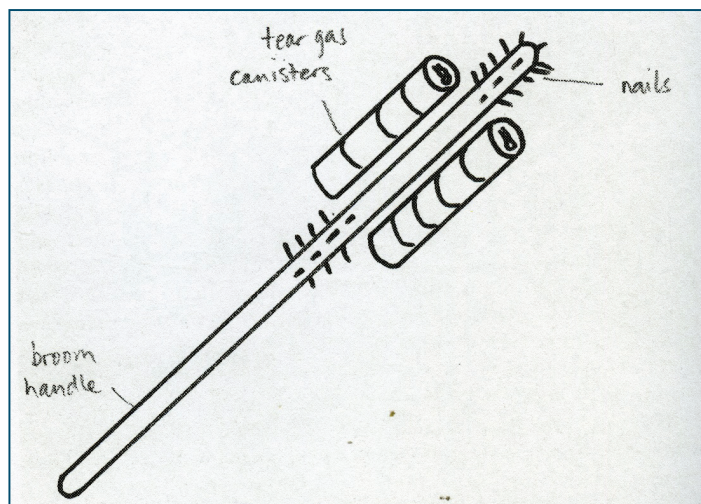
תיאורו של אליאב על אודות "מכלי גז" ו"רובי גז" שהופעלו בידי הפושטים אינו עולה בקנה אחד עם הנתונים הארכיוניים. מהם עולה כי מכלי גז מדמיע נישאים ורובי מהומות, שעליהם יורחב בהמשך, גם אם היו כבר ברשות הצי המלכותי בים התיכון, הופעלו אך ורק לירי מסיפוני המשחתות ושולות המוקשים לעבר ספינות המעפילים כסיוע לשלב ההשתלטות, אך לא ניתנו לחבורות ההשתלטות עצמן, כנלמד מדוחות בריטיים המפורטים על שימוש בחל"ך מדמיע לאחר כל התנגשות ומרשימות פריטי ציוד ההשתלטות באוניות.³¹⁴ למחבר זה אין הסבר למהות מכלי הגז שצוין אליאב, אך אזכור ירימוני דמע מורכבים על מקלות בדוח הבריטי שלעיל

312 דוח האדמירליות (הערה 291 לעיל), עמ' 12.

313 אריה אליאב, **הספינה אלואה: סיפורו של ארטור** (ת"א: עם עובד, 1967), עמ' 187-188.

314 'פירוט ציוד הנישא במשחתות עבור מבצעי השתלטות', נספח II לדוח האדמירליות (הערה 291 לעיל), עמ' 39.

עשוי להסביר מדוע שגה באזכור רובי הגז. במהומת ההתנגשות דאז ובמרחק השנים מאז לא מן הנמנע שהוא דימה אמצעי מאולתר והחשיבו לרובה מהומות תקני. מדובר בהתקן מקומי, פרי רעיונו של קצין צי בעל ניסיון מר מהתמודדויות קודמות (הריב על המְצָה עדיין נמשך), שהורכב ממקל מטאטא זרוע מסמרים חדים ומשני רימוני דמע מס' 91 שנקשרו לקצהו. ההתקן, שכונה אירונית "שרביט החסד" (WELFARE WAND), הוחזק קדימה בידי נחת, והקצה עם הרימונים הרחוק ממנו מכוון אל מול המעפילים. הללו נחשפו לענן חל"ך מרוכז והתקשו לנטרלו, בניגוד לרימונים המוטלים, שבהם ניתן היה לאחוז ולהשליך בחזרה בקלות יחסית.³¹⁵ אם אכן זהו ההסבר הנכון, הרי שטבילת האש הראשונה של "שרביט החסד" הייתה אכן על אוניית "חיים ארלוזורוב".

"שרביט החסד" (Welfare Wand). התקן שאולתר מקומית להקלת ההשתלטות על ספינות המעפילים. מקל מטאטא זרוע מסמרים למניעת תפיסתו ובקצהו שני רמוני דמע (מקור: אוסף פרדי (פריץ) ליבריק, ארכיון הפלמ"ח)

315 שם, עמ' 12; Fritz Liebreich, *Britain's Naval and Political Reaction to the Illegal Immigration to Palestine, 1945-1948* (London: Routledge, 2005), p.183 and Note 29, p. 321

רימוני דמע הפכו לחלק מהחימוש הסטנדרטי באוניות הצי במזרח הים התיכון ושימשו את הנחתים ואת החיילים בעוד שמונה מקרים במהלך 1947 שבהם נדרש להפעיל כוח נגד מעפילים, אם בעת עצירת אונייתם בים (רימונים 91 בידי נחתי הצי, בדרך כלל לאחר הזהרה ברמקול כי התנגדות תוביל ליריגז מדמיע), אם בשעת הורדתם לרציף בנמל חיפה בדרכם לאוניות הגירוש (רימונים 91 או רימונים אמריקאיים בידי חיילי היבשה).³¹⁶

שימוש בגז מדמיע נגד המעפילים באינייה "מולדת", בעת העברתם בנמל חיפה לאוניית הגירוש לקפריסין, 29 במרץ 1947. בתמונה נראים בבירור צנחני דיב' 6 מוטסת חבושים מסכות גז (מקור: הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים. סימול PHG\1009221)

גם מארגני ההעפלה נערכו טוב יותר להתמודד עם איום החל"ך, וממרץ 1947 צוידו המלוויים הארץ-ישראלים שבפיקוד האונייה, בכללם אלחוטנים וכמה מחברי קבוצות ההתנגדות שהוכנו מראש במסכות

---

316 ראו פירוט בנספח א'. בתיעוד הזמין לא נמצאו עדויות כי חיילי היבשה צוידו בשלב כלשהו ברימונים מס' 91. אולם התבטאות של קצין צנחנים בריטי שהגדיר "קפסולה" (capsule) את מכל הגז שבו השתמשו החיילים בעת המאבק להעביר את מעפילי "מולדת" לאוניות הגירוש, עשוי להעיד על כך, שכן את המכל הכימי האמריקאי הסטנדרטי שבו צוידו הגדירו תמיד "רימון" (grenade). מפקד כיתת ביטחון שדה מוטסת 317, 'דוח על העברה מ"סאן פיליפ', 31.3.1947. TNA, WO 275/87.

גז. באוניות אחדות כוסו חלונות ופתחים ברשתות ברזל כדי למנוע הטלת רימוני חל"ך לבטן האונייה, אזורים רגישים, דוגמת הגשר, כוסו ביריעת ברזנט עילי, ולפחות במקרה אחד (הספינה "מדינת היהודים") הוכנו על הסיפונים מכלים עם תמיסות לשטיפת העיניים מפני צריבת הגז.³¹⁷ במקרים אחרים הוכנו מסכות גז מאולתרות מבד טבול במי מלח, והללו התגלו כבלתי יעילים במיוחד.³¹⁸ מתיאורי ההשתלטות על "תאודור הרצל" באפריל 1947 עולה כי ייתכן שאמצעים אלו, בעיקר מסכות הגז, הגבירו את נחישות המעפילים וליבו את המאבק. בסופו של דבר הוא הוכרע רק לאחר שהנחתים המועטים שכילו את רימוני הדמע, ולטענתם חששו לחייהם, פתחו באש חיה, וזו גרמה למותם של שלושה ולפציעת רבים נוספים (אפילו מפקדיהם הודו בדיעבד כי חרף הנסיבות המקילות, המשתלטים פעלו בפזיזות, בעצבנות ובחוסר שליטה, והירי המכוון לעבר המעפילים לא היה מוצדק).³¹⁹

---

317 **דף הספינה "מדינת היהודים"**, אתר פלי"ם (הערה 284 לעיל). ראו גם: עדות מרדכי לימון, **דף הספינה "תאודור הרצל"** ועדות מנחם כהן, **דף הספינה "שאר ישוב"**, אתר פלי"ם, שם; **'כך הפלגנו...יוסי [הראל - המבורגר] מספר'**, בתוך ברכה חבס (עורכת), **הספינה שניצחה, קורות "יציאת אירופה תשי"ז"** (מהדורה שנייה, ת"א מערכות תשי"ד), עמ' 43.

318 מפקד א.ה.מ. "פיקוק" [PEACOCK], מכתב, 31.5.1947, מצורף למסמך המפקד העליון תחנת הים התיכון אל האדמירליות, **'ההשתלטות על הספינה "אנאל" [ANAL]**; סימוכין מס' TNA, ADM 1/20661, 11.7.1947, 47/1418/13 Med 1873.

319 שם; סטיוארט, **כטרול פלשתניה** (הערה 282 לעיל), עמ' 103-104; קומודור א"י אל המפקד העליון תחנת הים התיכון, **"יירוט "גארדיין" [GUARDIAN]**; סימוכין H.64/4/787, 21.4.1947, TNA, ADM 1/20643. מקורות עבריים ובריטיים שונים נוקבים במספרי פצועים הנעים בין 7 ל-23.

קבוצת חיילי צי חבושה מסכות גז בעת ההשתלטות על אניית המעפילים "י"ד חללי גשר הזיו",
28 ביולי 1947. ההשתלטות בוצעה ללא שימוש בכוח וללא הפעלת חל"ך
(מקור: אוסף פרדי (פריץ) ליבריק, ארכיון הפלמ"ח)

השפעת החל"ך במרבית המקרים הייתה מכרעת בהתגברות הבריטים על המעפילים, בעיקר בשל רושמה על הנשים ועל הילדים, ששהו בחללים סגורים, שעוד הגבירו את אפקט הרימונים, כפי שתיאר מרדכי לימון, מפקד "תאודור הרצל": 'מלחי המשחתת ירו גז מדמיע וצורב... הגברים נלחמו והנשים והילדים הורדו מתחת לסיפונים. הגז המדמיע חדר לכל מקום. אנשים צרחו, השתעלו וניסו להימלט מהשפעתו הקשה... פצצות הגז חדרו לבטן האניה, סמוך לנשים וילדים'.³²⁰ לפי מקורות יהודיים שלא ברור על מה הסתמכו, נפטר גם תינוק שנחנק משאיפת גז מדמיע שחדר לאולם שבו שהה. אולם השוני במקורות באשר לזהות האונייה - "תאודור הרצל" או "מדינת היהודים" - מעלה ספק בתקפות האירוע.³²¹

במסגרת פיתוח אמצעים ושיטות שבאמצעותם ביקש הצי להקל את מבצעי ההשתלטות, ניסו הבריטים שיטה חדשה של ירי גז מדמיע מרחוק בשילוב סילוני המים המותזים מסיפוני אוניות המלחמה. הללו צוידו ברובי מהומות - אחד לאונייה, ובאמצעותם ניתן היה לירות כדורים מדמיעים לעבר מטרות נקודתיות רחוקות יחסית. מקורם של רובי המהומות - השאלה מהצבא או מהמשטרה או רכש עצמאי של הצי - אינו ברור, אך בהשתלטות על "תאודור הרצל" באפריל 1947 כבר נורו כדורי גז מרובה מהומות בידי מלח שנמצא על סיפונה של הפריגטה "סט בריידס ביי" (ST BRIDE'S BAY). לצד הערכתם החיובית מאוד את יעילות רימוני הגז 91, שאותם הגדירו 'היעילים ביותר מכל אמצעי הגז המדמיע לטווח קרוב', הן הקומודור מפקד השייטת, הן מפקדה של הפריגטה התרשמו כי 'ירי כדורים מרובי מהומות מסיפון האוניות הבריטיות היה יעיל. ניתן לירותם במדויק, כפי שהוכיח תותחן ב[משחתת] "היידן" (HAYDON), שפגע במתנגד שהתכופף להרים בקבוק שבור', וכי מדובר ב'נשק יעיל

320 עדות מרדכי לימון (הערה 317 לעיל).

321 דף האוניה "מדינת היהודים" באתר פל"ם (הערה 284 לעיל); הערה הנלווית לתצלום 'תינוק שזוהה כתומס אוברי פטמן, אשר נפטר עם הגיעו לקפריסין מהרעלת גזים בספינה תאודור הרצל. התצלום שמור במוזיאון ההעפלה וחיל הים, חיפה.

ומדוייק ביותר'.³²² נראה כי רובי המהומות הופעלו גם בהתנגשויות נוספות, כיוון שעד מהרה הגיעה האדמירליות למסקנה כי הירי המכוון מהם גורם לפגיעות בנפש ומסוכן מדי, ולפיכך הם נאסרו לשימוש הנחתים והמלחים בפעולות נגד אוניות המעפילים.³²³ לעומת זאת הצבא צייד את חוליות ההשתלטות שלו ברימוני גז בלבד ונמנע מלאפשר להן לשאת רובי מהומות בעת עלייתן על ספינות המעפילים ולקבל אחריות מקבוצת ההשתלטות של הצי. כוח השתלטות צבאי כזה מנה כ־60-75 חיילים, מהם עשרה קצינים לפחות, שהבכיר בהם חייב היה להיות בדרגת רב־סרן ומעלה. הכוח צויד בחמישים רימוני גז, ולפי הפקודות ניתן היה להשתמש בהם בעת תהליך העברת המעפילים רק באישור מפורש של מפקד הכוח.³²⁴

כל העת ביקש הצי לשכלל את השיטות ואת האמצעים לעצירת אוניות המעפילים, שמצד אחד יהיו יעילים יותר ומצד אחר לא יסכנו מעפילים וכמובן את אנשי כוחות הביטחון. אומנם רימוני הגז 91 הוכחו כמספקים בחללים סגורים או שעה שהוטלו בכמות גדולה בשטח פתוח כסיפונים, אך הציבו שתי בעיות: כמותם המצומצמת שהועמדה לרשות צי הים התיכון הגבילה את ניצולם, ועוצמת בערתם וקצב זרימת החל"ך מהם לא הייתה מהירה, וכאמור, אפשרה למעפילים לאחוז בהם ולהטילים בחזרה לשולחיהם כשהם עדיין פעילים.

בתחילת 1947 נשלח נציג ממחלקת התותחנות באדמירליות למפקדת צי הים התיכון במלטה לאתר שיטות יעילות יותר לפיזור "עשן הדמע". בעקבות ממצאיו פנתה האדמירליות לפורטון דאון בבקשה לראות את משימת פיתוח 'נשק עשן מדמיע לשימוש כנגד התפרעויות עבור קבוצות השתלטות' כדחופה. בעדיפות ביקש הצי לפתח דגם רימון משופר, שיגביר

---

322 שם; מפקד 'סט ברייד ביי' אל קומודור א", 15.4.1947, ADM 1/20643, TNA.

323 דוח האדמירליות, (הערה 291 לעיל), עמ' 13.

324 גדוד מוטס קל 33, הארטיילריה המלכותית, דוח היסטורי רבעוני לרבעון המסתיים ב־1 באוקטובר 1947; סימוכין TNA, WO 261/242, 1.8.1947, 'הגירה בלתי חוקית', C/20/1/949.

את קצב הבערה וייצור אפקט זיקוקין שירתיע את המעפילים לאחוז בו ולהטילו בחזרה, בדומה לאפקט שנוצר בזריקת "זיקוקין סיני" (Chinese Cracker) - מעין רימון הלם שלראשונה הוטל באפריל 1947 על סיפון האונייה "שאר ישוב". קולות הנפץ, ברק האור ותמרות העשן שעלו ממנו נועדו להמם רגעית את המעפילים ולהקל על הפושטים.³²⁵

השתלטות על אניית המעפילים "התקווה", 17 במאי 1947, בעזרת שימוש בגז מדמיע. מימין נראה איש צי חבוש במסכת גז. (מקור: אוסף פרדי (פריץ) ליבריק, ארכיון הפלמ"ח)

בסוף יוני 1947 יכלה האדמירליות לעדכן כי בעקבות הפעילות בפורטון לרשות צי הים התיכון הועמדו שלושה אמצעים:

1. רימון 91 משופר, שלתוכנו הוספה תמצית אבק שרפה קמחי (mealed powder) פחות אשלגן. זו החישה את התאדות החל"ך ואת מהירות קילוחו.

---

325 דוח האדמירליות (הערה 291 לעיל), עמ' 13. אנשי "שאר ישוב" לא הבחינו כנראה כי הופעל נגדם אמצעי חדש ושייכו את השפעתו לרימוני הדמע. ראו: עדות מנחם כהן, מפקד האניה, בדף "שאר ישוב", אתר פלי"ם (הערה 284 לעיל).

2. "מרסס מינימיקס" (Minimix sprayer): מכל דמוי מטף כיבוי אש 1 גלון (כ-4.5 ליטר), אליו מחובר צינור גומי באורך כ-9 מ', שבקצהו מנגנון שחרור גז להתזת תמיסת חל"ך ב-2. במקור ביקשה פורטון להתאים להביור גז תקני לריסוס חל"ך, שנועד להוות אמצעי נוסף לשימוש המשתלטים על סיפון אוניות המעפילים. אך כיוון זה ננטש לטובת המרסס שהופעל מסיפון אוניות המלחמה, במקביל לסילוני המים. עד לאמצע 1947 הועברו לצי הים התיכון עשרים מרססים.
3. מתזים אישיים דמויי אקדח עם תמיסת ב-2.

הצי ראה ברימונים את האמצעי המוכח היעיל ביותר מבין האמצעים ודרש ממשד האספקה להיערך לאספקת כמות גדולה שלהם בשנה הקרובה.³²⁶ עוד ביקשה מפקדת צי הים התיכון מפורטון לשפר את ביצועי רימון הדמע 92, שנזכר לעיל. אומנם הוא נחשב כמתקדם וכמפיק ענן מדמיע עוצמתי יותר מרימון 91, אך הניסויים שנערכו בו העלו כאמור כי מטען הנפץ שבו גורם להתפוצצות המכל ובעקבותיה לפגיעות גופניות חמורות, שלפחות במקרה אחד הסתיים במוות וניתן היה להתייחס אליו כנשק צבאי שנועד למלחמה יותר מאמצעי להשלטת סדר ציבורי. אומנם גם שימוש בודד שעשה בו הצבא הבריטי בהודו כנגד הפגנה מקומית הביא לפיזור המהיר, אך במחיר 16 פצועים שנפגעו מרסיסי המתכת של גוף הרימון. אף כי השלטונות הצבאיים שם לא נרעשו במיוחד מכמות הנפגעים "הילידים" וסיכמו כי 'הגם שניתן אולי לטעון שרימון זה אינו עולה בקנה אחד עם עקרון השימוש בכח מזערי... [הרי] שאפילו עם כמות הנפגעים הנוכחית ההשפעה על ההמון הרסנית עדיין הרבה פחות מכדורים

---

326 מנהל חימוש ימי באדמירליות אל מנהל תחנת הניסיונות בפורטון, 'פיתוח נשק עשן מדמיע לשימוש נגד התכרעות וקבוצות השתלטות', סימוכין G.O. 289/4, 30.6.1947; ענף מחקר כימי הגנתי 2 אל מנהל פורטון, 'פיתוח נשק עשן מדמיע לשימוש נגד התכרעות', סימוכין C.159, 11.7.1947, TNA, WO 188/2108; סטיוארט, פטרול פלשתניה (הערה 282 לעיל), עמ' 106.

[חיים].³²⁷ אלא שדינם של "לבנים" שונה כנראה מדין "צבעוניים", ואפילו בפורטון ראו במקרה ההודי דווקא 'טיעון טוב ש-92 לא יישמש כנגד יהודים בתנאים הצפופים של אניות מהגרים בלתי חוקיים [דגש במקור].³²⁸

השתלטות על אניית המעפילים "מורדי הגטאות", 23 במאי 1947, בעזרת שימוש בגז מדמיע (מקור: אוסף פרדי (פריץ) ליברוך, ארכיון הפלמ"ח)

עם זאת האדמירליות, שבקשת מלטה הועברה דרכה, הדגישה כי 'חשוב לתת את כל הסיוע לאוניות הפועלות למניעת עליה בלתי לגלית. ... לכן מבקשים שהעבודה תקבל קדימות על בסיס פריט אד-הוק כדרישה מבצעית דחופה'.³²⁹ בפורטון ביקשו להיענות בזריזות לדרישה וניסו

---

327 מפקדת הפיקוד הצפוני, מפקדת אזור פשוואר, 'ביטחון פנים, שימוש ברימון 92', סימוכין 351/182/2/G, 21.4.1947, TNA, WO 188/1752. על הנזקים הסביבתיים שהרימון גרם בעת הניסויים ועל ראייתו כמסוכן, ראו גם: מושל ג'מאיקה אל שר המושבות, 'ציוד גז מדמיע', מברק מס' 35, 26.11.1947; מושל האיחוד המלאי, אל שר המושבות, מברק מס' 50, 26.11.1947, TNA, WO 188/2108.

328 קצין ניסויים ימיים פורטון אל מנהל פורטון, הערה על התייחסות ענף מחקר כימי הגנתי 2, כתב יד, סימוכין C.3338, 2.12.1947, שם.

329 ג. נ. ספארקס [Sparks], אל מנהל חימוש ימי, תזכיר פנימי, סימוכין 6709/47, docket, 5.11.1947, שם.

להקטין את אפקט פיזור הרסיסים על ידי הכנסת הרימון כולו לתוך תיבת קרטון, אולם הניסוי הוכח ככישלון. לא רק שההתקן החדש בעל שתי הדפנות היה מסורבל להטלה, הוא גם לא מנע את ההתפוצצות ואת פיזור הרסיסים. כתחליף, הוחל שם בפיתוח רימון דמע ייעודי חדש עבור הצי במזה"ת שהורכב מגליל קרטון מצופה בקליט. הוא הופעל באמצעות מנגנון קשה, ובמקום חומר נפץ בנפץ פוצץ מטען אבק שרפה קטן שלא גרם לפיצוץ המעטפת הפלסטית ואפשר את זרימת ענן החל"ך. פתיל הביטחון קוצר כך שתחילת זרימת החל"ך תתרחש לאחר שתי שניות בלבד מההפעלה, וכך תמנע מהמעפילים אפשרות לנטרלו או להטילו בחזרה, כפי שחוו הנחתים באופן בולט, בעת ההשתלטות על "יציאת אירופה" ביולי 1947. החומר הכימי היה אבקת CN.³³⁰ אלא, שהשינוי המהותי שחל בסוף 1947 - תחילת 1948 בכל הנוגע לתום המנדט הבריטי נתן אותותיו גם בסוגיה זו. בינואר 1948 הסכימו משרד המלחמה (שפורטון הייתה באחריותו) והאדמירליות כי לנוכח לוח הזמנים הצפוי לפינני, לנוכח ההערכה הסביר ולנוכח העדיפות לפיתוחו לא הוכרז רימון הבקליט החדש מבצעי עד לסיום המנדט.³³¹

מהתיעוד הקיים משני הצדדים נראה שכמה מהאמצעים החדשים באו לידי ביטוי מבצעי כלשהו רק במקרה מוכח אחד - ההשתלטות על "אקסודוס", ביולי 1947. אומנם התיאור שלפיו הבריטים השליכו כמויות גדולות של פצצות עשן ועשרות ואולי אף מאות רמוני גז מדמיע,³³² לוקה בהגזמה, אך אין ספק שהיקף השימוש בחל"ך מדמיע היה רב מהרגיל. בד בבד עם החימוש שהפך לשגרת - רימונים 91, "שרביטי קסמים" וזיקוקין

---

330 ענף מחקר כימי הגנתי 2 אל מנהל פורטון, **מכתב**, 15.11.1947; ר. ב. וולנדין [Vallenden] לענף מחקר כימי הגנתי 2 עבור מנהל פורטון, **מכתב**, סימוכין 7100/7367/47, ptn. 31.12.1947; ענף מחקר כימי הגנתי 2 למנהל חימוש ימי באדמירליות, **מכתב**, סימוכין C.3827, 14.1.1948, שם.

331 ענף מחקר כימי הגנתי 2 למנהל חימוש ימי באדמירליות, **מכתב**, 20.1.1948, פורטון לענף מחקר כימי הגנתי 2, **מכתב**, 27.1.1948, שם; דוח האדמירליות (הערה 291 לעיל), עמ' 12-13.

332 אביבה חלמיש, **אקסודוס: הסיפור האמיתי** (ת"א: עם עובד, 1990), עמ' 87. מהדוחות הבריטיים המפרטים את הרכב צוותי ההשתלטות וחימושם עולה כי במרב היו ברשותם כ" 30-40 רימוני חל"ך.

סיניים - צוותי ההשתלטות צוידו גם ברימונים 91 משופרים (שביצועיהם לא הרשימו את המשתלטים), והקצינים שפיקדו על הצוותים נשאו מתזים אישיים שכנראה לא הופעלו. אחד מהם אף דלף, והחומר הכימי חדר מבעד למכנסי נושאו וגרם לו לכוויות.³³³

"מדינת היהודים", שמעפיליה התנגשו עם אנשי הצי הבריטי בתחילת אוקטובר 1947, הייתה הספינה האחרונה שבה גילו המעפילים התנגדות אלימה ושבה נדרשה הפעלת כוח הן במהלך ההשתלטות והן בתהליך ההעברה לקפריסין. חוליות ההשתלטות של הצי והצבא המשיכו בתחילה לשאת רימוני גז מדמיע שעה שעלו על הספינות, אך בהדרגה השאירו אותם מאחור ברשות חוליות העתודה שנשארו באוניות הצי או בחוף, וכך תם גם פרק זה בתולדות השימוש בחל"ך מדמיע בתקופת המנדט.

---

333 קפטין רוברט ד. ווטסון [Watson], קפטין (משחתות) שייטת משחתות 1 אל קומודור חיפה, 'דוח על יירוט ומעצר הספינה היהודית הבלתי חוקית "פרזידנט וורפילד" [PRESIDENT WARFIELD] ב־18 ביולי 1947', סימוכין TNA, ADM 1/20685, 10.8.1947, 4194/18/6.
לדוח צורפו דוחות מפורטים של מפקדי צוותי ההשתלטות מהמשחתות "צ'יפטיין" (CHIFTAIN), "צ'ריטי" (CHARITY) ו"צ'ילדרס" (CHILDERS). סיכום תיאור קרב ההשתלטות על "אקסודוס" מנקודת המבט הבריטית: סטיוארט, פטרול כלשתניה (הערה 282 לעיל), עמ' 119-128.

| ועל היבשה

מאירועי יגור ביוני 1946 לא נרשמו, כאמור, עוד מקרים שבהם השתמשו הבריטים בחל"ך מדמיע באירועי ביטחון פנים משמעותיים נגד אוכלוסייה אזרחית בארץ. מרבית האירועים האלימים שהתרחשו מאז היו מהסוג המאפיין לוחמת גרילה וטרור, וזו חייבה את הצבא ואת המשטרה להגיב מייד בנשק חם למול לוחמי המחתרת שהיו עצמם מצוידים בנשק כזה. יוצא מן הכלל היה שימוש שעשתה משטרת המנדט, כנראה לראשונה, בגז מדמיע בבתי הסוהר של הוד מלכותו בא"י, שעה שב־28 בינואר 1947 נקראה לסייע לסוהרי הכלא המרכזי בירושלים להשקיט קטטות המוניות שבמשך יומיים התחוללו בין אסירים ערביים לאסירים יהודיים, ובמהלכן נרצח חובש יהודי ונפצעו כעשרים אסירים. לשם כך השתמשו השוטרים ברימוני גז מדמיע.³³⁴

---

334 **Prison Riot, Jerusalem**, Hansard, HC Deb. 05 February 1947, Vol. 432, C363W, in <http://hansard.parliament.uk> (נרכש ב־2 בספטמבר 2019); 'תגרה קשה בכלא ירושלים', על המשמר, 28.1.1947; 'נרצח חובש יהודי בכלא ירושלים', שם, 29.1.1947; 'מהומות כלא ירושלים – בביה"נ', הארץ, 6.2.1947, א"ה (נרכש ב־1 בספטמבר 2018); עדות אסיר אצ"ל יואב לוי, 'יום לפני – הטושה הגדולה', אתר מוזאון אסירי המחתרות בירושלים בפייסבוק, עלה ב־27 בינואר 2017 (נרכש ב־1 בספטמבר 2018).

ההתייחסות הרשמית והציבורית האגבית "כלאחר יד" לשימוש בחל"ך מדמיע במקרה זה, גם אם היה ייחודי, מעידה עד כמה התקבל כבר האמצעי הזה ככלי טבעי ולגיטימי בהשלטת סדר אזרחי. מחבר זה לא מצא תיעוד שישפוך אור על השאלה האם עשתה המשטרה שימוש מבצעי נוסף ברימוני דמע בשנות המנדט האחרונות ומה היה גורל החימוש הכימי שהיה ברשותה. המידע היחידי הוא אזכור בדוח משטרתי רשמי מתחילת 1948 (צילם מודיע של הש"י - שירות הידיעות של 'ההגנה'), על אודות הימצאות 150 רימוני "עשן דמע" במחסן הנשק של המשטרה במגרש הרוסים בירושלים.³³⁵

ומה באשר לצבא? במחקר זה אותרו רק מקרים בודדים ומקומיים של שימוש בגז מדמיע על ידי יחידות הצבא בחודשים האחרונים לשהות הבריטים בארץ. דיווחים עיתונאיים ידעו לספר כי בעת ניסיון פריצה ערבי לרובע היהודי דרך עמדת בתי ורשה בצפון הרובע בשבת, 3 בינואר 1948, הפרידו חיילים בין התוקפים למגינים בעזרת גז מדמיע.³³⁶ נתון זה אינו נתמך ביומני המלחמה הזמינים לחוקר היחידות הצבאיות הבריטיות באותו האזור או בדיווחי יחידות "ההגנה" שבירושלים.³³⁷ במקרה שני, כתב מי שהיה מפקד גדוד הסיור של הדיוויזיה המוטסת 6, לימים מייג'ור

335 מסמך טנא (ב'), 'נכמיות הנשק במחסני המשטרה במגרש הרוסים', תיק 'משטרה - דיווחים שונים', 19.1.1948, ארכיון צה"ל, 24/1952/900.

336 'Old City Arabs check troops', Palestine Post, 6.1.1948, p. 3; 'Battle at Wailing Wall', The Advertiser (Adelaide), 5.1.1948, p. 1, <http://trove.nla.gov.au> (נרכש ב־10 בספטמבר 2019).

337 בספר המבוסס בעיקר על חוויות ועל ידע אישי, כתב המחבר כי במהלך הקרב ירה הצבא הבריטי לעבר התוקפים הערביים גם פגזי פיאט (PIAT - מטול אנטי טנקי) שהורכבה עליהם טבעת המכילה גז מדמיע, דבר שהולך את המגינים היהודיים 'להרטיב את המטפחות ולקשרן לאף'. אהרן לירון, **ירושלים העתיקה במצור ובקרב** (ת"א: מערכות, 1978), עמ' 51-52. מקורות אחרים המתארים קרב זה אינם מאזכרים שימוש בחל"ך. למשל: יצחק לוי (לויצה), **תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות** (ת"א: מערכות, 1986), עמ' 34; משה ארנוולד, **מצור בתוך מצור: הרובע היהודי בירושלים העתיקה במלחמת העצמאות** (ת"א: ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 2004), עמ' 118. נראה שירון ערבב במקרה זה מין שבאינו מינו. לצבא הבריטי לא היו כלל פגזי גז מדמיע תקינים לנשק זה. לעומת זאת, היה זה חמ"ד [חיל המדע של צה"ל] שפיתח בתחילת מלחמת העצמאות התקנים עם חל"ך מדמיע שהורכבו על פגזי הפיאט ("טבעות D"/"טבעות כ.א.פ."). מחקר מקיף ויסודי על התנהלות הצבא הבריטי בארץ בתקופת מלחמת העצמאות לא מצא אף הוא עדויות לשימוש הצבא בחל"ך מדמיע. ראה: Alon Kadish, **The British Army in Palestine at the 1948 War: Containment, Withdrawal and Evacuation** (London and New York: Routledge, 2020). [להלן: קדיש, הצבא הבריטי].

ג'נרל רונלד דָר וילסון, כי באירוע שהתרחש בחיפה ב־2 בפברואר 1948 נאלצו חיילים להטיל רימוני גז לעבר המון ערבי שאיים לתקוף מספר משאיות צבאיות.³³⁸ ככל שקרב מועד הפינוי של הבריטים מא"י וככל שהתעצמה מלחמת האזרחים היהודית-ערבית, ראה הצבא יותר ויותר את תפקידו מהצד האחד כלא יותר מאשר שומר הסטטוס קוו היהודי-ערבי, בעיקר בכוח הנשק ומהצד השני את שמירת חיי חייליו במלחמה לא לו ואבטחה מירבית של תהליך הפינוי. ראייה זו הובילה את הפיקוד הבכיר, ובמיוחד את דרגי השטח לראות את סביבתם כזירת לחימה של ממש, ובאופן טבעי להידרש לאמצעי הלחימה הקטלניים שבהם הורגלו.³³⁹ במאבק האלים ובעל הפוטנציאל התקשורתי הבין לאומי הנפיץ נגד ציבור המעפילים הלא־חמוש שבספינות היה החל"ך המדמיע אמצעי מרכזי. אולם, נשק כזה לא הלם עוד את תנאיה של א"י במחצית הראשונה של 1948 ואת הנסיבות המיוחדות של הפעילות הצבאית אל מול לוחמים מזויינים משני הצדדים, שבעיני הבריטים היו סכנה ברורה ומיידית לשלומם ולביטחונם גם בשעה שלחמו "רק" האחד מול השני. לפיכך, מפקדים בכירים, מפקדים זוטרים וחיילים בשטח העדיפו לחזור ולהשתמש - גם אם במדרג עולה - בנשק חם נוטל יכולת פרמננטית על פני חל"ך המנטרל זמנית.

R. Dare Wilson, *Cordon and Search: With 6th Airborne Division in Palestine 1945-1948* (Barenstly: Pen & Sword 2008, org. 1949), p. 270

339 על הראייה הבריטית את תפקידו ערב הפינוי: אייל, *מאניתפאדה למרד* (הערה 3 לעיל), עמ' 476-481; על יישומה של ראייה זו (כולל השימוש המוגזם בתחמושת: קדיש, *הצבא הבריטי* (הערה 336 לעיל), עמ' 274-283.

חיילים סקוטים נושאי מסכות גז בתיקי חזה, שהגיעו כתגבור לא"י בתחילת המרד הערבי, יפן, 1936
מקור (G. Eric and Edith) Matson, Library of Congress
Photograph Collection, photo 18836

נספח א': ספינות המעפילים ש נגדן השתמשו הבריטים בחל"ך מדמיע

שימוש בחל"ך מדמיע			שם האונייה	תאריך ההשתלטות והעברה	סודר
בהורדה בקפריסין	בהעברה בחיפה	בהשתלטות			
	+		"כתריאל יפה" (AVANTI)	18 באוגוסט 1946	1
		+	"פלמ"ח" ADRIANA) (ARIELLA)	21 בספטמבר 1946	2
		+	"לטרון" (SAN) (DIMITRIO)	1 בנובמבר 1946	3
	+		"כנסת ישראל" (LUCHITA)	22 בנובמבר 1946	4
+			"רפיח" (ATHINA)	11 בדצמבר 1946	5
	+	+	"לנגב" (MERICIA)	9 בפברואר 1947	6
		+	"המעפיל האלמוני" (SAN MIGUEL)	17 בפברואר 1947	7
		+	"חיים ארלוזורוב" (ULUA)	27 בפברואר 1947	8

סודר	תאריך ההשתלטות והעברה	שם האונייה	שימוש בחל"ך מדמיע		
			בהשתלטות	בהעברה בחיפה	בהורדה בקפריסין
9	29 במרץ 1947	"מולדת" SAN) (PHILLIPO		+	
10	13 באפריל 1947	"תאודור הרצל" (GUARDIAN)	+		
11	23 באפריל 1947	"שאר ישוב" GALATA/) (GIANPAOLO	+		
12	17 במאי 1947	"התקווה" TRADA) (WINDS	+		
13	23 במאי 1947	"מורדי הגטאות" AGHA) (ORVIETTA	+		
14	31 במאי 1947	"יהודה הלוי" (ANNAL)	+		
15	18 ביולי 1947	"יציאת אירופה" ו"אקסודוס" PRESIDENT) (WARFIELD	+		
16	2 באוקטובר 1947	"מדינת היהודים" (NORTHLAND)	+		

ביבליוגרפיה |

ארכיונים

ארכיון הפלמ"ח, תל אביב.

ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים (אצ"ס).

ארכיון צה"ל, תל השומר (א"צ).

ארכיון תולדות ההגנה, תל אביב (את"ה).

גנזך המדינה, ירושלים (ג"מ).

The British Library, London (BL).

Churchill Archives Centre, Cambridge University, Cambridge (CHAR).

The National Archives, Kew (TNA).

עבודות דוקטור

קרויזר, גד, סר צ'ארלס טגארט בארץ ישראל: עיצוב מדיניות בטחון הפנים הבריטית, והמשטרה הקולוניאלית בארץ ישראל 1927-1942, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב.

Chanan, Alexander Mankoo, **A Historical Sociology of Tear gas in Britain and the Empire, 1925-1965**, Thesis Submitted for the Doctor of Philosophy, Department of Science and Technology Studies, UCL, 2019.

ספרים וחברות

- אביאל, אברהם, החופש והבדידות (ת"א: תמוז, 2000).
- אייל, יגאל, האינתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי על-ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936-1939 (תל אביב: מערכות, 1998).
- אייל, יגאל, מאינתיפאדה למרד 1939-1947, השלטון והצבא הבריטי בארץ-ישראל: הפצה והמוקש היהודי (רעות: אפי מלצר, 2007).
- אליאב, אריה, הספינה אלואה: סיפורו של ארטור (ת"א: עם עובד, 1967).
- ארנוולד, משה, מצור בתוך מצור: הרובע היהודי בירושלים העתיקה במלחמת העצמאות (ת"א: ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 2004).
- נחום בוגנר, ספינות המרי: ההעפלה 1945-1948 (ת"א: משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1993).
- גורן, אורי, משני צידי הקריפטו (ראשון לציון: א. גורן: 2008).
- גלבר, יואב, שורשי החבצלת: המודיעין ביישוב 1918-1947, כרך א' (תל אביב: ההוצאה לאור - משרד הביטחון, 1992).
- חבס, ברכה (עורכת), הספינה שניצחה, קורות "יציאת אירופה תש"ז" (ת"א: מערכות, מהדורה שנייה, תש"ד).
- חלמיש, אביבה, אקסודוס: הסיפור האמיתי (ת"א: עם עובד, 1990).
- חרובי, אלדד, הבולשת חוקרת: ה-CID בארץ ישראל, 1920-1948 (צור יגאל-כוכב יאיר: פורת, 2011).
- ירמייאש, רבקה, כנפי האימפריה (ירושלים: כרמל, 2017).
- כהן, הלל, תרפ"ט - שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי (ירושלים: כתר, 2013).
- כץ, שמואל ועופר, תהילה, מול השער הנעול: האודיסיאה של מעפילי "כנסת ישראל" (ת"א: הוצאת הספינות שבדרך, 2006).
- לוי, יצחק (לויצה), תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות (ת"א: מערכות, 1986).
- לירון, אהרן, ירושלים העתיקה במצור ובקרב (ת"א: מערכות, 1978).
- 'מערכות - ההעפלה' (קובץ מאמרים), מערכות, מ"ב-מ"ג (אוגוסט 1947).
- סלוצקי, יהודה, ספר תולדות ההגנה, כרך שלישי: ממאבק למלחמה, חלק שני (תל אביב: עם עובד, 1972).

צה"ל/אמ"ץ/תוה"ד/המחלקה להיסטוריה, השתלטות על אוניות המעפילים בשנים 1945-1947 - תלקיט, זרקור 35 (צה"ל: יולי 2011).

קרויזר, גד, הטיגארטים: הקמת מצודות המשטרה הבריטית בארץ ישראל 1938-1943 (מקווה ישראל: ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל 2011).

רוזן, דני, גדעונים: מפעילי הקשר האלחוטי בשירות המדינה שבדרך (יהוד: עמותה להנצחת חללי חיל הקשר והתקשוב, 2017).

Carter, G.B., *Porton Down: 75 Years of Chemical and Biological Research* (London: HMSO, 1992).

Charters, David A., *The British Army and Jewish Insurgency in Palestine, 1945-47* (London: Palgrave MacMillan, 1989).

Colemann, Kim, *A History of Chemical Warfare* (NY: Palgrave, 2005).

Crockett, Thompson, *Police Chemical Agents Manual* (Washington DC: International Association of Chiefs of Police, 1975).

Dockter, Warren, *Churchill and the Islamic World: Orientalism, Empire and Diplomacy in the Middle East* (London: I.B. Tauris, 2015).

Ellis, John & Cox, Michel, *The World War I Databook* (London: Aurum Press, 2001).

Gilbert, Martin, *Winston S. Churchill, Volume 4, Part 1* (London: Heinemann, 1975).

Girarrd, Marion, *A Strange and Formidable Weapons: British responses to World War I Poison Gas* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2008).

Grey, Randel, *Chronicle of the First World War, Volume II: 1917-1921* (Oxford: Facts on File, 1991).

Haldane, J. B. S., *Callinicus: A Defence of Chemical Warfare* (NY: E. P. Dutton & Co., 1925).

Horen, Edward, *A Job Well Done (Being a history of the Palestine Police Force 1920-1948)* (Tiptree: The Anchor Press, 1982).

Hammond, James, **Poison Gas: The Myths versus Reality** (Wetsport: Greenwood Press, 1999).

Hinsley, F. H., **British Intelligence in the Second World War**, vol. III part 2 (London: HMSO, 1988).

Hughes, Matthew, **Britain's Pacification of Palestine: The British Army, the Colonial State and the Arab Revolt, 1936-1939** (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).

Kadish, Alon, **The British Army in Palestine at the 1948 War: Containment, Withdrawal and Evacuation** (London and New York: Routledge, 2020).

Kolinsky, Martin, **Law, Order and Riots in Mandatory Palestine 1928-1935** (London: St. Martin's Press, 1993).

Liebreich, Fritz, **Britain's Naval and Political Reaction to the Illegal Immigration to Palestine, 1945-1948** (London: Routledge, 2005).

Matthews, Weldon c., **Confronting an Empire, Constructing a Nation** (London: Ib Tauris 2006).

Mayor, Adrrienne, **Greek Fire, Poison, Arrows & Scorpion Bombs: Biological and Chemical Warfare in the Ancient World** (Woodstock: Overlook Duckworth, 2003).

Newton, Richard D., **The RAF and Tribal Control: Airpower and Irregular Warfare between the World Wars** (Lawrence: University Press of Kansas, 2019).

Omissi, David E., **Air Power and Colonial Control: The Royal Air Force 1919-1939** (Manchester: Manchester University Press, 1990).

Paget, Julian, **The Crusading General: The Life of General Sir Bernard Paget GCB DSO MC** (Barnsley: Pen & Sword, 2009).

Price, Richard, **The Chemical Weapons Taboo** (Ithaca: Cornell UP, 1997).

Rankin, Nicholas, **Churchill's Wizards: The British Genius for Deception 1914-1945** (London: Faber & Faber, 2008).

Robins, Nick, **The Ships that came to Manchester** (Stroud: Amberly Publishing, 2015).

Quigley, John, **The Statehood of Palestine: International Law in the**

Middle East Conflict (New York: Cambridge UP, 2010).

Stewart, Ninian, *The Royal Navy and the Palestine Patrol* (London: Frank Cass, 2002).

Sunderland, David, *Managing British Colonial and Post-Colonial Development: The Crown Agents 1914-1974* (London: Boydell Press, 2007).

US Army Missile and Munitions Center, *Chemical Munitions EOD/TE Study Guide* (Redstone Arsenal, Al. 1976).

Wagner, Steven B., *Statecraft By Stealth: Secret Intelligence and British Rule in Palestine* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2019).

Wilson, Dare R., *Cordon and Search: With 6th Airborne Division in Palestine 1945-1948* (Barensly: Pen & Sword, 2008, org. 1949).

מאמרים

אייל, יגאל, 'מאורעות תרפ"ט: נקודת מפנה בתפיסת הביטחון בארץ-ישראל', *קתדרה* 83 (1997), עמ' 125-138.

ארצי, יצחק, 'כנסת ישראל', *משואה: קובץ שנתי לתולדות השואה והגבורה*, קובץ ז', (ת"א: 1979), עמ' 175-176.

ביגר, גדעון, 'גדר הצפון: גדר המערכת הראשונה בארץ ישראל', בתוך *החברה הישראלית להיסטוריה צבאית (עורכת)*, *חקרי מלחמה, מאסף לזכרו של אלעזר (לסיה) גלילי* (ת"א: מערכות, 1988), עמ' 111-119.

גודמן, גיורא, "'מלאכה לא נעימה': פעולות הצבא הבריטי בנובמבר 1945 לפיזור הפגנות רחוב ולדיכוי התנגדות אזרחית', *קתדרה* (168) 2015, עמ' 71-82.

כהן, סטיוארט, "'והרימה אגרוף האימפריה, ותך: שובי ימה!" - הצי המלכותי וההעפלה 1945-1948', *הציונות, מאסף כ"א* (1988), עמ' 195-223.

סלומון, שמרי, 'א. גוי - מזכרונותיו של קצין משטרה בריטי בארץ-ישראל, 1936-1948', *הסליק: רבעון הארכיון לתולדות ההגנה* 8 (2000), עמ' 1-19.

'פרוטוקול בדבר איסור השימוש במלחמה בגאזים מחניקים, מרעילים, או בגאזים דומים ובאמצעים בקטריוולוגיים', *כתבי אמנה* 743 כרך 21 (659) (1972)

קרויזר, גד, 'פרשת רמת הכובש - יום חרדות לכולנו': היבטים חדשים לפרשה ישנה', *קתדרה*, 87 (תשנ"ח), עמ' 132-161.

קרויזר, גד, 'הקמת גדר הצפון במרד הערבי ושאלת כישלונה: בחינה מחודשת', *קתדרה* 120 (תמוז תשס"ז), עמ' 201-230.

שפי, יגאל, 'הנשק הכימי בארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה', *קתדרה* 105 (2002), עמ' 41-84.

Baerentzen, L. and D. H. Close, D.H., 'The British Defeat of EAM 1944-5', in D.H. Close (ed.), *The Greek Civil War, 1943-50: Studies in Polarisation* (London and New York, 1993), pp. 72-96.

Blain, Peter G, 'Tear Gases and Irritant Incapacitants: 1-Chloroacetophenone, 2-Chlorobenzylidene Malononitrile and Dibenz [B,F]-1,4-Oxazepine', *Toxicological Reviews* 22 (2) (1993), pp. 103-107.

Cook, Tim, 'Against God Inspired Conscience: The Perception of Gas Warfare as a Weapon of Mass Destruction 1915-1939', *War & Society*, 18 (1) (2000), pp. 47-63.

Douglas, R.M., 'Did Britain Use Chemical Weapons in Mandatory Iraq?', *The Journal of Modern History*, Vol. 81, No. 4 (December 2009), pp. 859-887.

Jones, Simon, "'The right medicine for the Bolshevik': British Air-Dropped Chemical Weapons in North Russia, 1919", *Imperial War Museum Review*, 12 (1999), pp. 78-88.

Knapp, H.S., 'Treaty #2 of the Washington Conference, Relating to Submarine and Noxious Gases', *Political Science Quarterly*, Vol. 39 (June 1924), pp. 201-217

Knight, John, 'Securing Zion? Policing in British Palestine 1917-1939', *European Review of History* 18 (4) (2011), pp. 531-543.

Latrides, John, 'The "Dekemvrianaq" Communist Revolution, Rightist Groups or Blunder', *Journal of Hellenic Diaspora* 22 (2) (1996), pp. 69-85.

Mills, James, 'Chemical Warfare', *Foreign Affairs*, 10 (3) (1932), pp. 444-452.

Shoul, Simeon, 'Soldiers, Riot Control and Aid to the Civil Powers in

India, Egypt and Palestine, 1919-1939', *Journal of the Society for Army Historical Research*, 86 (346) (Summer 2008), pp. 120-139.

Soul, Simeon, 'British Tear Gas Doctrine between the World Wars', *War in History*, 15 (2), (2008), pp. 168-190.

Thomas, Martin, "'Paying the Butcher's Bill": Policing British Colonial Protest after 1918', *Crime, History & Societies*, 15 (2) (2011), pp. 55-76.

Van Courtland Moon, John Ellis, 'The development of the norm against the use of poison', *Politics & the Life Sciences*, 27 (1) (2008), pp. 55-77.

Warren, Christopher, 'Gas, Gas, Gas: The Debate over Chemical Warfare between the World Wars', *Federal History*, 4 (2012), pp. 43-60.

Wiard, Seth, 'Chemical Warfare Munitions for Law Enforcement Agencies', *Journal of criminal Law and Criminology*, 26 (3) (1935), pp. 438-443.

פרסומים מקוונים

יורם טהר לב, 'על השבת השחורה ביגור'. אתר טהר יורם לב.

'סיפור מסעה של אוניית המעפילים "כנסת ישראל"', כנס "חושלי עתידות" .youtube , (6.3.1987)

מיכאלי, שרית, 'אמצעים לפיזור הפגנות בשטחים', אתר בצלם (דצמבר 2012)

Hall, Trevor Hall, 'Enduring the Hour Boarding Illegal Ships', British Force in Palestine association website

Walden Mike QPM, 'Tear Gas and Empire', PFOA - Police Firearm Officers Association (2013).

אתרים מקוונים

אתר הפלי"ם, ההעפלה והרכש.

אתר מוזיאון אסירי המחתרות בירושלים.

אתר עמותת חיל הים.

אתר עיתונות יהודית היסטורית (עי"ה) ואוסף עיתונות ערבית היסטורית,
הספרייה הלאומית.

אתרי עיתונות זרה.

אתר סיפורי ארץ ישראל - מצבות מדברות (בלוג).

HANSARD, UK Parliament website.

Human Rights Library, University of Minnesota website.

Library of Congress website.

PUBCEM - Open Chemistry Database website.

Red Cross website site.

UN Archive - Geneva website

Wayback internet Archive website.